

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İNGİLTERE’DE SOSYAL HAKLARI ORTAYA
ÇIKARAN KOŞULLAR VE POZİTİF HUKUKA
YANSIMALARI

Hazan Dicle ÖZER

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Engin TOPUZKANAMIŞ

İZMİR - 2020

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İngiltere’de Sosyal Hakları Ortaya Çıkaran Koşullar ve Pozitif Hukuka Yansımaları” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2020

Hazan Dicle ÖZER

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
İngiltere’de Sosyal Hakları Ortaya Çıkaran Koşullar
ve Pozitif Hukuka Yansımaları
Hazan Dicle ÖZER

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı
Kamu Hukuku Programı

Modern anlamda insan hakları düşüncesinin ortaya çıkışından bu yana insan haklarının kapsamı netlik kazanamamıştır. Bu noktada en önde gelen tartışmaların ise insan hakları fikrinin köklerini bulduğu liberalizm ile uyuşmayan bir nitelik gösteren sosyal haklara ilişkin olduğu söylenebilir. Klasik insan hakları düşüncesi bir noktada eksik kalmıştır ki liberal temelleri ile bağdaşmayan bir biçimde kapsamının genişletilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Sosyal hakların ortaya çıkmasının sebepleri nelerdir sorusunun yanıtlanması hem insan hakları düşüncesinin gelişiminin hem de sosyal hakların işlevinin tam olarak kavranabilmesi açısından önemlidir.

Sosyal hakların temellerine ilişkin olarak sıkça Sanayi Devrimi ve sanayileşmenin sonuçları işaret edilmektedir. Sosyal hakların temellerinin Sanayi Devrimi ve akabindeki dönemde olup olmadığını keşfetmenin yolu ise sanayileşmenin doğduğu 19. yüzyıl İngiltere’sinden geçer. 19. Yüzyıl İngiltere’si incelendiğinde; Sanayi Devrimi ve sonuçları ile merkezî ve etkili sosyal düzenlemelere duyulan acil ihtiyaç arasındaki nedensellik gözle görülür bir hâle gelmektedir.

Sanayi Devrimi ile üretimde meydana gelen köklü değişim, tekil insanın yaşamını dâhi doğrudan ve yakıcı bir şekilde etkilemiştir. İnsanların çoğunun sefaletle sürüklendiği bu dönemde ortaya çıkan koşulların ise kendi hâline bırakıldığında düzelmesi mümkün değildir. Zira bu sefaletin sebebi kendi hâline bırakılma üstüne kurulu sistemin ta kendisidir. Sistemin çarkları arasında

ezilmekte olanların yüksek sesli tepkileri ve uzun süren mücadeleleri ile gelinen noktada çalışma koşulları, yaşam koşulları, sağlık, konut, eğitim, sosyal güvenlik gibi hususlarda merkezî müdahale ve düzenlemelerin gerekliliği anlaşılmış ve bu dönemde yapılan yasal düzenlemeler bugün bildiğimiz anlamda sosyal hakların ilk görünümünü oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Sosyal Haklar, Liberalizm, Sanayi Devrimi, Sanayi Kapitalizmi.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Conditions that Emerge Social Rights in England and Their Reflections on Positive Law

Hazan Dicle ÖZER

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Public Law

Public Law Program

The scope of human rights has not been clarified since the emergence of the modern idea of human rights. At this point, it can be said that the most outstanding discussions are regarding the social rights, which are incompatible with liberalism, where the idea of human rights is rooted. At one point, the idea of classical human rights was not sufficient enough, thus its scope had to be expanded in certain way which is contrary to its liberal basis. To answer the question of what are the reasons of the emergence of social rights is essential in terms of comprehending both the development of the idea of human rights and the function of social rights.

Regarding the foundations of social rights, the Industrial Revolution and the results of industrialization are frequently referred to. The way to discover whether the foundations of social rights are in the Industrial Revolution and the subsequent period is through the 19th century England, where industrialization was born. As the 19th century England is analysed, the causality between the Industrial Revolution and its results and the urgent requirement of central and effective social regulations becomes visible.

The radical change in production which resulted from the Industrial Revolution had a direct and bitter effect even on the life of each single human being. It was not possible for the conditions emerged during this era, in which most of the people were drawn to misery, to be improved if not intervened. Since the reason of this misery is the system itself, which is based on the concept of not being intervened. With roaring reactions and long standing struggle of the

oppressed among the wheels of the system, it has been understood that central interventions and regulations are required regarding the issues such as working conditions, living conditions, health, housing, education and social security. And the legal regulations enacted in this period constituted the very first appearances of the social rights in a sense we know today.

Keywords: Human Rights, Social Rights, Liberalism, Industrial Revolution, Industrial Capitalism.

İNGİLTERE’DE SOSYAL HAKLARI ORTAYA ÇIKARAN KOŞULLAR VE POZİTİF HUKUKA YANSIMALARI

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK İNSAN HAKLARI VE SOSYAL HAKLAR

I. MODERN ANLAMDA HAKLARIN DOĞUŞU	6
A. İnsan Hakları Fikrinin Kökenleri	6
1. Antik Dönem	7
2. Orta Çağ	9
3. Aydınlanma ve Rasyonalizm	10
B. İnsan Hakları Bir Kurgu Mudur?	11
1. Doğuştan Gelen, Devredil(e)meyen Birtakım Haklar	11
2. Haklar Doğal Mıdır?	13
C. İnsan Haklarının Evrimi ya da Hak Kuşakları	16
1. Klasik Liberalizm ve Negatif Hak Anlayışı ya da Birinci Kuşak Haklar	17
a. Genel Anlamda Klasik Haklar	17
b. Temel Hak ve Özgürlük Metinleri	18
(1) 1698 İngiliz Haklar Bildirgesi (Bill of Rights)	19

(2) 1776 Virginia İnsan Hakları Bildirisi (The Virginia Declaration of Rights)	20
(3) 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirisi (The United States Declaration of Independence)	21
(4) 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi	23
2. Devletin Pozitif Yükümlülüğü ya da İkinci Kuşak Haklar	24
3. Post-modern Haklar ya da Üçüncü ve Dördüncü Kuşak Haklar	26
II. SOSYAL HAKLAR (II. KUŞAK HAKLAR)	27
A. Sosyal Hakların Temeli	27
B. Sosyal Hakların Kapsamı	29
C. Sosyal Haklar Kataloğu: Başlıca Sosyal Haklar	35
D. Sosyal Haklara İlişkin Temel Tartışmalar	38
 İKİNCİ BÖLÜM SANAYİ DEVRİMİ VE SONRASI İNGİLTERE 	
I. İŞÇİ SINIFININ DOĞUŞU	45
A. Sanayi Devrimi	45
B. Sanayileşme ve Kentleşme	56
C. Sanayi Devrimi Sonrası İşçilerin Yaşam Koşulları	59
1. Çalışma Koşulları	59
2. Ücretler	61
3. Alkolizm	62
4. Kentler ve Barınma	63
5. Beslenme ve Sağlık	67
6. Çocuk İşçiler	72
7. İşçi Kadınlar	76
D. Etki – Tepki	78
1. Luddizm	80
2. Robert Owen ve Owencilik	81
3. Eski Radikalizm (1810’lu yıllar)	82
a. William Cobbett	83

b. Spa Fields Gösterileri	84
c. Peterloo Katliamı	84
d. Cato Sokağı Suikasti/Komplosu	86
4. 1824 Sonrası Sendikacılık	87
5. 1830 Sonrası Radikalizm	89
6. Chartist Hareket	89
7. Yeni Sendikacılık	94
II. SANAYİ DEVRİMİ SONRASI İNGİLTERE: SOSYAL DÜZENLEMELER	98
A. Oy Hakkına ilişkin Düzenlemeler: Reform Yasaları	99
B. Yoksullar Yasasında Yenilikler: 19. Yüzyıl Liberalizminin Doruğu	100
C. Çalışma Koşulları: Fabrika Yasaları ve Maden Yasaları	103
D. Asgari Ücret Düzenlemeleri	107
E. Eğitim Hakkına İlişkin Düzenlemeler	108
F. Kamu Sağlığına İlişkin Düzenlemeler	109
G. İşçilerin İskânı Yasaları	110
H. Modern Sosyal Güvenlik Sistemine Doğru	111
SONUÇ	114
KAYNAKÇA	123

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
Bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
USA	United States of America
UK	United Kingdom
Yay.	Yayınları

GİRİŞ

Bu çalışma, günümüzde de birtakım itirazlar ile karşılaşmasına rağmen çoğunlukla kabul görmüş ve benimsenmiş bir haklar grubu olarak sosyal hakların neden ve nasıl ortaya çıktığı hususuna duyulan merakın bir sonucudur. Bugün benimsediğimiz anlamda sosyal haklar, insan haklarına dâhildir. İnsan hakları, modern dünyada her türlü kural ve düzenlemenin üzerinde olduğu kabul gören, en ufak bir uyuşmazlıkta dahi dayanak alınan ve günümüz dünyasının temeli olarak nitelendirilmesinde sakınca bulunmayan bir düşüncedir. Modern dünyada insan haklarının değeri, yüceliği ve vazgeçilmezliğine ilişkin ön kabule doğrudan karşı çıkışlar istisnaidir. İnsan haklarına yöneltilen eleştiriler de bu düşüncenin esas aldığı, bir tür olarak insanın yalnızca insan olması temelinde değerli olduğu ve bu sebeple belli bir muameleye tâbi olması gerektiği tezine yönelik değildir. Bugün, insanın onur sahibi bir canlı olduğu ve insan onurunun kutsal olduğu fikirleri hemen hemen tartışmasızdır. Modern dünyanın inşası için bu ön kabulün bir zorunluluk olduğu söylenebilir. Tanrının, hükümdarın, bir bütün olarak toplumun değil de tekil bireyin merkezde olduğu modern toplumda insan hakları, bireyin haklarıdır. Elbette insan onuru ve insan haklarının ön kabulü işaret edilirken tekil bireyler açısından değil, modern toplum düzeni açısından bir kabulden söz edilmektedir. Ancak insanlık, bu ön kabule karşın bugün dahi çeşitli kılıklarda kendini gösteren köleliğe, ayrımcılığa, türlü sömürü ve katliama muhatap olmaya devam etmektedir. Demek ki insan hakları düşüncesi verili, hâli hazırda var olan bir haklar bütünü değil; daha çok bir temenni, bir idealdir. Dolayısıyla, insan hakları hukuku açısından bir başka deyişle pozitif hukuk açısından değil de bir düşünce ve bir ideal olan insan haklarının alt kategorisi olarak incelendiğinde sosyal hakların, insan hakları düşüncesinde hangi noktaya denk düştüğünün de incelenmesi gerekecektir.

İnsan hakları düşüncesi kökenleri doğal hukuk ve doğal haklar düşüncesine dayanan modern bir idealdir. Bu modern idealin ortaya çıkmasında elbette tarihsel anlamda öncül birtakım düşünür ve düşüncelerin etkisi olmuştur. İnsan hakları ansızın ufukta beliren ve ulvi bir güçle insanları peşinden sürükleyen temelsiz bir düşünce değil, birikimli olarak ortaya çıkmış bir düşüncedir. Bildiğimiz anlamda insan hakları düşüncesi, özünü Aydınlanma'da bulmaktadır. Dünyanın yeni ve farklı bir biçimde

algılanması anlamında Aydınlanma paradigması, modern anlamda insan hakları düşüncesinin ortaya çıkmasına en belirgin ilk katkıyı sunmuştur. Çalışmanın Birinci Bölümü'nde öncelikle insan hakları fikrinin, Antik Çağ'da, Orta Çağ'da ve son olarak Aydınlanma Dönemi'ndeki kökenlerine kısaca değinilmiştir. Böylece insan haklarına ilişkin ilk temellendirme ve iddialara dair genel bir çerçeve oluşturulmuştur. Akabinde temel nitelikleri ve içeriğini Aydınlanma düşüncesinden alan ve modern topluma kadar gelen hâliyle insan hakları düşüncesinin dayandığı doğal hukuk ve doğal haklar anlayışı üzerinden insan haklarına ilişkin *doğallık* iddiası incelenmiştir. “İnsan hakları bir kurgu mudur?” sorusunun cevabı, ileride insan hakları kapsamına dahil edilmeye çalışılacak sosyal haklar açısından önem teşkil eder. Keza, doğal ve tanrı tarafından insana bahşedilen belirli birtakım insan hakları söz konusu ise bunların genişlemesi ve bunlara yenilerinin eklenmesi muhtemel görünmemektedir. Ancak insan haklarının, modern toplumun inşası açısından temel teşkil eden bir düşünce, bir ideal olduğuna ilişkin kabulümüz ile devam edecek olursak insan yaşamında meydana gelen değişimler karşısında insan zihninin bir ürünü olan insan hakları düşüncesi de değişebilecek, kapsamı genişleyebilecek ve hatta baştaki birtakım iddialarıyla uyumsuz görünen yeni iddialar barındırır hâle gelebilecektir. İnsan haklarının doğallığına ilişkin sorgulamadan sonra, insan haklarının doğal olmadığı ve dolayısıyla belli başlı değişimler geçirdiğini göstermek adına insan hakları sınıflandırmaları ekseninde insan haklarının evrimi hususu ele alınmaya çalışılmıştır. Burada 21. Yüzyılın getirisi insan hakları üzerinde pek durulmamış, daha çok insan haklarının ilk tezahürü olan klasik haklar incelenmiş ve klasik haklar ile daha sonra ortaya çıkarak insan hakları düşüncesinin temel kabullerini tersine çeviren sosyal haklar arasındaki geçiş ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Sosyal hakların ortaya çıkışına ilişkin ve kapsamı İngiltere ile daraltılmış bir çalışma yapılırken öncelikle sosyal haklar ile kastedilenin ne olduğu, sosyal haklardan ne anlaşıldığı hususlarının da aydınlatılması gerektiği açıktır. Bu sebeple, çalışmanın Birinci Bölümünün ikinci kısmında bugün bildiğimiz anlamda sosyal haklara ilişkin temel hususlara değinilmesi gerekli görülmüştür. Öncelikle sosyal hakların temeli ve neden ortaya çıktığı, bu anlamda bir insan hakları grubuna neden ihtiyaç duyulduğuna ilişkin genel perspektif ortaya konulmuştur. Sosyal hakların klasik haklardan ayrıldıkları yönleri dair temel görüşler üzerinden sosyal hakların kapsamı tayin

edilmeye çalışılmış ve daha sonra günümüzde sosyal haklara ilişkin olarak temel kabul edilen pozitif metinler üzerinden başlıca sosyal hakların neler olduğu tespit edilmiştir. Son olarak sosyal haklara ilişkin temel tartışmalara değinilmeye çalışılmıştır. Sosyal haklara yönelik eleştiriler, en başta liberal düşünürler tarafından geliştirilmiştir. Ancak bunun yanında sosyal hakların işçi sınıfını pasifleştirici, devrimci perspektiften uzaklaştırıcı niteliği üzerinden sosyal haklara yönelik sol eleştiriler de mevcuttur. Bu kısımda önemli liberal/kapitalist düşünürlerin temel itirazlarına değinilip, sol eleştirilerin merkezinde yer alan düşüncenin ise yeri geldikçe anılması tercih edilmiştir.

Sosyal haklara ilişkin çoğu metinde bu hakların ortaya çıkmasının sebebi olarak sanayileşme ve akabinde ortaya çıkan koşullar işaret edilir. Bu yeni koşullar içerisinde klasik haklar ile var olduğu ilan edilen “eşitlik”in soyut bir eşitlikten ibaret olduğu gözle görülür hâle gelmiş, insanlar arası eşitsizlik iyice belirginleşmiştir. Genel kabule göre; sanayileşme ile ortaya çıkan bu koşulların iyileştirilmesi ve eşitsizliğin hafifletilmesi amacıyla sosyal haklar, bunlara ilişkin düzenlemeler ortaya çıkmıştır. Ancak bu genel açıklamanın ötesinde Sanayi Devrimi’ni takip eden dönemde doğrudan sosyal hakların izlerini arayan bir çalışmaya rastlanamamaktadır. Yoksullar Yasalarına, çalışma koşullarının iyileştirilmesine ilişkin yasal düzenlemelere ya da sosyal güvenlik sistemlerine dair araştırmalar bulunsa da bunlar da genel anlamda sosyal haklara ilişkin bir perspektif sunmamaktadır. Sanayileşme ile kurulan doğrudan bağ esas alındığında ise sosyal hakların ortaya çıkışına yönelik arayışta Sanayi Devrimi’nin anayurdu İngiltere’ye yönelme ihtiyacı doğmuştur. Sanayileşme sürecinde Manchester ve Liverpool gibi İngiliz kentlerinin ön plana çıkması ve Britanya’nın diğer ülkeleri de çalışma kapsamına alınacak olursa farklı sosyal gerçekliklerin incelenmesi mecburiyetini doğurabilmesi ihtimaline binaen çalışmanın sınırlarının genişleyip konunun içinden çıkılamaz bir hâl alması tehlikesi de göz önüne alındığında, bütünüyle Birleşik Krallık ülkeleri değil de İngiltere ile sınırlı bir çalışma yapılması uygun bulunmuştur. Ancak çalışmanın birkaç yerinde bazı hususlara işaret edebilmek adına İngiltere ve İskoçya’ya ilişkin ortak istatistiklerden de yararlanılmıştır.

Çalışmanın İkinci Bölümü, İngiltere’de Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan koşullar ile bu koşullara karşı yükselen tepkilerin incelenmesinden oluşan bir

kısım ve tüm bunların sonucunda meydana gelen düzenlemelere ilişkin bir diğer kısım olmak üzere iki ana kısma bölünmüştür. Burada ortaya çıkan bir olay ya da koşul, buna karşılık oluşan tepkisel bir hareket ve bunların sonunda düzenlenen yasalar şeklinde her somut duruma ilişkin lineer bir bağlantı ve nedenselliğin tek başına kurulamadığını belirtmek gerekmektedir. İnsana ve toplum yaşamına ilişkin her tikel olayın tek başına bu anlamda bir nedensellik içinde ele alınması pek tabii söz konusu olamamaktadır. Dolayısıyla İngiltere’de sosyal hakların ilk görünümelerini sunan koşulların bütünlüklü bir değerlendirmeye alınması gerekmiştir.

İkinci Bölümün ilk kısmında öncelikle basitçe Sanayi Devrimi’nin ne olduğu, nasıl meydana geldiği ve sonuçlarına ilişkin genel bilgiler verilmiştir. Akabinde sanayileşmenin işçilerin yaşam koşullarına doğrudan tesir etmesine sebep olacak olan kentleşme olgusu incelenmiş ve o dönemde kentleşmenin ne boyutlara vardığı ele alınmıştır. Daha sonra ise Sanayi Devrimi’nin işçilerin yaşam koşullarına doğrudan etkilerinin en bariz olduğu alanlar tek tek ele alınmaya çalışılmıştır. Bu şekilde betimleyici bir anlatımla işçi sınıfının yaşam koşulları gösterilmeye çalışılmıştır. Bu koşullara karşı dönem dönem farklı niteliklere bürünebilen ancak aralarındaki bağlantı göz ardı edilemeyecek olan tepkisel hareketler de incelenmiştir. Burada aynı zamanda İngiliz işçi örgütleri ve işçi hareketlerine ilişkin genel bir perspektif verilmeye çalışılmıştır. Makinelerin parçalanması ile kendini gösteren Luddizm’den örgütlü ve etkili bir sendikacılık geleneğine doğru ilerleyen bir seyir ele alınmaya çalışılmıştır. Genel anlamda tarihsel bir ilerleyiş var gibi görünse de gerek duyulduğunda tarihte ileri ya da geriye de gidilmiştir. Bu kısma bütün olarak bakıldığında ise oldukça kısıtlı da olsa İngiliz işçi sınıfının doğuşunun anlatılmaya çalışıldığı görülecektir.

Sosyal hakların birer insan hakkı olduğu kabul edilerek bu hakların tanınması anlamında yasal düzenlemelerin 19. Yüzyılda ya da 20. Yüzyılın ilk yıllarında görülebilmesi mümkün değildir. Çalışma ile hedeflenen sosyal hakların birer insan hakkı olarak doğrudan tanındığı pozitif düzenlemelere değil; bunların ilk görünümlerine, temellerine ulaşmaktır. İngiltere özelinde ele alındığında sanayileşme sonrası dönem ile I. Dünya Savaşı’na kadar olan süreçte bu temelleri görebilmekteyiz. I. Dünya Savaşı sonrasına gelindiğinde, doğrudan sanayileşme ile meydana gelen dönüşüm ve sosyal haklar arasında kurulan bağlantıya ek olarak hem savaşın etkileri hem de 1929 Büyük Buhranı gibi etkenler devreye girmiştir. Bu sebeple çalışmayı I.

Dünya Savaşı'na kadar olan temel düzenlemeler ile sınırlandırmayı uygun bulduk. İkinci Bölümün ikinci kısmında sanayileşme ile ortaya çıkan koşullar ve bunlara karşı geliştirilen refleksler, örgütlü hareketler ile bağlantılı olarak gidilen birtakım sosyal düzenlemeler ele alındı. Bu düzenlemelerin birçoğu günümüzden bakıldığında dar kapsamlı ve yetersiz düzenlemeler olsa da dönemin koşullarında, özellikle de laissez-faire düşüncesinin sarsılmaz bir şekilde iktidarda olduğu 19. Yüzyıl İngiltere'sinin dönüşümü açısından oldukça dikkat çekicidir. Bu kısmın başında sosyal haklara ilişkin olmasa da işçilerin içinde bulundukları koşulları doğrudan etkilemiş olması sebebiyle Yoksullar Yasaları ile işçi örgütlenmelerinde bir dönem merkezi yer tutmuş olan oy hakkına ilişkin Reform Yasalarının da kısaca değerlendirilmesi gerekli görülmüştür.

Çalışma ile yukarıda kısaca resmedildiği şekilde sosyal hakların İngiltere'de ortaya çıkışında etkili olan hususlar olabildiğince bütünlüklü bir biçimde ele alınıp, sosyal hakların izlerini bulacağımız temel düzenlemeler incelenmiş; böylece sosyal haklar özelinde insan haklarının ortaya çıkışının ekonomik ve siyasi koşullardan bağımsız olmadığı vurgusu yapılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK İNSAN HAKLARI VE SOSYAL HAKLAR

I. MODERN ANLAMDA HAKLARIN DOĞUŞU

A. İnsan Hakları Fikrinin Kökenleri

Hak kavramına ilişkin olarak öncelikle *yapma* ve *talep etme* anlamları ön plana çıkmaktadır¹. “Hak”a ilişkin genel hukukî tanımların başında “*hukuk düzenince tanınmış yetki*”² tanımlaması gelmektedir. Buna göre; hakların, hukuken tanındığı ve güvence altına alındığı bir hukuk düzeninde, hak sahibi kişiler, bu hak sahipliğinden aldıkları güçle diğerlerinin belli bir şekilde davranması ya da belli bir şekilde davranmaktan kaçınmasını talep edebilecek; devlet de çeşitli önlemler ile bu taleplerin gerçekleşmesini mümkün kılacaktır³.

“İnsan hakları” ise kaynağı sözleşme ya da hukuk olan genel anlamda “hak”tan farklı olarak, kaynağını siyasal ve toplumsal mücadelelerde⁴ bulan ahlâki⁵ nitelikli haklar bütünüdür. İnsan hakları düşüncesinin temelinde insan haklarının hukuken tanınmasa dâhi var oldukları kabulü yatar. İnsan hakları, “diğer ahlâki, hukuki ve siyasal taleplerden önce”⁶ gelir. İnsan hakları, devletten ve pozitif hukuktan bağımsız, onlardan üstün niteliktedir⁷. Bugün elbette insan hakları dediğimiz haklar bütünü hem ulusal hem de uluslararası düzeyde tanınmıştır. Ancak bu sonradan bir tanımadır, insan haklarının asıl kaynağının hukuk olduğu anlamına gelmez. İnsan hakları söz konusu

¹ Umut Omay, **Sosyal Haklar – Kısa ve Eleştirel Bir Bakış**, Beta Yay., İstanbul, Nisan 2011, s. 6; Nihat Bulut, **Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar**, On İki Levha Yay., İstanbul, Haziran 2009, s. 8; Rona Aybay, **İnsan Hakları Hukuku**, Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ağustos 2019, s. 25.

² Aybay, s. 3.

³ Oktay Uygun, **Devlet Teorisi**, 2. Baskı, On İki Levha Yay., İstanbul, Kasım 2015, s. 485; Henry Shue, “Temel Hakların Evrenselliği”, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, 4. Baskı, Haz. İonna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2016, s. 40; Aybay, ss. 3-4.

⁴ Neil Stammers, “Social Movements and the Social Construction of Human Rights”, **Human Rights Quarterly**, Cilt: 21, Sayı: 4, The Johns Hopkins University Press, 1999, ss. 986-987; “İnsan hakları, iktidar baskısına ve hukukun adaletsizliğine karşı uzun ve saygıdeğer bir muhalefet, direniş ve isyan geleneğinin parçasıdır.” Costas Douzinas, **İnsan Hakları ve İmparatorluk – Kozmopolitanizmin Siyasal Felsefesi**, çev. Kasım Akbaş ve Rabia Sağlam, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ekim 2017, (İmparatorluk), s. 14.

⁵ Shue, s. 40, s. 47; Uygun, s. 486; Bulut, s. 9; Nazime Beysan, **Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi**, On İki Levha Yay., İstanbul, Mayıs 2015, s. 6; Douzinas, **İmparatorluk**, s. 10.

⁶ Beysan, s. 12.

⁷ Bulut, s. 10.

olduğunda belli bir şekilde davranması ya da davranmaktan kaçınması talep edilecek karşı taraf tektir: devlet. İnsan hakları ihlallerine ilişkin talepler doğrudan ve yalnızca devlete karşı yöneltilebilir⁸. Herhangi bir insan, bir birey ya da bir yurttaş ya da bir emekçi olarak, diğerinin “insan hakları”ndan birini ihlal edemez; bir insanın “insan hakları”ndan birinin ihlâli söz konusu ise; ihlâlde bulunan ancak devlettir. Günümüzde, hâlâ bu hususta bir kafa karışıklığı görülmektedir. İnsan hakları fikrinin temelinde yatan liberal düşünce çeşitli evreler ve evrimlerden geçmiş ve hatta devlet, insan haklarına *dokunmaması gereken* süje konumundan onları *mümkün kılması gereken* süje konumuna gelmiş⁹ olsa dahi, insan haklarının tarafları bakımından en başından bu yana bir değişiklik olduğu söylenemez.

Bugün anladığımız anlamda insan hakları; ırk, renk, dil, din, cinsiyet kimliği, cinsel yönelim, siyasi ya da felsefi düşünce, ulusal ya da toplumsal köken gibi özelliklere bakılmaksızın evrensel olarak tüm insanların yalnızca insan olmaları sebebiyle sahip oldukları evrensel, mutlak ve devredilemez haklardır. Ancak insan hakları fikrinin bugün olduğu noktaya gelmesi için birçok aşamadan geçmesi ve değişip gelişmesi gerekmiştir.

1. Antik Dönem

İnsanların yalnızca insan oldukları için birtakım haklara sahip olduklarına ilişkin fikirlerin temelleri İlk Çağ düşüncesine değin uzanır. Bu temeller genel anlamda insan hakları fikrinin ilk görünümü olan doğal hak düşüncesi şeklinde tezahür etmiştir diyemeyiz. Ancak İlk Çağ düşüncesinde doğal haklara ilişkin doğrudan bir iddianın bulunması söz konusu değilse de doğal hak anlayışının dayandığı doğal hukuk düşüncesi ile bağlantılı olarak bu ilişki kurulabilir. Yunan toplumunun erken döneminde otorite, geçmiş ve âdet olarak yasa ile mücadeleden gelen bir motivasyon

⁸ Akıllıoğlu, insan haklarının kime karşı korunacağı noktasında artık “devlete karşı” cevabının yerini “güçlü olana karşı” cevabının aldığını iddia eder. Bunu devletin yalnızca hak ihlal eden konumundan, hakların gerçekleşmesini sağlayan konumuna geçişi olarak değerlendirebiliriz. Klasik liberal anlamda “dokunma” denilen devlete, artık aynı zamanda “koru” da denilmektedir. Hâlâ, insan haklarına ilişkin belli bir şekilde davranması taleplerinin iletileceği kurum devlettir. Tekin Akıllıoğlu, “Temel Haklar Gelişmesi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 44, Sayı: 1, 1989, s.173; Aybay, ss. 3-4.

⁹ Şefik Taylan Akman, *Hukuk ve Politika İlişkisi- Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi*, İmge Kitabevi, Ankara, Mayıs 2016, ss. 364-365.

ile doğanın icadı söz konusudur. Burada bildiğimiz anlamda doğanın bir keşfinden söz edilemez; aksine geleneksel otoritenin ve atadan gelenin karşısında bir mevzi olarak doğa ortaya konmuştur. İşte her türlü yasanın da üzerinde olan doğal bir hukuk fikrinin temeli bu anlamda doğanın icadı ile mümkün olmuştur¹⁰.

Protagoras, Gorgias, Antiphon ve Kallikles gibi Sofistlerin¹¹, Meşhur Antigone'si ile Sofokles ve Stoacı Cicero gibi isimlerin, insanların bazı doğal hakları olduğuna yorulabilecek fikirleri bilinmektedir¹². Bu, doğrudan doğruya *doğal hukuk* fikri ile ilişkili bir biçimde ortaya konulmaktadır. Düşünüldüğünün aksine İlkçağ düşünürlerinin en öne çıkanları Platon ve Aristoteles felsefesinde insan hakları fikrinin izlerine rastlamak pek de mümkün görünmemektedir¹³.

İnsan hakları fikrinin temellerini bulabilmek için Stoa okuluna yönelmek gerekir. Stoacılar için insan, yalnızca insan olması sebebiyle saygıya değerdir¹⁴. Stoa felsefesinin önde gelen düşünürlerinden Cicero ve diğer Stoacılar; ırk, ulus, sınıf gibi farklılıklara karşın insanların eşit olduğunu savunmuştur¹⁵. Cicero'ya göre düşünen ve akıl eden tek canlı olan insan, akıl etme yetisi yönünden eşit olan insanlar, haklarda da eşittir¹⁶. Stoa düşüncesinde insan başlangıçta doğal yasalar sayesinde eşit ve özgür iken, insanın hırsları bu dönemin kapanmasına sebep olmuştur. Böylece devlet doğmuştur. Stoacılar, başlangıçta var olan mutlak doğal hakkın bulunmadığı bu yeni durumda insana *kötü* olana direnme görevi yüklemiştir¹⁷. Stoacılar için devletten üstün *akıl* ve *hukuk* (*doğal hukuk*) vardır. Onların anlayışına göre doğal hukuk ve evrensel yasa insanlara birbirlerini sevmelerini emreder; bütün insanlar kardeştir ve insanlık büyük bir aileden ibarettir. Özgürlüğü içsel bir kavram olarak ele alarak köle ile köle olmayan insanlar arasında bir farkın olmadığına, eşitlik fikrine ulaşmışlardır. Böylece Stoa okulu ve Stoacılar, 18. Yüzyılda yüksek sesle haykırılacak *eşitlik* ve *kardeşlik*

¹⁰ Costas Douzinas, **İnsan Haklarının Sonu**, çev. Kasım Akbaş ve Umre Deniz Tuna, Dipnot Yay., Ankara, 2018, (İHS), s. 47.

¹¹ M. Buhr, W. Schroeder, K. Barck, **Aydınlanma Felsefesi**, çev. Veysel Atayman, Yenihayat Kütüphanesi, İstanbul, 2003, s. 59.

¹² Uygun, s. 477; Douzinas, **İmparatorluk**, s. 17-19.

¹³ Kapani, ss. 17-19.

¹⁴ Adnan Güriz, **Hukuk Felsefesi**, 13. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2018, (HF), s. 163.

¹⁵ Güriz, **HF**, s. 163.

¹⁶ Bulut, s. 13.

¹⁷ Buhr ve diğerleri, s. 60-61; Bulut, s. 25.

anlayışı gibi siyasi nitelikte olmasa da ahlâki anlamda bu düşüncenin ilk görünümünü ortaya koymuştur diyebiliriz¹⁸.

2. Orta Çağ

Orta Çağ'da Hristiyanlığın doğrudan etkisi ile kilise ve devlet birbirinden ayrılmış ve siyasî ve dinî otoriteler birbirinin karşısında yer almaya başlamıştır¹⁹. Bu dönemde ortaya çıkan feodal yapı sonucunda tek elden hukuk yaratıp uygulayacak merkezi bir iktidar da yoktur. Bu anlamda ne dinî ne de merkezi bir otoriter olarak devletin varlığından söz edilemez. Bu sebeplerle Orta Çağ hukuku dine dayalı ve örf-adet ağırlıklı bir nitelik gösterir. İnsan eliyle ortaya koyan hukuk fikrinin yerini süregelen örf-adet ve teamüllerin hukuk kabul edilmesi almıştır. Aynı zamanda dönemin hukuku üzerinden dinin doğrudan etkisi vardır. Kilisenin akli değil, günahkâr ve doğru yola sokulması gereken bir varlık olarak gördüğü insanın, insan olma sıfatına bağlı olarak bu dönemde pek de bir değeri yoktur²⁰.

Orta Çağ'da insan hakları düşüncesi açısından umut verici bir siyasi ya da sosyal atmosferin olmadığı açıktır. Bunun yanında Orta Çağ düşüncesinde insan hakları fikrine temel oluşturabilecek fikirleri olduğu kabul edilen St. Thomas Aquinas öne çıkar. Aquinas, keyfî iktidarın nasıl sınırlandırılacağı üzerine düşünmüştür. Hükümdar da dâhil tüm insanları tanrı iradesinin altında birleştiren Aquinas'a göre, herkes *ilâhi yasaya* tâbidir. Nitekim hükümdarın yasaları da hem *ilâhi yasaya* ve akılla ilâhi yasadaki çıkarılabilecek *doğal yasaya* aykırı olamaz; olur ise de insanlar bu yasalara uymak zorunda değildirler. Böylece Aquinas, hükümdarın iradesinin tanrısal iradenin bir uzantısı olduğu ve dolayısıyla ona karşı çıkılamayacağı kabulünü reddetmiştir. Aquinas'ın iktidarın kaynağı ve kullanımı arasında yaptığı ayrıma göre iktidar tanrı kaynaklıdır ancak onun nasıl ve ne doğrultuda kullanıldığını tanrı belirlemez. İktidarı sınırlandırma temelindeki düşüncelerinin demokrasi ve insan hakları fikrinin gelişimine katkısı inkâr edilemeyecek olmakla birlikte; Aquinas'ın

¹⁸ Ahmet Cevizci, **Felsefe Tarihi – Thales'ten Baudrillard'a**, Say Yay., İstanbul, 2009, (Felsefe Tarihi), s. 140; Kapani, ss. 17-19.

¹⁹ Kapani, ss. 22-23, s. 27.

²⁰ Beyzan, s. 111-112; Cevizci, **Felsefe Tarihi**, s. 157.

hukuk gibi *köleliği* de doğal bulduğu, *vicdan hürriyetine* karşı durduğu gibi hususların da atlanmaması gerekir²¹.

3. Aydınlanma ve Rasyonalizm

Doğal hak düşüncesinin bir devamı niteliğinde olmasına karşın insan haklarının gelişim süreci incelendiğinde *hak anlayışındaki en belirgin farklılığın*²² 17. ve 18. yüzyılda gerçekleşen Aydınlanma Çağı ile ortaya çıktığını söyleyebiliriz. İnsanların yalnızca insan oldukları için doğuştan gelen, dokunulmaz birtakım hak ve özgürlüklere sahip olduğu düşüncesinin ortaya çıkışı Aydınlanma Çağı'nda denk düşer²³. Aydınlanma Çağı'nda hak kavramına ilişkin olarak bugün de genel olarak kabul etmekte olduğumuz *evrensellik, bireysellik* nitelikleri atfedilmiş ve haklar *akıl, özgürlük, eşitlik, toplum sözleşmesi/sosyal sözleşme* temelinde kurgulanmıştır²⁴. Bunlarla bağlantılı olarak *laik* bir insan hakları fikri de bu dönemde ortaya çıkmıştır²⁵.

Bugün bildiğimiz anlamda insan hakları kavramının ortaya çıkmasında özellikle 17-18. yüzyıl aydınlanma düşünürlerinin sosyal sözleşme kuramları çerçevesinde geliştirdikleri *doğal hak* anlayışları önemli yer tutar. Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Thomas Paine gibi isimler, doğal hukukun insanın doğasından kaynaklanan ve insana ait olan bireysel haklara ilişkin olduğunu iddia ettiler²⁶. Buna göre devletin ortaya çıkmasından önce dahi insanların sahip olduğu birtakım dokunulmaz ve devredilemez haklar vardır²⁷. Bu haklar genelde yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarından oluşur²⁸. Birtakım haklara sahip olarak doğan özgür insanlar aynı zamanda eşit ve akıl sahibidir. Bu düşüncenin uzandığı yer ise hükümdarın aklına değil aklın hükmüne (*non ratione imperii, sed imperio rationis*) dayanan bir düzen anlayışıdır²⁹. Böylece liberalizmin ve özünü ondan alan

²¹ Kapani, ss. 23-25; Buhr ve diğerleri, ss. 62-63.

²² Omay, s. 4.

²³ Beysan, s. 9.

²⁴ Bkz. M. Buhr, W. Schroeder, K. Barck, **Aydınlanma Felsefesi**, çev. Veysel Atayman, Yenihayat Kütüphanesi, İstanbul, 2003; Lucien Goldmann, **Aydınlanma Felsefesi**, çev. Emre Arslan, Doruk Yay., Ankara, Şubat 1999.

²⁵ Raymond Wacks, **Hukuk Kuramını Anlamak- Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramına Giriş**, çev. Fatma Süzgün Şahin Ünver ve Serdar Ünver, Astana Yay., Ankara, 2017, s. 397; Beysan, s. 9.

²⁶ Douzinas, **İmparatorluk**, s. 20.

²⁷ Aybay, s. 26.

²⁸ Douzinas, **İmparatorluk**, s. 21.

²⁹ Aybay, s. 38.

kapitalizmin temellerini bulduğu³⁰ Aydınlanma düşüncesinin ilk somut ifadesi, çağının burjuva devrimleri ile bunların sonucunda ortaya konulan bildirilerde bulunacaktır.

B. İnsan Hakları Bir Kurgu Mudur?

1. Doğuştan Gelen, Devredil(e)meyen Birtakım Haklar

İnsan haklarına ilişkin klasik liberal düşüncenin üzerine kurulu olduğu doğal hak kavramı, doğal hukuk ile olan ilişkisi üzerinden iki ana başlıkta incelenebilir: Objektif doğal hak ve subjektif doğal hak. Klasik ve çok köklü bir düşünce sistemi olarak doğal hukuk düşüncesi, objektif doğal hakka denk düşmektedir. Objektif doğal hak bu anlamda, insan doğasına dayanan, insanın aklı ile keşfettiği, evrensel ve objektif birtakım ahlâkî ilkeler etrafında şekillenmiş hak anlayışıdır. Subjektif doğal hak ise doğal hakkı, bireyin kendi yaşamı, seçimleri, kararları üzerinde tek yetkili olarak tanınmasına yönelik mutlak ve ahlâkî talep olarak ele alan hak anlayıştır³¹.

İlk kez Ockham'lı William'ın eserlerinde doğal hukukun, bir doğal hak anlayışına evrildiği görülür. Ona göre doğal hak insanın kendi istediği şekilde kullanacağı yetkililerdir. Villey, Ockham'lı William'ın doğal hak anlayışı üzerinden subjektif doğal hak ve objektif doğal hakkı tanımlamıştır³².

Grotius'un düşüncesinde formel anlamda sekülerleşip modern formunun³³ ilk hâlini bulan doğal hak anlayışı Hobbes'ta bireyin kendisi üzerindeki egemenin yalnızca kendisi olduğu subjektif doğal hak anlayışına dönüşmüştür. Hobbes, subjektif hak anlayışının hem kurucusudur hem de bu anlayışın en uç noktasını temsil eder. Hobbes'un doğal hukuk anlayışı tamamen sekülerdir. Aynı dönemde birlikte anıldığı diğer sosyal sözleşmecilerin bahsettiği anlamda insan doğası anlayışını da reddetmiştir. O, maddenin yasalarından yola çıkarak insanın doğasına ulaşmıştır³⁴.

³⁰ Omay, s. 35.

³¹ Cennet Uslu, "Objektif ve Subjektif Doğal Hak Arasında", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 1, 2011, (Objektif ve Subjektif), s. 89; Cennet Uslu, Doğal Hukuk ve Doğal Haklar: İnsan Haklarının Felsefi Temelleri, 2. Baskı, Liberte Yay., Ankara, 2011, (Felsefi Temeller), s. 52.

³² Brian Tierney, "Origins Of Natural Rights Language: Texts And Contexts", **History of Political Thought**, Vol. 10, No. 4, Winter 1989, s. 623; Uslu, Objektif ve Subjektif, s. 92; Uslu, Felsefi Temeller, s.52.

³³ Buhr ve diğerleri, s. 64.

³⁴ Douzinas, İHS, s. 86; Uslu, **Objektif ve Subjektif**, ss. 93-94.

Hobbes’a göre; “Doğa Yasası, *lex naturalis*, akılla bulunan ve insanın kendi hayatı için zararlı veya hayatını koruma yollarını azaltıcı olan şeyleri yapmasını yasaklayan veya insanın hayatını en iyi şekilde koruyabileceğini düşündüğü bir ilke veya genel kuraldır.”³⁵

Hobbes’ta var olan subjektif hak anlayışını doğal hukuk geleneğinin bir parçası olarak değerlendirmek pek mümkün değildir. Çünkü ondaki doğal yasalar, insanların yaşam haklarını koruyabilmek için giriştikleri güvenlik arayışında “beşeri ve araçsal” aklın gösterdiği kurallardan ibarettir³⁶. Demek ki Hobbes’ta ahlâkî nitelikli üstün kurallar toplamı olarak bir doğal hukuk söz konusu değildir. Onun anlayışında objektif nitelikte, insanların kendisinden bağımsız belli başlı değerler, iyiler ya da amaçlar yoktur. Bunların hepsi tamamen serbest olan her bir insanın kendi değerlendirmesine göre şekillenir. Objektif bir ölçü yoktur, insan kendisinin ölçüsüdür. Dolayısıyla objektif herhangi bir ölçütle sınırlandırılmamış insanın yetkisi sınırsızdır. İnsan temelde yaşama hakkını ve kendini korumak adına kendi gücü ya da gerekli her türlü aracı istediği gibi istediği şekilde ve sınırsız bir biçimde kullanma yetkisini içeren³⁷ bir *doğal hak*ka sahiptir. Dolayısıyla Hobbes’ta bahsi geçen doğası, insanı bir amaca yönlendirmez. İnsanı, biyolojik ve fizyolojik doğalarının bir sonucu olarak haz ve acı duyumları yönlendirir. İnsan hazzı arayıp, acıdan kaçacaktır. Herkesin her şeye hakkı olan bu ortamda insanlar birbirlerinin hak ve özgürlüklerini yok edebilecek³⁸, gücü yeten gücü yetmeyenin her türlü hakkına engel olabilecektir. Bu durumda birlikte yaşamı düzenleyecek kurallara ihtiyaç doğar. Ancak bu kurallar klasik doğal hukuk anlayışındaki gibi akılla keşfedilen üstün nitelikli kurallar değil, aklın icat ettiği kurallardır³⁹. İnsan, barışı ve güvenliği korumayı istiyor ve diğerleri de bu istekte ona katılıyorsa, birlikte yaşayabilmek için, her şey üzerindeki sınırsız hakkından vazgeçmek ve kendisine karşı diğer insanlara tanıyacağı kadar bir hak ile yetinmek durumundadır⁴⁰. İşte burada çare, insan yapımı kurallardan oluşan sosyal sözleşmedir.

³⁵ Thomas Hobbes, **Leviathan**, 6. Baskı, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yay., İstanbul, Ocak 2007, s. 116.

³⁶ Uslu, **Objektif ve Subjektif**, s. 94-95.

³⁷ Tierney, s. 623; Zelyüt, s. 35; Buhr ve diğerleri, s. 65; Douzinas, **İHS**, s. 89.

³⁸ Ellen Meiksins Wood, **Özgürlük ve Mülkiyet – Rönesans’tan Aydınlanma’ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, 2. Basım, Çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul, Nisan 2016, s. 279.

³⁹ Uslu, **Objektif ve Subjektif**, s. 94-95.

⁴⁰ Hobbes, s. 116.

Uslu'ya göre Hobbes'un teorisinde doğal haklar açısından olmamasına karşın insan hakları açısından uygun bir zemin mevcuttur⁴¹.

İnsan haklarının sözleşmecî temelleri açısından oldukça önemli bir diğer Aydınlanma düşünürü ise John Locke'tur. Genel olarak kuramına bakacak olursak, diğer sözleşmecî düşünürlerde olduğu üzere toplum yaşamı öncesi doğa durumunda özgür, eşit ve rasyonel insanlar birtakım *doğal hak*lara sahiptir. Locke için bunların en temel olanları yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarıdır. İnsanlar bu hakların korunabilmesi için bir sosyal sözleşme yaparak devleti kurduklarında, *cezalandırma hakkı* dışında hiçbir haklarını devretmemişlerdir. Nitekim onun dışındaki haklar devredil(e)mez haklardı⁴². Dolayısıyla siyasal topluma geçildiğinde de insanlar, *cezalandırma hakkı dışında*, doğal haklara sahip olmaya devam etmiştir. Onun doğal hukuk ve doğal hak düşüncesi objektif nitelikli ve evrenselidir. Doğal hukukun bir parçası olan ilkeler bireyin haklarını oluşturmaktadır. Birey ise bu hakları doğrultusunda kendi özgür seçimleri ile yaşamını sürdürür. Bu anlamda ise subjektivist bir yaklaşımın varlığından söz edilebilir. Dolayısıyla Locke'da subjektivist doğal hak ile objektivist doğal hak anlayışını bir arada buluruz. Uslu'ya göre Hobbes'un teorisinin aksine Locke'un teorisi insan haklarını doğal haklar zemininde temellendirmek için en elverişli felsefî temeli sunmaktadır⁴³. Gerçekten de Locke'un liberal *doğal hak* anlayışı, bugünün insan hakları kabulünün temelini oluşturmaktadır. Modern insan hakları fikrinin ilan edildiği ilk siyasi metinler olan 18. Yüzyıl insan hakları belgelerinde de Locke'un doğrudan etkisi açıkça görülebilmektedir.

2. Haklar Doğal Mıdır?

İnsan haklarının temeli olarak ele alabileceğimiz *Ius Naturale*⁴⁴ düşüncesi bünyesinde yer ve zamandan bağımsızlık, evrensel geçerlilik, değişmezlik ve

⁴¹ Uslu, **Objektif ve Subjektif**, s. 95.

⁴² Solmaz Zelyüt, **Dört Adalı (Bir Kıtalı), Hobbes – Locke – Berkeley – Hume – (Descartes)**, Öteki Yayınevi, İstanbul, Kasım 2017, ss. 81-82; Wood, s. 291.

⁴³ Uslu, **Objektif ve Subjektif**, s. 96.

⁴⁴ Yerine göre "*doğal adalet, doğal doğru, doğal hukuk, doğal yasa ve doğal hak*" anlamlarını verecek şekillerde kullanılmaktadır. "*Ius Naturale* insan davranışları için ölçü olmak üzere, insanların bir diğerine karşı davranışlarının meşruiyet çerçevesini belirleyen temel yasalar ve ilkeler bütünüü ifade etmektedir." Uslu, **Objektif ve Subjektif**, s. 89.

süreklilik gibi iddiaları barındırır. Ona bu iddiaları yükleyen ise *doğal* sıfatıdır⁴⁵. Dolayısıyla insan haklarının *doğal* hak ve hukuka dayanmadığı ifade edildiğinde insan haklarının evrenselliği, değişmezliği gibi yukarıda sayılan tüm iddiaları geçersiz kılınacaktır. Hakların *doğallığı* meselesi bu noktada önem kazanmaktadır.

İnsan haklarının temellendirilmesinde önemli bir yer tutan sözleşme kurgusunun temeli erken dönem kapitalizminin revaçta olan sözleşme kavramındadır. Genel olarak sözleşmecilerin yapmaya çalıştığı toplum ve devlet öncesinde insanın durumunu tespit etmektir. Böylece tekil insanın diğer insanlarla en temel ortaklığı, insanlığın özü keşfedilecektir. Bu “kalıcı, evrensel ve ebedi” olanın arayışıdır. Toplum ve devlet öncesi insanın doğal niteliklerine bakıldığında ise bunların doğal hukukçuların arasında bile ortak olmadığı görülür. Kimi insana saldırgan ve rekabetçi bir doğa addederken, kimi için insan doğası gereği barışçıl ve çalışkan ve kimi için insan doğası bunların bir bütünüdür⁴⁶.

Doğal haklar “olan”dan “olması gereken”in çıkarılması temeline dayanır. Hukuki pozitivizm düşüncesinde “olan”dan “olması gereken”in çıkarıldığı anlayışa yönelik önemli bir karşı çıkış söz konusudur. Bu karşı çıkış, özellikle David Hume’un kuşkuculuğunda görülür ve daha sonra G.E. Moore tarafından “*doğalcılık safsatası*”⁴⁷ (naturalistic fallacy) olarak adlandırılmıştır⁴⁸. Bentham’a göre ise hak kavramı bir gerçeklik değil, varsayımdır. Bentham’ın deyişiyle; doğal haklar, “hukukun çocukluk hastalığı”dır⁴⁹, safsatadır ve onlardan söz etmek tek boynuzlu atlara ya da cadılara inanmaktan farksızdır⁵⁰. Ona göre hukukta ancak egemenin emirleri ya da gerçek kişilerin fiilleri gerçekliktir. Hak ödevden doğarken, ödevi ise bir davranışı emreden ya da yasaklayan emir yaratır⁵¹.

İnsan haklarının ahlâki nitelikte haklar bütünü olduğunu ifade etmiştik. Bu açıdan bakıldığında da ahlâki olanın herkes için geçerli ve mutlak olduğu iddiası problemlidir. Etik rölativizm anlayışına göre insanları her daim her yerde bağlayacak mutlak ahlâki standartlar yoktur ve olamaz. Ahlâki standartlar temelde kültür, dil,

⁴⁵ Uslu, **Objektif ve Subjektif**, s. 89-90.

⁴⁶ Douzinas, **İHS**, ss. 80-81.

⁴⁷ Bkz. G. E. Moore, **Principia Ethica**, Revised Edition, Ed. Thomas Baldwin, Cambridge University Press, Great Britain, 1993.

⁴⁸ Wacks, s. 405.

⁴⁹ Uslu, **Felsefi Temeller**, s. 244.

⁵⁰ Douzinas, **İmparatorluk**, s. 22;

⁵¹ Güriz, **HF**, s. 128.

ekonomi gibi etkenlere bağılı olarak gelişir ve bu sebeple toplumdan topluma farklılaşır. Nitekim antropolojik çalışmalar da rölativistlerin bu iddialarını destekler görünmektedir. Buradan hareketle de insan hakları fikrini meydana getirebilecek *ortak* birtakım üst değerlerin söz konusu olmadığı iddia edilmektedir. Her kültür açısından farklı üst değerler olabileceği gibi, batılı anlamda algılandığı şekilde bir üst değer de olmayabilir. Dolayısıyla insan haklarının elle tutulur bir kaynağı yoktur, onlar doğal ya da verili değildir aksine insan hakları fikri dayatmacı bir düşünceyi temsil etmektedir⁵².

Marx için ise insan hakları *doğal* değil; aksine burjuvazinin yarattığı yapay bir şeydir. Marx'ın insan haklarına ilişkin görüşleri genel olarak 1843 tarihli makalesi "Yahudi Sorunu Üzerine"de (Zur Judenfrage) ortaya koyduğu fikirlerine dayandırılır. Buna göre; insan hakları, yurttaş haklarından farklı olarak diğer insanlardan ve toplumdan soyutlanmış egoist bireyin haklarıdır. Bu *insan* burjuva toplumunun üyesidir. Başkasına zarar vermeden her şeyi yapabilme olarak tanımladıkları özgürlük ise insanın insandan yalıtılmasına dayanan bir özgürlük anlayışıdır. Mülkiyet hakkı gibi haklar insanın toplumdan soyutlanmış bir şekilde sırf kendi çıkarını kovalaması içindir. Keza burjuva geleneğinin sözde insan hakları, insanları özgürleştirdiği ideasıyla aslında tutsak etmektedir. Bu haklarla; Marx'a göre dinden özgürleşmesi gereken insana *din özgürlüğü*, mülkiyetten özgürleşmesi gereken insana *mülkiyet özgürlüğü*, ticaretin egoizminden özgürleşmesi gereken insana *ticaret özgürlüğü* verilmiştir⁵³. Durkheim da Kant ve Rousseau'yu eleştirirken; bireyin saygınlığının doğuştan saygıdeğer olması ya da birtakım haklara sahip olmasından gelmediğini, aksine bunları toplumun insana bahsettiğini ifade eder⁵⁴.

İnsan hakları düşüncesi insanın doğasına dayandırıldığına göre, yeni insan haklarının ortaya çıkması mümkün olmamalıydı. Çünkü insan doğasına yönelik genel iddia, onun değişmez olduğunu da içerir. Ancak modern anlamda insan hakları düşüncesi ortaya çıktığı günden bugüne birçok yeni insan hakkı tanınmıştır. Öyle ki günümüzde dördüncü kuşak insan hakları kabul edilmeye başlanmıştır. Bu durumda

⁵² Wacks, s. 402-403.

⁵³ Karl Marx, **Yahudi Sorunu**, Çev. Niyazi Berkes, Sol Yay., Ankara, 1997, (Yahudi Sorunu), ss. 32-40.

⁵⁴ Reza Barmaki, "Emile Durkheim's Concepts of Justice and Freedom", **International Journal of Criminology and Sociological Theory**, Cilt: 7, Sayı: 2, Haziran 2014, s.72.

insanın doğası mı değişmektedir yoksa onu çevreleyen toplum ve koşullar mı?

C. İnsan Haklarının Evrimi ya da Hak Kuşakları

Modern anlamda insan hakları fikrinin temellerinin ortaya atıldığı Aydınlanma döneminden 21. Yüzyıla hak anlayışı çeşitli değişimlere uğramış, bununla bağlantılı olarak haklar kataloğu oldukça genişlemiştir. Bu çeşitlilik karşısında insan haklarının hem akademik hem de pratik sebeplerle bir sınıflandırmaya tâbi tutulması gerektiği düşünülmüştür⁵⁵. Hukuk alanında hakların sınıflandırılması noktasında; kamusal haklar – özel haklar ayrımı, mutlak haklar – nisbî haklar ayrımı, malvarlığı hakları – kişi hakları gibi birçok farklı tasnif karşımıza çıkmaktadır⁵⁶. “İnsan hakları” sınıflandırmasının ise yalnızca hukukî müesseseler ile bağlantılı olarak ve hukuk içinde kalınarak yapılabilmesi mümkün değildir.

Günümüzde insan haklarının sınıflandırılması hususunda iki tasnif daha çok öne çıkmakta ve kabul görmektedir. Bunlardan ilki Jellinek’in negatif statü hakları, pozitif statü hakları ve aktif statü hakları şeklindeki üçlü ayrıma dayanan tasnifidir. Negatif statü hakları, kişilerin devlet tarafından müdahalede bulunulamayacak özel alanını; pozitif statü hakları, devletin kişilere olumlu bir edimde, hizmette, yardımda bulunması talebini; aktif statü hakları ise, siyasi yaşama katılıma ilişkin alanı kapsar⁵⁷.

Kabul gören diğer tasnif olan Karel Vasak’ın Fransız Devrimi’nin üç ilkesinden (özgürlük, eşitlik ve kardeşlik (birlik)) esinlenerek yaptığı tasnifine göre; insan hakları, tarihsel olarak ortaya çıkış dönemlerine göre üç ayrı kuşak olarak sınıflandırılmıştır⁵⁸. Buna göre klasik haklar özgürlük ilkesine denk düşen birinci kuşak hakları, sosyal haklar eşitlik ilkesine denk düşen ikinci kuşak hakları, bireyler ve uluslar arasındaki dayanışmanın geliştirilmesine ilişkin haklar kardeşlik (birlik) ilkesine denk düşen üçüncü kuşak hakları oluşturmaktadır. 21. Yüzyıl itibariyle teknolojik gelişim ve değişimler sonucunda ortaya çıkan yeni gereksinimlerle

⁵⁵ Aybay, s. 90; Bulut, s.25

⁵⁶ Aybay, s. 4.

⁵⁷ Bülent Algan, **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması**, Seçkin Yay., Ankara, Haziran 2007, ss. 38-39; Kapani, s. 6; Bulut, ss. 24-33.

⁵⁸ Bulut, ss. 24-33; Aybay, s. 91.

bağlantılı olarak bunların arasına bir dördüncü haklar kuşağının⁵⁹ eklendiği de görülmektedir⁶⁰.

Bu iki meşhur sınıflandırma dışında yine diğer sınıflandırmalardaki bir, iki ve üçüncü ayrımlara denk gelecek şekilde *koruyucu haklar – isteme hakları – katılma hakları* ayrımı⁶¹ ya da *bireysel haklar – kolektif haklar* ayrımı⁶² gibi ayrımlar da bilinmektedir. Esasen görülmektedir ki insan haklarını bu minvalde sınıflandırma çabalarının çıktığı yer aşağı yukarı aynıdır. Burada bazı insan haklarının hangi sınıfa girdiğine ilişkin tartışmalar yaşanabilmekle beraber; insan hakları tasniflerinin kabul gören ekseriyetinde insan haklarının evrimi, değişimi ya da belki de daha doğru bir tabirle tarihsel birikimli ilerleyişi esas alınarak sınıflandırma yapılmaktadır⁶³. Nitekim insan hakları düşüncesi, durağan ya da tamamlanmış değil; sürekli değişen, gelişen dinamik bir düşüncedir⁶⁴.

1. Klasik Liberalizm ve Negatif Hak Anlayışı ya da Birinci Kuşak Haklar

a. Genel Anlamda Klasik Haklar

Klasik haklar, Aydınlanma düşüncesinden beslenen ve onda beliren insan haklarının ilk görünümüdür. Bu hakların en önemli özelliği bireyi ön plana çıkarmasıdır. Klasik haklar, bireyin haklarıdır. Bu açıdan standart, soyut bir insan tahayyül edilmiş ve ona soyut nitelikte haklar tanınmıştır⁶⁵.

⁵⁹ Günümüz bilimsel ve teknolojik gelişmeleri karşısında insana ve insan onuruna yönelik yeni tehditlerin ortaya çıktığı, insanın varoluşunun risk altında olduğu iddia edilmektedir. Bilim ve teknolojinin yarattığı ve yaratabileceği olası tehlikeler karşısında insanın korunması adına zamanın koşulları ile uyumlu yeni bir insan hakları grubu olarak dördüncü kuşak insan haklarından söz edilmektedir. Henüz oldukça yeni bir kategori olarak dördüncü kuşak hakların çerçevesi tam olarak çizilememiş ve bu kapsamdaki hakların neler olduğu kesin olmasa da genel olarak; kişisel bütünlük hakkı, kişisel verilerin korunması hakkı, biyoetik haklar, siber uzay hakkı, su hakkı gibi haklar bu kapsamda sayılan haklardandır. Oya Boyar ve Sezen Kama Işık, “Dördüncü Kuşak Haklar ve Bilişim Teknolojilerinin Doğuşunda Mahremiyet Kavramına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 2, Prof. Dr. Ferit Hakan Baykal Armağanı, Aralık 2019, s. 606; Uygun, s. 507.

⁶⁰ Aybay, ss. 91-97; Algan, ss. 46-55.

⁶¹ Kapani, s. 6.

⁶² Algan, s. 41.

⁶³ Algan, ss. 46-47.

⁶⁴ Beysan, s. 13.

⁶⁵ Algan, s.48.

Temel haklar, klasik haklar ya da medeni ve siyasal haklar olarak da adlandırılan⁶⁶ ve esasen klasik liberal anlayışın insan hakları kuramına denk düşen birinci kuşak insan hakları; yaşam hakkı, kişi güvenliği, mülkiyet hakkı, basın ve ifade özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, konut dokunulmazlığı gibi kişisel haklar ile dilekçe hakkı, oy hakkı gibi siyasi hakların toplamından ibarettir. Bu temel ve soyut nitelikli haklar birinci kuşak haklar olarak da anılmaktadır. Klasik hakların korunması noktasında devletten beklenen, bireylere müdahale etmemesidir⁶⁷. Bunlar, devletin herhangi bir şekilde müdahale etmemesi gereken haklar olmaları sebebiyle bu haklara “negatif statü” hakları da denmektedir⁶⁸.

Klasik hak anlayışının ortaya çıkmasındaki temel itici güç, kraliyete ve soylulara karşı verilen ve verilecek olan mücadeledir. Klasik hakların ortaya çıkmasında en temel rol burjuvaziye aittir⁶⁹. Burjuvazinin, iktidarı elinde tutan ayrıcalıklı sınıfa açtığı savaşın temellendirilmesi açısından insanların *doğuştan eşitliği* veya *baskıcı, kötü yönetimlere karşı direnme, onları değiştirme, ortadan kaldırma* gibi vurguların yapılması gerekmiştir. Dolayısıyla özellikle 18. Yüzyılın cumhuriyetçi, bağımsızlıkçı hareketlerinin ortaya koyduğu temel hak ve özgürlük metinleri bu anlamda klasik hakların ilan edildiği metinlerdir.

b. Temel Hak ve Özgürlük Metinleri

Bugün bize oldukça tanıdık ve olağan gelen insan hakları fikrinin “ilan”ı ile bu fikrin yerleşmesinde önemli katkısı olan birtakım tarihi belgeler, temel hak ve özgürlük metinleri söz konusudur. İnsan hakları tarihi açısından bunların içinde en öne çıkanların İngiliz Haklar Bildirgesi, Virginia İnsan Hakları Bildirisi, Amerikan Bağımsızlık Bildirisi ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi olduğu görülmektedir. İnsan hakları düşüncesi, birçok kaynakta 1215 tarihli *Magna Carta Libertatum*’a da dayandırılmakla birlikte burada bu belgeye kasten yer vermiyoruz. Keza bu belgenin içeriği, kralın karşısında toprak aristokrasisinin menfaatlerini korumak ve onları güçlendirmekten ibaret olup; mutlak, dokunulmaz, devredilmez ve

⁶⁶ Beysan, s. 13.

⁶⁷ Aybay, s. 73, 92.

⁶⁸ Aybay, s. 77.

⁶⁹ Uygun, s. 502.

herkesin hakları olma iddiasındaki insan hakları düşüncesine temel teşkil edecek herhangi bir içeriği bulunmamaktadır.⁷⁰

Türkçe’de bildiri, bildirge gibi karşılıkları kullanılan İngilizce “declaration” kelimesi esasen Fransızca “declaration”dan gelmektedir. Fransızca’da bu kelime, feodal beye bağlılık yemini edilmesi karşılığında verilen topraklar kataloğu anlamına gelirken; 17. Yüzyıl boyunca kralın halka seslenişleri ile ilgili bir hâl almıştır. Bu bildirminin, deklare etmenin doğrudan *egemenlik* ile bağlantılı olduğunun göstergelerinden biridir. Egemenlik feodal beyden krala geçerken deklare etme gücü de krala geçmiştir. 18. Yüzyıl insan hakları bildirilerinde gördüğümüz de benzer şekilde egemenliğin el değiştirmesi hadisesidir⁷¹. Dolayısıyla bu önemli tarihi belgelerin modern anlamda insan hakları fikrinin ilk somut ilanları olmaktan ibaret olmadığı göz önünde bulundurularak bu belgelerin yorumlanması gerekir. Bu belgelerin hepsini ortaya çıkaran belli başlı ekonomik, siyasal ve sosyal koşullar söz konusudur ve bu koşulların doğru bir değerlendirmesi olmaksızın insan hakları fikrinin dayandığı temelleri kavrayabilmek ihtimal dahilinde olmayacaktır. Tarihsel olarak bakıldığında görülecektir ki bu belgelerin her biri iktidardaki sınıfı alt etmek adına mücadele eden sınıfların girişimleri ile bağlantılıdır. Bu belgeler “saf”⁷² insan hakları metinleri olmaktan oldukça uzak, burjuvazinin sınıfsal çıkarlarını temin etmek adına ürettiği siyasi nitelikli belgelerdir.

(1) 1698 İngiliz Haklar Bildirgesi (Bill of Rights)

Habeas Corpus kuralının uygulanması, ev sahiplerinin rızası dışında askerlerin evlerde barındırılmasının son bulması gibi birtakım taleplerin bulunduğu ve kral kabul

⁷⁰ “Bir doğal haklar belgesi olmayan Magna Carta, tebaasının bazı haklarına ve özgürlüklerine Kralın saygı göstereceği vaadidir. Eğer özgürlük, kralın halkına verdiği bir imtiyaz ise kral tarafından istediğinde geri de alınabilir. Tebaa, ancak tacın onlara verdiği haklara sahiptir. Magna Carta, kralın ve lordların istediklerinde tadil edebileceği ya da ilga edebileceği bir sözleşme olarak seçilmiş insanlara verilmiş hukuki özgürlüklerin Eski Ahid’idir.” Sevtap Metin, **Magna Carta ve Sened-i İttifak’tan Bugüne**, On İki Levha Yay., İstanbul, Mayıs 2018, s.192; Aybay, s. 31.

⁷¹ Lynn Hunt, **Inventing Human Rights, A History**, W.W. Norton & Company, New York, 2007, ss. 179-182.

⁷² İnsan hakları ya da genel olarak hukuka ilişkin herhangi bir metnin “saf” olmasını mümkün görmüyoruz. Ancak günümüzün ya da tarihin insan haklarına ilişkin metnlerinin, insanları özgür kılmak için icat ya da ilan edilmiş, iyi insanların iyi niyetli çabalarının *ideolojiler üstü* nitelikte ürünleriymiş gibi yorumlanmasını; katışıksız insan hakkı düşüncesini ifade etmek üzere “saf” sıfatını kullanmayı uygun gördük.

etmesine karşın uzun süreli bir uygulaması olamamış 1628 tarihli Haklar Dilekçesi'nden sonra gelen ve İngiltere'de bugün hâlâ yürürlükte olduğu kabul edilen 1698 tarihli İngiliz Haklar Bildirgesi⁷³, tarihin önemli ilk insan hakları metinlerindendir.

Bildirge ile parlamentonun onayı olmadan kralın yasaları veya yasaların yürütülmesini askıya almasının yasadışı olduğu, parlamentonun onayı olmadan ya da onayından daha uzun süre için ve başka bir şekilde tahtın yararına vergi toplanamayacağı, barış zamanlarından parlamentonun onayı olmadan kralın sürekli ordu kuramayacağı, krala dilekçe vermenin bir hak olduğu ve bu dilekçeler sebebiyle kimsenin suçlanamayacağı, yüksek kefalet bedelleri, aşırı para cezaları ve alışılmışın dışında acımasız cezaların uygulanmaması, parlamento üyelerinin parlamentodaki ifade ve işlemleri sebebiyle parlamento dışında yargılanamayacağı gibi hususlar düzenlenmiştir⁷⁴.

İngiliz Haklar Bildirgesi, kendisinden yaklaşık 100 yıl sonra bu kez İngiliz sömürüsüne karşı bir başkaldırı olarak ortaya çıkacak Virginia İnsan Hakları Bildirisi ile Amerikan Bağımsızlık Bildirisi için de bir temel teşkil etmiştir⁷⁵.

(2) 1776 Virginia İnsan Hakları Bildirisi (The Virginia Declaration of Rights)

Kuzey Amerika kolonilerinde, 1776 senesinin ilk yarısında ortaya çıkan birçok ayaklanma ile birlikte İngiliz sömürgelerine karşı birtakım taleplerini ifade etmek amacıyla çeşitli toplantılar yapılmıştır. İşte bu toplantılarda ardı ardına sıraya konmuş toplam 16 maddeden oluşan Virginia İnsan Hakları Bildirisi kaleme alınmış ve 12 Haziran 1776 tarihinde Virginia Kongresi'nde kabul edilmiştir. Bu İnsan Hakları Bildirisi, pek yakında bağımsızlığını ilan edecek Amerika'nın Virginia Eyalet Anayasa'sına dahil edilmiştir⁷⁶.

Bildirinin başta Locke'un fikirleri olmak üzere açıkça aydınlanma düşüncesinin izlerini taşıyan birinci maddesi şöyledir:

⁷³ Aybay, s. 33.

⁷⁴ Alev Alatl (der.), **Batı'ya Yön Veren Metinler**, Cilt: III, Kapadokya, 2010, ss. 930-931.

⁷⁵ Kapani, s. 43; Aybay, s. 34.

⁷⁶ Alatl, s. 932.

“Tüm insanlar eşit derecede özgür ve bağımsız doğarlar. Bir toplum içine girdiklerinde hiçbir anlaşmayla yoksun bırakılamayacakları ve gelecek nesillerin ellerinden alınamayacak mülk edinme ve mülke sahip olma, mutluluk ve güvenlik arama ve kazanma olanağı sayesinde edindikleri yaşam ve bağımsızlık gibi doğuştan gelen belli bazı hakları vardır.”⁷⁷

Bildirinin diğer maddeleri arasında gücün halkta toplandığı ve halktan geldiği; vazgeçilemez, devredilemez ve iptal edilemez bir hak olarak, yönetim yetersiz veya mutluluğu ve güvenliği sağlama amaçlarıyla çelişen bir hâl aldığında *toplumun çoğunluğunun* yönetimde *reform yapma*, yönetimi *değiştirme* ya da *ilga etme* hakkı; devletin yasama ve yürütme güçlerinin birbirinden ve yargılamadan ayrılığı ilkesi; sık aralıklarla yapılan belirli ve düzenli seçimler; halkın temsilcilerinin onaylamadığı hâlde yasaların veya yasaların yürütülmesinin askıya alınamayacağı; yüksek kefalet bedelleri, aşırı para cezaları ve alışılmışın dışında acımasız cezaların uygulanamayacağı; basın özgürlüğü; dini özgürce yaşama hakkı gibi hususlar düzenlenmiştir⁷⁸.

Bildiri, Locke başta olmak üzere aydınlanma düşüncesinden etkilendiği gibi aynı zamanda doğrudan doğruya 1689 tarihli İngiliz Haklar Bildirgesi’nden de oldukça etkilenmiştir. Bunu özellikle yüksek kefalet bedelleri, aşırı para cezaları, alışılmışın dışında acımasız cezalarla ilişkin maddede veya yasaların ya da yasaların yürütülmesinin parlamento/halkın temsilcilerinin onayı dışında askıya alınamayacağına ilişkin maddelerde açıkça görebiliyoruz.

(3) 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirisi (The United States Declaration of Independence)

Amerikan kolonilerinin İngiliz Krallığı’nın özellikler vergilendirme noktasında kendini gösteren sömürüsüne karşı başlattığı ve başarıyla sonuçlanacak bağımsızlık mücadelesinin önemli bir durağı sömürüye ve İngiliz egemenliğine karşı isyanın ilanı olan 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirisi’dir.

⁷⁷ Alatl, s. 933.

⁷⁸ Alatl, ss. 933-934.

Amerikan Bağımsızlık Bildirisi, 13 koloninin İngiliz Krallığı'na karşı yürüttüğü bağımsızlık mücadelesinin dayanakları, mücadelenin tam olarak neye karşı olduğu gibi hususları irdeledikten sonra İngiliz Kralı'na olan bağlılığın sona erdiğini ve bağımsız bir devletin kurulduğunu ilan etmiştir. 4 Temmuz 1776 tarihinde kolonilerin temsilcilerinden oluşan Kongre'de kabul edilmiş olan bildiri de Aydınlanmacı düşüncüyü doğrudan sahiplenmiştir⁷⁹.

Bildiri'de tüm insanların eşit yaratıldığı; tanrı tarafından kendilerine devredilemez *yaşam, özgürlük ve mutluluğu arama* haklarının verildiği; bu hakların güvence altına alınması için yönetimlerin kurulduğu belirtilmiş ve buradan hareketle bu hedeflere zararlı olan yönetimlerin değiştirilmesi, feshedilmesi ve yerine güvenlik ve mutlulukları için yeni yönetimler kurulmanın da insanların bir hakkı ve hatta görevi olduğuna varılmıştır. Bu yolla Bildiri, yeni kurulan bağımsız Amerika'nın meşruiyetini sağlarken; aynı zamanda temel insan haklarını da ilan etmiştir⁸⁰.

Bildiri'de gerçeklerin dünyaya sunulması gerektiğinden bahisle İngiliz Krallığının zorbalıklarının somut örnekleri sayılmıştır. Özellikle yasama faaliyetinin engellenmesi, yasama kurumlarının işlemez hâle getirilip Temsilciler Meclisi'nin dağıtıldığı, bağımsız bir yargı teşkilatının kurulmasına engel olunduğu, yargıçların bağımsızlığına aykırı düzenlemelerin yapıldığı, yasamanın onayı olmaksızın barış zamanlarında dahi var olan askeri güç ile halk üzerinde tehdit oluşturulduğu, halkın rızası dışında vergilerin oluşturulduğu, jüri önünde yargılama ilkesine uyulmadığı gibi hususların ifadesi önemlidir⁸¹.

Hem Virginia İnsan Hakları Bildirisi'nde hem de Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nde kendine yer bulan *mutluluğu arama hakkı* gibi soyut hakların örneğin sanayi devrimi sonrası İngiltere'sinde insanların içinde bulundukları yaşam koşulları karşısında anlamsızlığının ispatı ise şu soruda saklıdır: "Birbiri üstüne yığılmış olan yüz binlerce insan aynı yeteneklere, aynı güçlere ve mutlu olmak adına aynı haklara sahip değil mi?"⁸² Gerçi burada mutluluğu arama hakkının bir mutluluk garantisi olmadığı ancak mutluluğa yönelecek bir arayış faaliyetiyle ilişkili olduğunu iddia

⁷⁹ Aybay, ss. 34-35; Alatlı, s. 935.

⁸⁰ Alatlı, s. 935-936.

⁸¹ Alatlı, s. 936-937.

⁸² Friedrich Engels, **İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu**, Çev. Oktay Emre, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2013, s. 61.

edenler de olacaktır⁸³. Ancak kimse günde on altı saat karanlık ve havasız bir atölye ya da fabrikanın bir köşesinde -fiziksel anlamda yaşamını sürdürebilmek adına geçimini sağlamak için- çalışmak zorunda olan bir insanın böyle bir arayışa yönelik bir hakkı olduğunu dahi iddia edemeyecektir. Nitekim *iyi bir niyet* altında kurgulanmış, yaratılmış bu soyut haklar fikrinin yetersizliği zamanla görülmüştür.

(4) 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi

Fransız Devrimi'nin kurucu Ulusal Meclisi, devrimin cumhuriyetçi, aydınlanmacı ve laik özünü açıkça ortaya koyan, “başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilme” şeklindeki o meşhur özgürlük formülüyle⁸⁴ İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni 26 Ağustos 1789 tarihinde ilan etmiştir⁸⁵. Bildiri, giriş kısmında insanların *doğal, devredilemez ve kutsal* hakları olduğu ve bunlara ilişkin bilgisizlik, kayıtsızlık veya itaatsizliğin varlığı sebebiyle halkların felaketlere uğradığından bahisle; bu hakların resmi bir bildiri hâlinde açıklanması gerektiğinin ifadesi ile başlar ve bu haklar on yedi madde hâlinde açıklanır⁸⁶.

Bildirinin ilk maddesinde insanların özgür ve eşit doğup yaşadıkları kabul edilir ve sonraki maddede bu haklar *özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme* hakları olarak sayılır⁸⁷. Bu doğal hak anlayışı, öncülü insan hakları belgeleri ile aynı doğrultuda doğal hak anlayışını haiz niteliktedir. Keza baskıya karşı direnme hakkının burada da monarşiye ve feodal düzene bir isyan niteliğinde ortaya çıkan burjuva devriminin hukukî meşruiyetini sağlamak adına özellikle zikredildiği açıktır.

Bildirinin önemli bir noktası açıkça *ulusal egemenliği* kabul etmesidir. Buna göre ne herhangi bir kuruluş ne de herhangi bir birey ulustan kaynaklanmayan bir yetki kullanabilir. Böylece krallığa son verildiği de açıklanmıştır. Yasanın ise *genel iradenin* ifadesi olduğu kabul edilmiş, tüm yurttaşların yasama faaliyetine katılma hakları ve

⁸³ “Mülkiyet hakkının, diğer tüm haklar gibi, bir faaliyette bulunma hakkı olduğunu aklınızda tutun: Bu, bir nesneye sahip olma değil, bu nesnenin üretilmesi veya kazanılması faaliyetiyle, bu faaliyetin sonuçlarına ilişkin bir haktır. Bu hak, bir insanın herhangi bir mülkiyet kazanacağına dair bir garanti değildir, fakat sadece bir mülkiyeti kazanması durumunda onun sahibi olacağı yönünde bir garantidir.” Ayn Rand, “İnsan Hakları”, **Bencilliğin Erdemi**, 4. Baskı, Çev. Nejdett Kandemir, Plato Film Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, (İnsan Hakları), s. 142-143.

⁸⁴ Bildiri 4. Maddesi, Alatl, s. 393; Kapani, s. 5.

⁸⁵ Aybay, s. 37.

⁸⁶ Alatl, s. 939.

⁸⁷ Alatl, s. 939; Kapani, s. 46.

yasa önünde eşitlik teminat altına alınmıştır⁸⁸. Bildiri'nin genelinde olduğu gibi ve hatta bir nebze daha açık bir şekilde burada da J. J. Rousseau'nun etkisi görülmektedir. Nitekim buradaki *genel irade* doğrudan doğruya Rousseau'nun "*genel irade*" kavramı olduğu gibi "yasa"ya ilişkin genel anlayış da tam olarak Rousseau'nun yasa anlayışıdır⁸⁹.

Modern ceza hukukunun en önemli ilkeleri arasında bulunan suçta ve cezada kanunilik, tutukluluğun istisnailiği, masumiyet karinesi gibi ilkeler de bildiride ilan edilenler arasındadır. Ayrıca Bildiri; konuşmayı olduğu gibi yazma ve yayınlamayı da içeren ifade özgürlüğünü; vergilerin yurttaşların olanakları oranında eşit dağıtılmasını; tüm kamu görevlilerinden görevleriyle ilgili hesap sorma hakkını da düzenlemiştir⁹⁰. Bildirinin bir diğer önemli noktası da Rousseau'nun aksine kuvvetler ayrılığını kabul etmiş olmasıdır. Bildiri bu yönüyle, Montesquieu'nun düşüncelerine yaklaşmıştır.

Bildiri'nin öncüllerinden farklı olarak başlığında "Yurttaş" ibaresinin bulunması ise; yasa yapımı, kamu görevinde yer alma, ifade özgürlüğü ve vergilere ilişkin birtakım hakların yalnızca yurttaşlara tanınması ile ilgilidir⁹¹. Son olarak Kapani'nin özellikle işaret ettiği üzere; kabul edilen doğal haklar içerisinde yalnızca bir tanesinin önüne "dokunulmaz ve kutsal" ibaresi getirilmiştir: Bildiri'nin son maddesinde ayrıca düzenlenen Mülkiyet Hakkı⁹². Nitekim bu bile tek başına devrimin burjuva karakterini açıkça ortaya koymaktadır.

2. Devletin Pozitif Yükümlülüğü ya da İkinci Kuşak Haklar

Burjuvazinin soylular karşısında elde ettiği zafer ile birlikte düşünceleri de iktidara gelmiştir. Ancak çok geçmeden görülmüştür ki insanların eşit ve özgür olduklarına ilişkin birtakım kabuller, insanları ne eşit ne de özgür kılmaya yetmektedir. Bu farkındalığın ortaya çıkmasında özellikle sanayileşme dönemiyle birlikte

⁸⁸ Alatlı, s. 939.

⁸⁹ "...yasal genel istemin [iradenin] işlemleridir sadece; hükümdar yasalara bağlı mıdır diye sormak da yersizdir, çünkü hükümdar devletin bir üyesidir. Yasa hakka aykırı olur mu, olmaz mı diye düşünmemelidir, çünkü kimse kendine karşı haksız davranamaz. Yine, nasıl olur da insan hem özgür hem de yasaya bağlı olur diye sormak gereksizdir, çünkü yasalar istemlerimizi saptayan belgelerdir sadece." Rousseau, Jean- Jacques. **Toplum Sözleşmesi**, X. Basım, Çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Şubat 2013, s. 35.

⁹⁰ Alatlı, s. 340.

⁹¹ Aybay, s. 41.

⁹² Kapani, s. 50.

İngiltere'deki koşullar etkili olmuştur. Anlaşılmıştır ki; klasik liberal anlayışın öylece piyasaya saldığı *eşit ve özgür insanlar* liberal idealde varsayıldığı şekilde *özgür iradeleri* ile *özgür* seçimler yapamamaktadır⁹³. Elbette iktidarı hâli hazırda elinde bulunduran burjuvazinin bu durumu kendiliğinden anlayabilmesi mümkün olmamış, bir sınıf olarak işçi sınıfının bu duruma itirazını yüksek sesle ve şiddetli bir biçimde dile getirmesi ve siyasal anlamda etkinliğinin artması ile birlikte çalışma koşullarının iyileştirilmesi, çalışma sürelerinin düzenlenmesi ve sınırlanması, ücretlerin iyileştirilmesi, sendikal örgütlenme hakkının tanınması gibi taleplerin karşılanması zorunluluğu doğmuştur. İşte bu noktada soyut anlamda eşitlik anlayışının somut bir eşitliğe en azından yaklaştırılabilmesi adına birtakım insan haklarının tanınması gerekmiştir ki bunlar sosyal haklar olarak da isimlendirilen ikinci kuşak hakları oluşturur.

Sosyal hakların en önemli özelliklerinden biri, klasik hakların tam tersine olacak şekilde devletin doğrudan müdahalesini gerektirmesidir. Devlete insanlar arasında eşitliğin sağlanabilmesi adına aktif bir rol düşmekte ve devletten bu hakların kullanılabilmesini mümkün kılacak düzenlemeler yapması beklenmektedir. Bu sebeple sosyal haklar aynı zamanda pozitif statü hakları olarak da adlandırılmaktadır.

Aşağıda daha detaylı değinilecek olmakla birlikte; çalışma hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sendika hakkı, sağlık hakkı, eğitim hakkı, konut hakkı gibi haklar sosyal haklar kategorisinde yer alır. Ancak belirtmek gerekir ki sosyal hakların kabulü hemen mümkün olmamıştır. Sosyal hakların, genel olarak ulusal anayasa ile yasalarda ve uluslararası belgelerde yerini alması 20. Yüzyıl, I. Dünya Savaşı sonrası dönemi bulmuştur⁹⁴. Aybay'a göre; 20. Yüzyılın seyrini doğrudan etkileyecek 1917 Bolşevik Devrimi'nin de bu yeni hak anlayışına yönelişte rolü yadsınamaz. Burjuvazi, Devrim'in kendi ülkelerindeki işçi sınıfı üzerinde yarattığı devrimci eğilimlere karşı bir önlem mahiyetinde ve dolayısıyla bir zorunluluk olarak sosyal eşitsizlikleri hafifletecek bu hakların düzenlenmesine yönelmiştir⁹⁵.

⁹³ “Ferdietçi ve liberal zihniyetin devlete yüklediği pasif rol, yani ferdin hayatına karışmama zorunluluğu, pratik alanda, türlü maddî ihtiyaçlar ve yokluklar içinde bunalan kişilerin -ve onların meydana getirdiği büyük kitlelerin- tamamen kendi hallerine bırakılmaları demek oluyordu. Bu durumda, teorik olarak *bütün insanlar* için kabul ve ilân edilmiş olan hak ve hürriyetlerden gerçekte sadece maddî bakımdan varlıklı *küçük bir zümre*, bir mutlu azınlık yararlanabiliyordu.” Kapani, s. 51; Uygun, s.504.

⁹⁴ Kapani, s. 54.

⁹⁵ Aybay, s. 79, s. 94.

3. Post-modern Haklar ya da Üçüncü ve Dördüncü Kuşak Haklar

Klasik hakların yetersizliğinin fark edilmesi üzerine sosyal haklar fikrinin ortaya atılması, bunların kabul edilmesi ve dünyanın birçok yerinde uygulama bulması ile birlikte insan haklarının gelişim ve değişimi sona ermemiştir. İnsan hakları fikri doğrudan doğruya insan yaşamına bağlı olması sebebiyle bu değişim ve gelişimin sona ereceğini zannetmek oldukça hatalıdır.

Nitekim klasik hakların da sosyal hakların da dokunmadığı ancak “insan hakkı” olarak tanınması gerekliliği gündeme gelen başka hak çeşitleri de zamanla ortaya çıkmıştır. Özellikle çevre kirliliği, nükleer ya da kimyasal silahlar ile savaş gibi birtakım tehlikelerin türemesiyle birlikte “çevre hakkı”, “barış hakkı”, “gelişme hakkı” gibi yeni insan haklarına da ihtiyaç doğmuştur. İşte bu gibi haklar aynı zamanda dayanışma hakları da denen üçüncü kuşak haklardır⁹⁶. Bu hakların niteliği, korunma mekanizmaları ile ilgili hâlâ bir belirsizlik ve yetersizlik olduğu söylenebilir. Ancak bu hakların uluslararası ya da ulusal çeşitli hukuk metinlerinde tanınması, korunma mekanizmalarının açıklanması ve uygulamaya geçirilmesi ile bir ilerleme kazanılabilecektir⁹⁷.

İnsanın, doğaya neredeyse tam manasıyla hükmetmesiyle birlikte; 21. Yüzyıl itibariyle insanlık tarihinin hiçbir döneminde görülmemiş eşsiz bir hızla sürekli değişen bir dünyada yaşıyoruz. Özellikle bilişim alanında meydana gelen teknolojik gelişmeler beraberinde birtakım sorunları da getirmektedir. Dolayısıyla bu alanlara ilişkin de birtakım insan haklarının tanınması gerektiği gündemdedir. Örneğin ülkemizde de son dönemde kapsamlı düzenlemeler yapılan kişisel verilerin korunması alanı bu değişimlerle bir zorunluluk olarak doğmuştur ve artık “kişisel verilerin korunması hakkı” gibi bir insan hakkından söz edilebilmektedir. Keza genetik biliminde geline nokta klonlamanın söz konusu olabilmesi karşısında insanların buna karşı bir korumaya ihtiyacı vardır. Benzer şekilde yapay zekâ alanındaki gelişmeler de yeni birtakım insan haklarına ihtiyaç doğurabilecektir. İşte bu minvaldeki insan hakları da dördüncü kuşak hakları meydana getirmektedir⁹⁸.

⁹⁶ İbrahim Ö. Kaboğlu, “İnsan Haklarının Gelişimci Özelliği ve Anayasa Yargısı (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinden Günümüze)”, <https://anayasa.gov.tr/media/4778/kaboglu.pdf>, (12.09.2019), s. 126-131.

⁹⁷ Kaboğlu, s. 133; Aybay, s. 96.

⁹⁸ Uygun, s.507-507; Aybay, s. 97.

II. SOSYAL HAKLAR (II. KUŞAK HAKLAR)

A. Sosyal Hakların Temeli

Sosyal hakların tanımı, sosyal hakların çok boyutluluğu da göz önüne alınarak yapılması gereken temel bir tanımdır. Sosyal hakların ne olduğu sorusunun cevabını aşağıda sosyal hakların temeli ve kapsamına ilişkin açıklamalar çerçevesinde vermeye çalışacağız. Ancak bu konuda yapılan genel tanımlama çabalarının, sosyal hakların hedef kitlesine (dezavantajlı/ekonomik anlamda güçsüz kişi ya da gruplar) odaklandığını söyleyebiliriz. Yine bu tanımlara göre sosyal hakların amacı; bahsi geçen hedef kitleye sosyal haklar kadar bildiğimizden farklı bir “adalet”, bugün bildiğimiz anlamda “sosyal adalet” getirmektir⁹⁹.

Sosyal haklar ya da diğer adıyla II. Kuşak haklar¹⁰⁰, insan hakları tarihinin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilebilir. İnsan haklarının negatif temelde olduğu, bir diğer deyişle devletin dokunmaması gereken özgürlüklerden ibaret olduğuna ilişkin fikirlerin sarsılması ile sosyal haklar ya da bir diğer adıyla devletin pozitif yükümlülüğünü doğuran hakların ortaya çıkması söz konusu olabilmıştır.

Sosyal hakların ortaya çıkmasının önündeki yolu açan, negatif yani dokunulmayan birtakım özgürlüklerin insan yaşamının “hakça” devamı için yeterli olmadığına¹⁰¹ ilişkin emareler olmuştur diyebiliriz. Burada “hakça” yaşamdan kastın ise aslında oldukça basit bir şekilde ilk dönem insan hakları teorilerinde ortaya atılan birtakım ön kabullere dayalı *insan onuruna yaraşır bir yaşam* ya da *insanca bir yaşam* olduğunu ifade edebiliriz. Bunlar, insanların doğuştan hür ve eşit olduklarına ve herkesin hür ve eşit bir şekilde mülkiyet hakkına sahip olduğuna ilişkin ön kabullerdir.¹⁰² Aydınlanma düşüncesi ile kendini gösteren ve temelde büyük varsayımlar üzerine inşa edilen bu fikirler oldukça rağbet görmesine ve akılcı bir

⁹⁹ Gülmez, sosyal haklara ilişkin bir tanım vermenin oldukça zor olduğunu da belirterek, tek yönlü bir tanım vermemek ve tek bir özneye odaklanmamak çabası ile şöyle bir tanımda bulunur: “...temelde ekonomik yönden güçsüz olanların korunmasını ve öncelikle özel olarak korunmaya gereksinmesi bulunan sosyal sınıflar, elverişsiz konumdaki kişi ve grup ya da kesimleri ve toplumdan dışlanan kişiler için ekonomik ve sosyal adaleti ve eşitliği gerçekleştirmeyi amaçlayan haklar olduğu söylenebilir.” Mesut Gülmez, “İnsan Hakları Olarak Sosyal Haklar ve Sosyal Haksızlıklar”, **Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara 2009, s. 10.

¹⁰⁰ Bulut, ss. 29-31.

¹⁰¹ Aybay, s. 73.

¹⁰² Buhr ve diğerleri, ss. 64-68.

dönemin kapılarını açmış olmasına, bir başka deyişle Kant'ın çağrısında¹⁰³ da kendini bulduğu üzere aklın kullanılması cesaretinin gösterilmesine vesile olmasına karşın; üretim biçimlerindeki köklü değişim¹⁰⁴ ile insanlar, ellerinde yalnızca soyut birtakım haklar ile öylece kalakalmışlardır. Şöyle ki; üretim biçimlerindeki değişimin sonucu bu hür, eşit ve mülkiyet hakkına sahip insanlar ya da vatandaşların çoğu varsayılan o özgürlükten ve eşitlikten uzak bir şekilde ve elinde en ufak bir eşyanın/aracın/şeyin mülkiyeti yok iken kendilerini çeşitli üretim merkezlerinde/tesislerinde/aşamalarında bulmuştur¹⁰⁵. Kapani'nin şu paragrafı, sosyal haklara yönelik ihtiyacı doğuran koşulları çok güzel betimlemektedir:

“Gerçekten çok geçmeden görülmüştür ki, klâsik ferdiyetçi doktrinin kişilere tanıdığı haklar ve hürriyetler tamamen teorik plânda kalmakta ve sadece nazari bir değer ifade etmektedir. Zira bu doktrin, «insan»ı içinde yaşadığı toplumdan ve çevreden sıyrarak soyut bir varlık olarak ele almaktadır[dır.] (...) Günlük hayat şartları ile mücadele eden, bu hayat şartlarının karşısına çıkardığı güçlükleri yenmeğe, geçimini ve varlığını sağlamaya çabalayan kişi, sosyal varlık olarak «yaşayan insan» hiç dikkate alınmamıştır. Onun, bildirilerde parlak ifadelerle kendisine tanınmış olan haklardan ve hürriyetlerden çoğunlukla haberi bile yoktur; haberi olsa da bu hakları kullanmak imkânlarına sahip değildir. Herşeyden önce kendisine hayat hakkı, yaşama hakkı tanınmıştır -fakat en basit sağlık şartlarından yoksundur; hayatını tehdit eden çeşitli hastalıklara karşı çaresizdir. Kendisine konut dokunulmazlığı tanınmıştır- ancak, başını sokacak konutu yoktur. Evet, kendisine öğrenme hakkı, fikri hürriyeti tanınmıştır- fakat daha küçük yaştan hayatını kazanma kaygısıyla karşılaştığından ne öğrenmek için okula gidecek zamanı vardır ne de gerçek bir fikir hürriyetinden yararlanabilmek için gerekli fikrî gelişmeyi sağlayacak imkâna sahiptir.”¹⁰⁶

Sosyal haklara neden ihtiyaç olduğunu, sosyal hakların varlık sebebini Omay, kapitalizmin insan ve toplum yaşamında sebep olduğu olumsuzlukların bir nebze düzeltilebilmesi olarak açıklar ve sosyal hakların kapitalizmin bir sonucu olduğunu dile getirir. Sosyal hakların ortaya çıkmasındaki en önemli nedenin, kapitalizmin sebep olduğu olumsuzluklar olduğunu kabul eder¹⁰⁷. İnsanların kendilerini üretim sürecindeki bir araç konumunda bulmalarıyla, vaat edilen ve varsayılan ve devletin

¹⁰³ “Sapere aude! Aklını kendin kullanmak cesaretini göster! Sözü imdi *Aydınlanma*’nın parolası olmaktadır.” Immanuel Kant, “Aydınlanma Nedir (?) Sorusuna Yanıt”, **Seçilmiş Yazılar**, Çev. Nejat Bozkurt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 213.

¹⁰⁴ “...kapitalist üretimin mantığının temelini genişleten İngiltere’de ortaya çıkan devrimdi. Her seferinde daha çok işçinin sömürüsü ve her seferinde daha çok meta üretimi, bir kutupta zenginliğin görülmemiş tarzda artması, diğer kutuptaysa sefaletin derinleşmesi sonucunu doğuruyordu.” Michel Beaud, **Kapitalizmin Tarihi – 1500-2010**, 2. Basım, Çev. Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, Ocak 2016, s. 117.

¹⁰⁵ Bkz. William A. Pelz, **Modern Avrupa Halkları Tarihi**, Çev. Nil Tuna, Kolektif Kitap, İstanbul, Kasım 2017, s. 79-93.

¹⁰⁶ Kapani, s. 51.

¹⁰⁷ Omay, s. 33.

yalnızca “doğrudan” dokunmamakla yetindiği birtakım hakların varlığının, bir sınıf hâline gelmekte/gelmiş olan işçilerden oluşan nüfusun ciddi çoğunluğu açısından pek bir anlamı olmamıştır. İşte bu noktada, yeni tanıştıkları kalabalık kent ve çalışma yaşamına ayak uydurmakta oldukça güçlük çeken, gittikçe fakirleşen, açlıkla cebelleşen işçilerin durumunu bir nebze iyileştirebilmek adına insan hakları anlayışında bir değişime ya da bir eklemeye gidilmesi bir zorunluluk hâline gelmiştir.

Yukarıdaki ifadelerimiz, sosyal hakların temellerinin 20. Yüzyılda olduğu iddiasına karşıt bir mahiyettedir. Örneğin hakların oluşuma ilişkin süreci *yurttaşlığın* kurulması ile bağlantılı olarak ele alan T. H. Marshall’a göre insan hakları; medeni haklar, siyasal haklar ve akabinde sosyal haklar şeklinde ve sırayla 18., 19., 20. yüzyıla denk gelen bir gelişim göstermiştir¹⁰⁸. Bu minvalde bir üç aşamalı süreç genel anlamda kabul görmektedir; ancak burada sosyal hakların 20. Değil de 19. Yüzyıldan itibaren temellerinin var olduğunu iddia edebiliriz. Bulut’un da ifade ettiği üzere; 19. Yüzyılın ilk yarısından itibaren siyasal ve ekonomik talepler ekseninde bir mücadele ortaya çıkmış ve ister siyasal ister ekonomik talepler olsun bu mücadelenin ana ekseni ekonomik açıdan güçsüz olanların korunması olmuştur¹⁰⁹. Hatta bu *üç eksenli gelişmeyi* iddia eden Marshall dahi, çoğu kez gözden kaçırılsa da, “Ancak, unutulmamalıdır ki, daha önce de dile getirdiğim gibi, siyasal ve sosyal haklar arasında oluşum süreçleri açısından bir örtüşme vardır.” diyerek insan haklarını yüzyıllar ile özdeşleştirmeye ilişkin tespitin keskin olmadığını hatırlatmayı elzem görmüştür¹¹⁰.

B. Sosyal Hakların Kapsamı

Sosyal hakların kapsamı insanların temel birtakım ihtiyaçlarının karşılanmasına yalnız insan olmaları temelinde hakları olduğu fikrinden hareketle belirlenir. Dolayısıyla sosyal hakların özellikle onlara erişimi olmayan insanların temel insanî ihtiyaçlarının karşılanmasını mümkün kılmak üzere var olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu eksik bir yaklaşım olacaktır. Esasen sosyal hakların temelinde

¹⁰⁸ Thomas Humphrey Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, çev. Ayhan Kaya, Gündoğan Yay., İstanbul, Mayıs 2000, ss. 34-48; Omay, s. 7; Şafak Evran Topuzkanamış, **Vatandaşlık Üstüne Bir Tez – Türk Hukukunda Anayasal Gelişmeler Işığında Vatandaşlık**, On İki Levha Yay., İstanbul, Aralık 2013, ss. 60-61.

¹⁰⁹ Bulut, **Sosyal Haklar**, s. 30.

¹¹⁰ Marshall, s. 48.

yalnızca temel ihtiyaçlarına erişimi olmayan insanlara *yardımda* bulunma fikri bulunmaz, ancak günümüzde sosyal haklara ilişkin böyle bir yanlış kanı gelişmiştir. Sosyal haklar ile sivil toplum kuruluşlarının birtakım yardım kampanyaları aynı düzleme çekilmiştir. Aslında bu, insani taleplerin karşılığının birer *hak* değil de *yardım* olarak değerlendirilmesi ile onları güvenceden yoksun ve bireyin insafında olan bir düzleme indirme çabasıdır. Oysa, sosyal haklar bir hayırseverlik kurumu olarak görülemez ya da birtakım geçici ve gündelik hayırsever fiiller ile insanların temel ihtiyaçlarına erişimi güvence altına alınamaz. Aybay'ın deyişiyle sosyal haklar, “siyasal iktidarların lütfuna ve hayır kurumlarının hayırseverliğine bağlı bir bağış, bir ihsan değil, insanın kişiliğine ve onuruna bağlı çağdaş bir anayasal hak türünü oluşturur.”¹¹¹ Ancak elbette günümüz post-modern dünyasında ya da daha doğru bir deyişle post-modern olduğu iddia edilen günümüz dünyasında neoliberal politikalar ile doğrudan ilintili olarak sosyal hakların bir yardım kampanyasına dönüşmesi olağandır. Sosyal haklar, temeli itibarıyla, herkesin/her vatandaşın onlardan faydalanabilmesi üzerine kuruludur.

Yukarıdaki ısrarlı vurgunun altında, sosyal hakların kapsamının belirlenmesine ilişkin bir iddia vardır. Sosyal hakların kapsamının ne olduğu meselesi, liberalizm ve serbest piyasa açısından oldukça ürkütücü bir hal alabilmektedir. Sosyal adaletin, sosyal ve ekonomik hakların kendi içlerinde çelişki barındıran birer tehdit, tehlike oldukları fikrini temel alan liberal düşünce açısından bunların varlığı dahi kabul edilemez ve bir sorun teşkil ederken; elbette kapsamının olabildiğince dar kalması tercih edilirdir. Sosyal haklar denildiğinde aşağıda da bir nebze daha detaylı inceleyeceğimiz başlıca haklar akla gelmektedir. Ancak bunların içinde ortalama bir liberal demokrasi için olağanlaşmış ve kabul edilebilir olanları sıralanmak istenirse fark edilecektir ki bunların herhangi iki ya da daha fazlasını yan yana getirip de liberal bir sistem açısından kabul edilebilir addetmek mümkün görünmemektedir. Oysa oldukça yerinde olduğu kabul edilebilecek olan bazı tespitlere göre¹¹² sosyal haklar

¹¹¹ Aybay, s. 82.

¹¹² Bkz. Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık**, Genişletilmiş 6. Basım, Çev. Necmiye Alpay, Metis Yay., İstanbul, Kasım 2012, ss. 42-65; İzzettin Önder, “Sosyal Hakların Ekonomik Açıdan İrdelenmesi”, **Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Ankara: Belediye-İş Sendikası Yayını, 2009, ss. 18-24; Umut Omay, “Sosyal Haklar Kapitalizmin Tek Taraflı Anlaşması Mı?”, **Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu II Bildiriler Kitabı**, Petrol-İş Yayını-113, İstanbul, Ekim 2010, ss. 121-139

esasen serbest piyasa düzeninin devamlılığı açısından ciddi bir önem taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında sosyal hakların, emekçi sınıfların oldukça kötü durumda olan yaşam şartlarının liberal-kapitalist piyasa düzeni içerisinde kalarak, onları pasifize edecek derecede düzeltilmesinin olası bir sınıfsal harekete, isyana ve hatta devrime gidebilecek olan yolu, emekçi sınıfları pasifize etmek yoluyla kapadığı da söylenebilecektir. Batılı ülkeler nezdinde bakıldığında bunun en iyi örneğinin Almanya’da görüldüğü söylenebilir ve belki de klişeleşmiş bir örnek olarak segmentleri farklı olmasına karşın işçinin de patronu gibi bir arabaya sahip olabilmesinin, gittiği yer farklı olsa da işçinin de patronu gibi tatil yapabilmesinin mümkün olması “adalet”¹¹³ hissindeki kırılmayı oldukça hafifletebilmektedir.

Sosyal hakların kapsamı hususuna gelindiğinde, sosyal hakların kendini önceleyen klasik, negatif haklardan hangi açılardan farklı olduğunun tespit edilmesinin bir faydası olacaktır.

Sosyal hakların, devletten talep edilen, devletin doğrudan müdahalesini ve devletin pozitif edimini gerektiren haklar olduklarına dair oldukça teknik bir ayrıma yönelen bir görüş söz konusudur. Bu görüşün temel sıkıntısı, ulusal ve uluslararası düzenlemelere bakıldığında sosyal hakların nelerden oluştuğu konusunda keskin bir ayırım ve ortak bir kabule ulaşılamamış olmasına karşın; sosyal haklar, sosyal ve ekonomik haklar ya da ekonomik sosyal ve kültürel haklar gibi başlıklar altında düzenlenen bu hakların içerisinde devletin pozitif edimini gerektirmeyen hakların da var olduğu hususudur. Bunlara örnek olarak ise; grev hakkı, sendikal hak ve hürriyetler, ücretli tatil hakkı, ücretli izin hakkı gibi haklar verilebilir. Bunun yanında, devletin olumlu edimini gerektiren sosyal hakların ise devlete bir sorumluluk yüklediğinin kabulüyle birlikte; bu hakların *yalnızca* devletten talep edilebileceği tespiti yerinde değildir. Burada örneğin, anayasada ve sosyal güvenlik kanununda

¹¹³ “... insanlar g e n e l o l a r a k adalet istediklerini, örneğin “adil bir dünya” istediklerini söylerken, bulanık bir özlemi dile getiriyorlar; oysa b e l i r l i bir tek durumda adalet istediklerini söylerken, bir talebi dile getiriyorlar: kendilerine ya da bir başkasına bir şeyin -her tek durumda farklı bir şeyin ve bu ne olursa olsun belirli bir şeyin- verilmesi gerektiğini, o anda sahip olmadıkları, ama ister olsun ister olmasın, kendilerine a i t olduğunu düşündükleri bir şeyin, onlara verilmesi gerektiğini kastediyorlar; y o k s u n bırakıldıkları, kendilerinden “alınmış” ve onlara geri verilmesi gereken bir şeyi kastediyorlar; kendilerine borçlu olunan, v e r i l m e s i g e r e k e n bir şeyi.” İonna Kuçuradi, “Adalet Kavramı”, **İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları**, 4. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2018, s. 29. Kuçuradi’nin tarifinden yola çıkarsak; kendilerine verilmesi gereken şeyin ne olduğuna ilişkin net bir fikri olmayan ancak hâli hazırda kendilerine verilenden fazlasının verilmesi gerektiğini düşünen işçi için ona *bir şeyler* verilmesi adaletin tecelli ettiğine ilişkin genel hissiyatını güçlendirecektir.

öngörülen şartlar altında işçinin sigorta primlerini ödemeyen işverenden bunu talep etmesi ve bunu gerçekleştirmeyen işverene karşı kanun yollarına başvurabilmesi gibi hususlar dikkate alındığında, sosyal haklara ilişkin taleplerin yalnızca devlete değil, üçüncü kişilere de yönelebileceği görülecektir¹¹⁴.

Bir diğer görüşe göre ise insan hakları iktisadî ve iktisadî olmayan haklar olarak ikiye ayrılır ve sosyal haklar da içerik ve konuları itibarıyla iktisadî haklardan bazılarıdır¹¹⁵. Bu görüşün temel sıkıntılarından biri, sağlık hakkı ya da eğitim hakkı gibi sosyal hakların iktisadî bir yönü olmayışını açıklayamayışıdır. Bunun yanında Tanör'e göre, insan haklarını "evrim yasaları" bakımından değerlendiren bu görüş, insan haklarının 18. ve 19. yüzyıllarda hem iktisadî (mülkiyet hakkı, sözleşme hürriyeti vb.) hem iktisadî olmayan (düşünce ve vicdan hürriyeti, kişi dokunulmazlığı vb.) birtakım haklar olarak ortaya çıkan negatif haklar ve sonrasında 19. yüzyıl ve 20. yüzyılda yine iktisadî içerikli olanlar (grev, sendika, sosyal güvenlik hakları vb.) gibi iktisadî içerikli olmayan haklardan (parasız ilk öğrenim hakları vb.) oluşan sosyal hakların ortaya çıkması şeklinde ortaya çıktığı gerçeğini göz ardı eder. Tanör ayrıca haklı olarak, iktisadî olan haklar ile iktisadî olmayan hakların gelişme yasaları bakımından iki ayrı çizgi izlemediklerini, aksine bunların birbirlerine tamamen zıt ve karşıt bir gelişim gösterdiklerini ifade eder. Öyle ki grev, sendikal haklar gibi *yeni haklar*, eski klasik iktisadî haklar (mülkiyet hakkı, sözleşme hürriyeti) demetine karşı bir tepki olarak doğmuştur.¹¹⁶

İnsan haklarının iktisadî ve iktisadî olmayan haklar olarak ikiye ayrıldığını savunanların içinde sosyal hakların, klasik haklardan farklı olarak bireyin maddi, iktisadi ve sosyal gelişmesini sağlamaya yönelik haklar olduğunu¹¹⁷ ifade edenler de mevcuttur¹¹⁸. Ancak burada da Tanör'ün eleştirilerine katılmaktayız: İktisadî hakların **her çeşidinin**, sosyal konumuna bakılmaksızın **tüm bireyler** açısından maddi, iktisadi ve sosyal gelişme sağladıkları fikri, soyut bireyden hareket ettiği için metafiziktir. Mülkiyet hakkı ya da sözleşme özgürlüğü gibi hakların, tek sermayesi emeği olanlar

¹¹⁴ Bülent Tanör, **Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar**, May Yayınları, İstanbul, Şubat 1978, ss. 17-22.

¹¹⁵ Algan, ss. 27-28.

¹¹⁶ Tanör, ss. 27-29.

¹¹⁷ Klasik haklar ise bireyin moral, entelektüel ve spiritüel anlamda gelişmesini sağlayan haklar olarak görülür.

¹¹⁸ Algan, s. 32.

açısından maddî-iktisadî-sosyal gelişme sağladığı ya da tersine iktisadî haklardan olan grev, toplu sözleşme hakkı, sendikal haklar gibi hakların sermaye sahipleri açısından maddî-iktisadî-sosyal bir gelişme sağladığı iddia edilemez. Tanör, bu durumu kısaca şu retorik soru ile ortaya koymuştur: “Çalışan sınıfların, XIX ve XX nci yüzyıl boyunca verdikleri mücadele, bu hakların [mülkiyet hakkı, sözleşme özgürlüğü vb.] en azından sınırlanmalarını ve yumuşatılmalarını isteme yönünde olmamış mıdır?”¹¹⁹ Sosyal haklar ve diğer hak gruplarına ilişkin bu ve benzeri tanımlama ve kapsam çizme çabaları, hukuku teknik ve kesin çizgilerle belirlenip kâğıt üzerinde gruplanabilen kurallar bütünü olarak görmekten kaynaklanıyor. Hukuku kerameti kendinden menkul ve bu derece sosyal gelişim ve değişimlerden bağışık, tek elden, tek iradeden çıkan bir pozitif kurallar bütünü olarak görme refleksi aşıldığında, hukuku hukuk içinde tanımlamak gibi nafiye çabalar da son bulacaktır.

Sosyal hakları bir önceki hak kuşağından ayıran temel nitelik olarak bu haklar grubunda *özne* açısından birtakım özelliklerin ön plana çıktığını, öznenin belirleyici olduğunu ileri süren düşünürler de vardır. Kimilerine göre klasik haklar *bireye* tanınırken; sosyal haklar, korunması gereken dezavantajlı sınıf, grup ya da kategorilere yani *topluluklara* tanınmış haklardır¹²⁰. Kimilerine göre ise hak tanınan özne; sınıf, grup ya da kategoriler değil; belirli bir sosyal kategoriye giren kişilerdir. Her iki görüşün temelinde de sosyal hakların esasen ücretli çalışanlara yönelik olduğu tespiti yer almaktadır. Charlier, “sosyal haklar, işçi hayatına aktarılmış insan haklarıdır.” diyerek ifade etmektedir.¹²¹ Bu bakışın, sosyal hakların klasik haklardan farklı bir sınıfla ilişkilendirilmesi açısından doğru bir yol seyrettiğini söyleyebiliriz. Ancak bu hakların yalnızca bir grup olarak ya da teker teker ücretli çalışan gerçek kişilere yönelik olduğu tespiti yeterli değildir, örneğin bir sosyal hak olan “çalışma hakkı” bu tespitin yetersizliğini tek başına göstermektedir.

Bir diğer görüş ise sosyal hakların sosyolojik analizine dayanmaktadır.¹²² Sosyolojik değerlendirmelerin temelinde insan haklarının tarihselliği ve klasik

¹¹⁹ Tanör, ss. 30-31.

¹²⁰ Algan, ss. 41-44.

¹²¹ R.E. Charlier, “La puissance publique et son droit face à la question sociale”, **L’EVOLUTION DU DROIT PUBLIC**, Sirey, Paris 1956, s. 84’dan aktaran Tanör, s. 33.

¹²² Bu anlamda T. H. Marshall’ın yurttaşlığın kurulması çerçevesinde hakları ele aldığı eseri Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar önemlidir. Bunun dışında bkz. B. S. Turner, “Outline of a Theory of Human Rights”, **Sociology**, Vol: 27, No:3, August 1993, ss. 485–512; Neil Stammers, “Social Movements and Social Construction of Human Rights”, **Human Rights Quarterly**, Vol: 21, No: 4, 1999, ss. 980-1008.

hakların tarihsel olarak burjuva sınıfının talepleri ile, sosyal hakların ise işçi sınıfının hakları ile bağlantılı bulunduğu hususları yer alır. Bu düşünceye göre burjuvazinin “hukuki” anlamda bir eşitlik arayışında olması sonucunda klasik haklar meydana gelmiş iken; sosyal haklar fikri ile aranan “fiilî” bir eşitliktir. Buna göre; sosyal haklar, fiilî ya da sosyal eşitsizlikler sonucu meydana gelen “sosyal adaletsizlik”lerin düzeltilmesini amaçlar.

Görüldüğü üzere sosyal hakların öncesinde gelen klasik haklardan farklarına ilişkin birçok görüş olmakla beraber; biz bu görüşlerin yalnızca teknik hukuki bir yaklaşım içerenlerinden değil, sosyal gerçeklikle bağlantılı olarak bu hakları değerlendiren görüşlerden etkilenmiş bulunmaktayız. Kapsamı tam olarak belirlenemediğinden, sosyal hakların “hangi”leri olduğu sorusu cevaplanamamaktadır. Bugün itibarıyla sosyal hakların uluslararası birçok metinde yer alması, sosyal hakları işaret eden bir başlık altında birçok ülkenin anayasalarına girmiş olması sebebiyle hangi hakların sosyal haklar kapsamında olduğu az çok bilinmekte ise de bir bütünlük ve ortaklık olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla bu hakların kapsamına ilişkin fikirler genel anlamda hakların niteliğine ilişkin olarak da fikir vermekte ve bizlere bu hakların ortaya çıkmasına sebebiyet veren süreçleri incelerken belki de tersten bir diyalektik diyebileceğimiz bir yöntem ile bir kolaylık sağlamaktadır.

Yukarıda açıklanan farklı bakış açılarından da faydalanarak, sosyal hakların kapsamını belirleyecek olursak diyebiliriz ki: Sosyal hakların öncesinde gelen ve temelde burjuvazinin arayışında olduğu soyut bir eşitlik kavramına dayanan klasik hakların eşitlik anlayışının tek başına yalnızca burjuvazinin kendi içerisinde eşitliğini sağladığının, özellikle toplumun başta işçi sınıfı olmak üzere diğer kesimlerinin giderek kötüleşen sosyal ekonomik ve kültürel durumunun anlaşılması ile en azından bir nebze *eşitliği* sağlayabilmek adına burjuvazinin soyut eşitliğinden payını alamayan tüm kesimlerin durumunun düzeltilmesi amacıyla getirilen haklar bütünü sosyal haklardır. Oldukça uzun ve detaylı görünen bu tanımlama, gelişen ve değişen dünya ve ihtiyaçlar karşısında nelerin sosyal hak olarak düzenlenebileceğine ilişkin de fikir vermektedir.

C. Sosyal Haklar Kataloğu: Başlıca Sosyal Haklar

Günümüzde kabul görmüş başlıca sosyal haklara ilişkin olarak, ancak uluslararası belgeler ve T.C. Anayasasındaki temel başlıkları inceleyerek genel bir fikir edinebiliriz. Burada pozitif hukuka ve düzenlemelere detaylıca girmek gibi bir niyetimiz yoktur; keza çalışmamızın amacı sosyal hakların hukuki niteliği değildir. Ancak çalışmanın genel kapsamı açısından ortaya çıkışına sebebiyet veren olguları incelemeye çalıştığımız sosyal hakların günümüz itibarıyla hangi haklar olduğunu tespit etmek önem arz etmektedir.

İnsan haklarına ilişkin olarak en kapsamlı ve geçerli sözleşmelerin Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi nezdinde oluşturulan sözleşmeler olduğu göz önüne alınırsa, bu uluslararası örgütlerin sosyal haklara ilişkin ne tür düzenlemeleri kabul ettiği incelenmelidir. Ayrıca özelde sosyal haklara ilişkin olarak Uluslararası Çalışma Örgütü'nün almış olduğu kararlar da günümüz sosyal hak anlayışını kavramak adına önemlidir. Bu anlamda göz önüne alınması gereken temel metinlerin ise Birleşmiş Milletler nezdinde kabul edilen “İnsan Hakları Evrensel Bildirisi” ve “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi” ile Avrupa Konseyi nezdinde kabul edilen “Avrupa Sosyal Şartı” olduğu söylenebilir. Yine Uluslararası Çalışma Örgütü'nün temel sözleşmeleri de incelenmelidir.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi¹²³ incelendiğinde, sosyal haklara ilişkin düzenlemelerin bildirinin “Sosyal Güvenlik Hakkı”na ilişkin 22. Maddesi ile başladığı ve “Kültürel Yaşama Katılma Hakkı”na ilişkin 27. Madde ile son bulduğu görülmektedir. Bildirinin 23. Maddesi; “Çalışma Hakkı” (m.23/1), “Adil Ücret Hakkı” (m.23/2-3) ve “Sendika Hakkı” (m.23/4)’nı düzenler. 24. Madde, “Ücretli İzin Hakkı”nı düzenlerken; 25. Maddede ise yeterli yaşama düzeyine ilişkin olarak “Beslenme Hakkı”, “Konut Hakkı”, “Sağlık Hakkı”, “İşsizlik Yardımı Hakkı” (m.25/1) gibi hakları ve “Anne ve Çocuğun Korunması Hakkı” (m.25/2) hakları düzenlenmiştir. Bildirinin 26. Maddesinde de “Eğitim Hakkı” ve “Parasız İlk ve Temel Eğitim Hakkı” düzenlenmiştir.

¹²³ Bildirinin tam metni için bkz. <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> , Türkçesi için bkz. <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf>

“Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi”¹²⁴ ise 16 Aralık 1966 tarihinde kabul edilip 3 Ocak 1976’da yürürlüğe girmiş ve 31 maddeden oluşan uluslararası bir sözleşme olup; dünya genelinde sosyal haklara ilişkin temel belgelerdendir. Sözleşmenin sıkıntılı yanı ise sözleşme başlığında hem *ekonomik* hem *sosyal* hem de *kültürel* haklardan söz edilmiş; ancak hangi hakkın hangi başlığa dâhil olduğuna ilişkin herhangi bir bölümlendirmeye ya da açıklamaya gidilmemiş olmasıdır. Dolayısıyla sözleşmede geçen haklardan hangilerinin sosyal haklar olduğuna ilişkin bir açıklık bulunmamaktadır. Belirtmeliyiz ki sözleşmede düzenlenen hakların hangilerinin hangi başlıkla ilişkili olduğuna dair bir genel kanı oluşmamış olmakla birlikte konuya ilişkin ileri tartışmalar, tezin konusunu aşmaktadır. Biz, Birleşmiş Milletlerin ekonomik, sosyal ve kültürel hakları bir bütün olarak ele aldığından yola çıkarak yorumlamayı tercih etmekteyiz. Dolayısıyla, genel itibarıyla bu sözleşmenin, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi’nde bulunan ve klasik haklar dışında kalan hakların genişletilmiş ve detaylandırılmış hâli olduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede incelendiğinde; sözleşmede Bildiri’den farklı olarak “*Ailenin Korunması*” “*Çocuk ve Gençlerin Korunması*” “*Çalışmada asgari yaş sınırı*” (m.10), zihinsel sağlığa ilişkin düzenlemeyi de içeren “*Sağlık Hakkı*” (m12), “*Bilimsel ilerlemeden ve uygulamalarından yararlanma hakkı*” “*Kendisinin yarattığı herhangi bir bilimsel, edebi ya da sanatsal üründen doğan maddi ve manevi çıkarların korunmasından yararlanma hakkı*” (m15) hususlarına yer verildiği görülmektedir.

1919 yılında kurulan Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) kapsamında ise bugüne kadar 191 adet sözleşme düzenlendiğini bunların ise bugün itibarıyla 73 tanesinin güncel olduğunu görmekteyiz.¹²⁵ ILO sözleşmelerinin esasen *Örgütlenme Özgürlüğü, Toplu Pazarlık ve Sanayi İlişkileri, Zorla Çalıştırma, Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi ve Çocuklar ile Gençlerin Korunması, Fırsat Eşitliği ve Eşit Muamele, İstihdam Politikası ve Terfi, Mesleki Eğitim ve Rehberlik, İş Güvencesi, Ücretler* (özellikle asgari ücret hakkı), *Mesai Süreleri, İş Sağlığı ve İş Güvenliği, Sosyal Güvenlik Hakkı, Çalışan Kadınlar Açısından Analığın Korunması Hakkı, Sosyal Politika, Göçmen İşçiler* başlıkları altında toplandığını söyleyebiliriz. Genel olarak

¹²⁴ Sözleşme için bkz. <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CESCR.aspx>;

Türkçesi için bkz. <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/83-93.pdf>

¹²⁵ ILO Anayasası, sözleşmeleri, protokolleri ve tavsiyeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. <https://www.ilo.org/>

bakıldığında, ILO sözleşmeleri kapsamında da BM sözleşmeleri ile paralel bir sosyal haklar kataloğu söz konusudur.

Avrupa Sosyal Şartı'na¹²⁶ baktığımızda ise günümüzde sosyal haklara ilişkin en kapsamlı hukuk metni olduğunu söylememiz yanlış olmaz. Avrupa Sosyal Şartı'nda yukarıda andığımız tüm haklar düzenlenmekte olup; bunun yanında da farklı sosyal haklara da yer verilmiştir. Bu haklar kısaca şöyledir: yeterli olanak ve kaynaklar ile sosyal güvenlik hizmetinden yoksun kişilerin yardım alma hakkının düzenlendiğini *Sosyal ve Tıbbi Yardım Hakkı* (m.13), *Sosyal Refah Hizmetlerinden Faydalanma Hakkı* (m.14), *Engellilerin Bağımsızlık, Sosyal Bütünleşme ve Toplumsal Yaşama Katılma Hakkı* (m.15), çalışanların çalıştıkları işletmenin mali durumuna ilişkin olarak bilgilendirilmesi ve işletmenin özellikle istihdam durumunu etkileyecek hususlarda çalışanlara danışılmasını düzenleyen *Bilgilendirilme ve Danışılma Hakkı* (m.21), *Çalışma Koşulları ve Çalışma Ortamının Düzenlenmesine ve İyileştirilmesine Katılma Hakkı* (m.22), *Yaşlıların Sosyal Korunma Hakkı* (m.23), *İş Akdinin Sona Erdiği Durumlarda Korunma Hakkı* (m.24), *İşverenlerin İflası Halinde Çalışanların Korunması Hakkı* (m.25), çalışanların işyerinde veya işle bağlantılı cinsel taciz ve maruz kaldıkları kınanılacak, açıkça olumsuz ya da suç teşkil eden ve yinelenen eylemler hakkında bilgilendirilmesi ve bunların engellenmesine ilişkin *Onurlu Çalışma Hakkı* (m.26), çocuğa bakım izni ve kreş hizmeti gibi hususlara ilişkin *Ailevi Sorumluluğu Olan Çalışanların Fırsat Eşitliği ve Eşit Muamele Görme Hakkı* (m.27), *Çalışanların Temsilcilerinin İşletmede Korunma ve Kolaylıklardan Yararlanma Hakkı* (m.28), *Çalışanların Toplu İşten Çıkarma Sürecinde Bilgilendirilme ve Danışılma Hakkı* (m.29), *Toplumsal Dışlanma ve Yoksulluğa Karşı Korunma Hakkı* (m.30). Avrupa Sosyal Şartı kapsamında oldukça çeşitli ve detaylandırılmış başlıklar altında sosyal hakların korumaya sahip olduğu söylenebilir.

Birçok değişikliğe uğramasına karşın hâlâ yürürlükte olan 1982 Anayasasına bakılacak olursa; 4. Maddenin korumasından olsa gerek henüz bir değişikliğe uğramamış 2. Maddede bizi Türkiye Cumhuriyeti'nin *sosyal bir devlet*¹²⁷ olduğu

¹²⁶ Tam metni için bkz. <https://rm.coe.int/168007cf93> Türkçesi için bkz. <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/26488.pdf>

¹²⁷ Sosyal devlet ilkesi ilk kez 1961 Anayasası ile anayasal anlamda tanınmıştır.

ibaresi karşılar.¹²⁸ Yalnız buradan yola çıkarak sosyal hakların en azından temel olanlarının anayasada düzenlendiğini öngörebiliriz. Nitekim 1982 Anayasası'nın¹²⁹ özel olarak ekonomik ve sosyal haklar başlığı altında toplanmış bir bölümü olmamasına karşın sosyal hakların, 42. Maddede yer alan Eğitim Hakkı hariç, genel itibarıyla 49. Madde ile 60. Madde arasında serpiştirilmiş olduklarını söyleyebiliriz. Anayasada yer alan sosyal haklar şunlardır; “Çalışma Hakkı” (m.49), “Adil Ücret Hakkı” (m.55), “Sosyal Güvenlik Hakkı” (m.60), Sendika Kurma Hakkı (m.51), “Toplu İş Sözleşmesi Hakkı” (m.53), “Grev Hakkı” (m.54), “Eğitim Hakkı” (m.42), “Sağlık Hakkı” (m.56), “Konut Hakkı” (m.57). Bunların yanında Anayasanın “Vergi Ödevi” başlıklı 73. Maddesinde “*mali gücüne göre*” vergi ödeme yükümlülüğünün getirilmiş olması da sosyal adalete ilişkin bir düzenlemedir ve buna da “Kamu Giderlerine Mali Gücünce Katılma Hakkı” denilebilir.

Sosyal haklara ilişkin olarak sınırlı bir sayım yapmamakla beraber, diyebiliriz ki; günümüz itibarıyla genel olarak kabul görmüş ve uluslararası sözleşmelerle korunmuş başlıca sosyal haklar şunlardır: *Çalışma Hakkı, Adil Ücret Hakkı, Sendika Hakkı, Ücretli İzin Hakkı, Grev Hakkı ve Toplu Sözleşme Hakkı, Sosyal Güvenlik Hakkı, Sağlık Hakkı, Eğitim Hakkı, Konut Hakkı, Beslenme Hakkı, Kültürel Yaşama Katılma Hakkı, Ailenin, Anneliğin, Çocukların ve Gençlerin Korunması, Korunmaya Muhtaç Kesimlerin Korunması ile İlgili Haklar.*

Sosyal hakların kapsamına ilişkin genel çerçeveyi belirleyip, günümüzde kabul gören sosyal hakların neler olduğunu da açıklığa kavuşturduktan sonra bunlara ilişkin temel tartışmalara geçebiliriz.

D. Sosyal Haklara İlişkin Temel Tartışmalar

Sosyal haklara ilişkin temel tartışmaların en başında bu hakların varlığı ve tanınmasının gerekli olup olmadığı sorusu gelir. Bu soru basit gibi görünmekle beraber, sosyal haklara ilişkin tüm tartışmaların başlangıç noktası olup bu soruya cevabına göre iki karşıt cephe olduğu kabul edilebilir. Ancak bu yetersiz bir kabul

¹²⁸ Sosyal devlete ilişkin olarak bkz. Ernst Rudolf Huber, “Modern Endüstri Toplumunda Hukuk Devleti ve Sosyal Devlet”, çev. Tuğrul Ansay, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 27, Sayı:3, 1970, ss. 27-51.

¹²⁹ Güncel Anayasa metni için bkz. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

olacaktır. Esasen farklı görüşlerin sosyal hakların *neden* gerekli olduğuna ilişkin fikirlerinin incelenmesi, bu meseleyi düalist bir şekilde ele almanın aldatıcılığından bizleri kurtaracaktır.

Yoksulluk gibi sosyal sorunlara ilişkin herhangi bir düzenlemenin gerekli olup olmadığı sorusu (adına ister fakirlik yasası ister sosyal haklar diyelim) 16. Yüzyılın sonlarına¹³⁰ kadar götürülebilecekken; bunların bir “hak” olarak düzenlenmesinin gerekliliği tartışmaları ise 19. Yüzyılın sonları ile 20. Yüzyılın başlarını bulabilmektedir. Sosyal hakların gerekliliğine ilişkin fikirler çoğu zaman içinde bulunulan tarihsel ve ekonomik koşullara göre şekillenmiştir. Tarihsel olarak bakıldığında, sosyal hakların ya da sosyal devletin popülaritesinin arttığı dönemlerin onlara en çok ihtiyacın duyulduğu çeşitli krizlere denk geldiği görülecektir. Bu krizler ekseriyetle ekonomik krizlerdir.

Sosyal haklar karşısında temel tartışmaların ekseriyeti bir yanda beklendiği üzere serbest piyasacı, kapitalist-liberal görüşün eleştirileri etrafında şekillenirken¹³¹, daha az bekleneyeceği ve daha az revaçta olduğu üzere bir yandan da sol-sosyalist perspektifin eleştirileri etrafında şekillenmektedir diyebiliriz¹³². Temelde *işçi sınıfının* içinde bulunduğu koşulları düzeltmek üzerine kurulu olduğu kabul edilen sosyal haklara ilişkin olarak soldan eleştirilerin gelmesi ilk bakışta şaşırtıcı olabilir. Ancak kabul etmek gerekir ki genel itibarıyla incelendiğinde bu eleştiriler kendi ideolojik konumlanışları açısından oldukça tutarlıdır. Ancak sosyal hakların gelişimi ve kabulüne giden süreç açısından liberalizmin eleştirileri daha çok önem arz ettiğinden, özellikle bunları incelemeyi tercih ediyoruz.

Liberal perspektiften sosyal haklara yönelik oldukça sert eleştiriler gelmiştir. Öyle ki; sosyal hakların ya da herhangi bir sosyal politikanın köleleştirme olduğuna

¹³⁰ Avrupa’da fakirlere yardım (poor relief) adı altında yoksulluğun azaltılmasına ilişkin olarak ortaçağın sonlarında temelde dini bir hayır anlayışı hâkim, başta İngiltere’de 16. Yüzyılın sonları itibari ile fakirlere yardımın sekülerleşmesi ve kodifikasyonu söz konusudur.

¹³¹ Bu anlamda Friedrich A. Hayek, Ayn Rand ve Milton Friedman’ın sosyal haklara ilişkin görüşlerinin liberal görüş açısından tartışmaları yönlendirici olduğunu söyleyebiliriz.

¹³² Bkz. Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık**, Genişletilmiş 6. Basım, Çev. Necmiye Alpay, Metis Yay., İstanbul, Kasım 2012, ss. 42-65; İzzettin Önder, “Sosyal Hakların Ekonomik Açısından İrdelenmesi”, **Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Ankara: Belediye-İş Sendikası Yayını, 2009, ss. 18-24; Umut Omay, “Sosyal Haklar Kapitalizmin Tek Taraflı Anlaşması mı?”, **Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu II Bildiriler Kitabı**, Petrol-İş Yayını-113, İstanbul, Ekim 2010, ss. 121-139

varan fikirler mevcuttur¹³³. Bu derece ağır eleştirilerin gelmesi ise oldukça normaldir. Kapitalizmin köklerini dayandığı anlayış klasik liberalizmdir ve Omay'ın da belirttiği üzere; kapitalizmin sömürüye bağlı düzeni ile sosyal haklar arasında açık bir çelişki vardır¹³⁴.

Kapitalizm fikrinin 20. Yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden olan Ayn Rand ve onun takipçileri sosyal hakları ve sosyal devleti oldukça dehşet verici bulmuştur. Ayn Rand'ın eserlerinde sosyal hakları, sosyal devlet, sosyalizm ya da bunlar ile uzaktan yakından bir bağlantısı olabilecek herhangi bir sistem ya da yalnızca bir eğilim dahi genel olarak *kendini feda etmekle eşdeğer gördüğü*¹³⁵ “altruizm”¹³⁶ başlığı altında lanetlenmiştir¹³⁷. Bu başlık altında gördüğü sosyal ya da *kolektivist hakları* da kapitalizmle uyumsuz olarak nitelemiş ve sonuna kadar karşı çıkmıştır¹³⁸. Rand, hakları “*toplumu*¹³⁹ *ahlaki yasalara tabi kılmanın aracı*” olarak görmektedir; nitekim ona göre her politik sistem bir ahlâk sistemine dayanmaktadır¹⁴⁰. Dolayısıyla onun perspektifinden bakarsak hakların ardında kapitalizmin ahlakı olması gerekir ki ona göre *altruizm*; özgürlük, kapitalizm ve bireysel haklarla bağdaşmaz¹⁴¹. Var olan tek bir temel hak vardır o da *bir insanın kendi yaşamı üzerindeki hakkıdır*; mülkiyet hakkı bunun pratiğe yansıyan yegâne hâli olmak üzere diğer haklar bunun sonucudur ve hepsinin toplamı olan bireysel haklar dışında herhangi bir haklar grubu da yoktur¹⁴². Böyle bakıldığında ise sosyal haklara karşı çıkmak işten bile değildir.

¹³³ Bkz. Ayn Rand, **İnsan Hakları**; F. A. Hayek, **The Road to Serfdom**, Text and Documents, The Definitive Edition, Ed. Bruce Caldwell, The University of Chicago Press, U.S. A., 2007, (The Road to Serfdom).

¹³⁴ Omay, s. 35.

¹³⁵ Ayn Rand, “Faith and Force: The Destroyers of the Modern World”, **Philosophy: Who Needs It**, Penguin Books, U.S. A., November 1984, s. 77.

¹³⁶ “Özgecilik [İng. Altruism; Fr. Altruisme; Alm. Altruismus]. İnsanlığı, insanları çıkar gözetmeden sevmek, kişinin kendisini başka insanların ve toplumun refahına, genel iyiliğine adanması tavrı; başkalarının iyiliğini temel alan, diğer insanlara karşı iyiliksever, iyi niyetli, hoşgörülü ve yardımsever olmayı bir tavır olarak ön plana çıkaran, “başkası için yaşamak” formülüne göre davranmayı öneren ahlak anlayışı; bencilliğin ve bireyciliğin karşısında bir görüş olarak, kişinin kendisini hiçbir çıkar gözetmeden, başkalarının ihtiyaç ve çıkarlarına adanması gerektiğini dile getiren öğretisi.” Ahmet Cevizci, **Büyük Felsefe Sözlüğü**, Say Yay., İstanbul, 2017, s. 1474.

¹³⁷ Harry Binswanger (Ed.), **Ayn Rand Lexicon: Objectivism from A to Z**, Penguin Books, U.S. A., January 1988, s. 22-27.

¹³⁸ Ayn Rand, **İnsan Hakları**, s. 139-152.

¹³⁹ Burada Ayn Rand'a göre “toplum” diye tek başına bir *varlık* olmadığını belirtmek önemlidir; ona göre toplum denen şey yalnızca belli sayıda insan topluluğudur. Ayn Rand, **İnsan Hakları**, s. 140.

¹⁴⁰ Ayn Rand, **İnsan Hakları**, s. 139.

¹⁴¹ Ayn Rand, **İnsan Hakları**, s. 145.

¹⁴² Ayn Rand, **İnsan Hakları**, s. 141-144.

Ayn Rand'ın sosyal haklara bakışını, Franklin Roosevelt döneminde yürürlüğe giren ve çalışma hakkı, konut hakkı, sağlık hizmeti hakkı, sosyal güvenlik hakkı, eğitim hakkı gibi sosyal hakları da düzenleyen İkinci Haklar Bildirisi¹⁴³, ne ilişkin eleştirileri üzerinden oldukça net bir biçimde görebiliriz. Ayn Rand sosyal hakların bir çeşit köleleştirme olduğunu, birilerinin ürettiklerinin üretmeyenlere birtakım ayrıcalıklar sağlamak adına ellerinden alınması anlamına geldiğini yani *bazı insanların emeğinin üzerinde diğerlerinin hak sahibi olmasına sebep olacağını* savunur¹⁴⁴.

“Bir iş hakkı” diye bir şey olamaz, sadece serbest ticaret hakkı vardır, yani: Eğer bir kişi onu işe almayı tercih ederse kişinin bir işe girme hakkı vardır. “Bir ev hakkı” diye bir şey yoktur, sadece serbest ticaret hakkı vardır. Yani bir ev inşa etme veya satın alma hakkı vardır. Eğer ödeyecek, işe alacak veya ürününü satın alacak kimse yoksa “bir ‘adil’ ücret veya bir ‘adil’ fiyat hakkı” diye bir şey söz konusu olamaz. Eğer hiçbir üretici üretmek istemiyorsa, “tüketicilerin süt, ayakkabı, film veya şampanya hakları” diye bir şey yoktur. Sadece insan hakları vardır; her bireysel insanın ve bireyler olarak tüm insanların sahip olduğu haklar vardır.”¹⁴⁵

Görülmektedir ki; Ayn Rand sosyal hakların, birer hak olmadığını, bunların hak kavramını tersine çevirdiğini düşünmektedir. Tuhaf olan şudur ki: kapitalizmi her yanıyla oldukça sağlam bir şekilde sahiplenmiş olan Ayn Rand sosyal haklara karşı çıkarken “Eğer bazı insanlar diğerlerinin emeğinin ürünleri üzerinde hak sahibi oluyorsa, bu, diğer insanların haklarının ellerinden alınması ve köle işgücü hâline getirilmeleri demektir.”¹⁴⁶ gibi ifadeler kullanmaktadır. Bu cümleyi bağlamından çıkarıp sol-sosyalist düşüncüyü temsil eden herhangi bir metnin içerisine yerleştirirseniz sırtıtmayacaktır. Çünkü kapitalist düzende sosyal hakların sağlayacağı güvencelere *ihtiyaç* duyanlar o *emeğinin ürünleri üzerinde başkalarının haksızca hak sahibi olduğu* üretenlerdir ve bu cümlede tasvir edilen sömürü biçimi esasen kendisinin sıkıca bağlı olduğu kapitalist sistemin temel işleyiş tarzıdır. Rand'ın temel eleştirisi ise oldukça doğru bir tespiti dayanmaktadır: sosyal haklar, kapitalizm ve serbest piyasa ile bağdaşmaz. Ayn Rand'ın takipçilerinden Peikoff'un sosyal haklara ilişkin söylemlerini incelerken Omay'ın tespit ettiği üzere: “...eğitim, beslenme,

¹⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cass Sunstein, **The Second Bill of Rights: FDR's Unfinished Revolution and Why We Need It More Than Ever**, Basic Books, New York, 2006.

¹⁴⁴ Ayn Rand, **İnsan Hakları**, s. 145 ve devamı.

¹⁴⁵ Ayn Rand, **İnsan Hakları**, s. 148.

¹⁴⁶ Ayn Rand, **İnsan Hakları**, s. 146.

sosyal güvenlik hakkı gibi sosyal haklar, kapitalizmin temel felsefesine göre ticari bir metadır ve alınıp satılmalıdır.”¹⁴⁷

Serbest piyasacı bir iktisatçı olan Milton Friedman’ın da sosyal haklara ilişkin sert eleştirileri vardır. Ona göre, devletin işlevi yasa yapmak ve piyasanın işleyişinde hakem görevi üstlenmektir; bunun ötesinde devlet sosyal planlar, programlar, harcamalar yapmaya girişmemelidir¹⁴⁸. Ona göre devlet etkinliklerinin boyutunu genişletilmesi her daim özgürlüğe dolaylı bir tehdit barındırır.¹⁴⁹ “Kapitalizm ve Özgürlük” isimli ünlü eserinde Friedman, *Çeşitli Refah Önlemleri* başlıklı bölümde birtakım sosyal düzenlemeleri tek tek ele almış ve eleştirmiştir. Burada konut edindirme (konut hakkı), asgari ücret belirlenmesi (asgari ücret hakkı), yaşlılık ve hayatta kalma sigortası (sosyal güvenlik hakkı) gibi düzenlemelere ilişki olarak; öncelikle bunların *liberal ilkeler* ile bağdaşmadığını ifade etmiştir. Bu düzenlemeler ile yoksulluğun azaltılması gibi hedeflere ulaşamadığı aksine tam tersine neden olunabileceğini ifade etmiştir; örneğin asgari ücretin belirlenmesi hâlinde işverenler açısından önceden düşük ücrete çalışanlara asgari ücret ödenmesi kârlı olmayacak ve istihdam açığı ortaya çıkabilecek, işsizlik sorunu doğacak ve çalışmamaktansa düşük ücreti tercih edenler bu sefer işsiz kalacaktır. Ayrıca ona göre; ergin ve özgür bireylerin seçimlerine saygı duyulmalıdır. Yaşlılık sigortası gibi sosyal güvenlik hakkına ilişkin olarak da bunu söyler, kişiler bugünden yarınları için bir hazırlık yapmaya *zorlanamaz*. Milton, görece daha yumuşak bir üslup kullansa da kapitalist-liberal görüşlerin geneliyle ortaklık içerisinde¹⁵⁰ ve ergin ve özgür bireyin iradesi ile piyasa her şeyin üzerindedir.¹⁵¹ Onun sosyal haklara bakışı şu cümlesinde özetlenebilir: “*Biz özgürlüğe inananların aynı zamanda bireylerin kendi hatalarını yapma özgürlüklerine de inanması gerekir.*”¹⁵²

20. Yüzyılın bir diğer önemli liberal düşünürü Frederick Von Hayek piyasayı düzenlemeye yönelik müdahaleleri, bireysel özgürlüğü ortadan kaldıracak

¹⁴⁷ Omay, s. 40.

¹⁴⁸ Milton Friedman, **Capitalism and Freedom**, 40th Anniversary Edition, The University of Chicago Press, U.S. A., 2002, s. 25-26.

¹⁴⁹ Friedman, s. 186.

¹⁵⁰ Ancak eleştirileri, örneğin Ayn Rand’ın eleştirileri gibi, ahlâkî temelde değildir. O eleştirilerini sosyal düzenlemelere yüklenen misyonun aksine sonuçların ortaya çıkacağı, bir başka deyişle toplumun genel refah düzeyini düşürücü etkisinin olacağı iddiasında temellendirmiştir.

¹⁵¹ Friedman, s. 177-189.

¹⁵² Friedman, s. 188.

düşünerek, *köleliğe gidiş* olarak nitelendirmektedir¹⁵³. Hayek’e göre özgür bir toplumda kimse kendi iradesi ile diğer insanların gelirlerine müdahalede bulunamayacağı, gelirleri bölüştüremeyeceği için sosyal adaletin de özgür bir toplumda anlamı yoktur¹⁵⁴. Ona göre sosyal adalet haksız talepleri ifade eder, çokça kullanılmış, içi boş politik bir araç ve bir demagoji konusudur¹⁵⁵.

Hayek’e göre piyasada eşitsizliklerin ortaya çıkması bilinçli bir iradenin sonucu değildir; aksine sistemin karakterindendir ve doğaldır. Dolayısıyla da piyasada ortaya çıkan eşitsizliklerden ötürü bir *sorumlu* yoktur¹⁵⁶. Bu durumda insanların elinde olmayan ve piyasanın doğasından kaynaklanan birtakım eşitsizlikleri, devletin (insanların) denetimine giderek çözmek mümkün değildir; nitekim bu uğraş adil de değildir¹⁵⁷. Ona göre adalet “negatif karakterli”dir¹⁵⁸ ve *sosyal adalet* dini hurafe benzeri bir inanıştan ibarettir¹⁵⁹. Ona göre adalet “...hemcinslerimize bizim, ihtiyaçlarımızı karşılamaları hususunda genel bir ödev yüklemeyiz; böyle bir şeyi iddia etmek, ancak bu amaçla kurulmuş bir örgütün varlığı ölçüsünde söz konusu olabilir.”¹⁶⁰ Yeniden dağıtım¹⁶¹ hukuk devleti ile bağdaşmaz¹⁶², bu türden bir yeniden dağıtımı ancak totaliter zorlamalar getirebilecek bir devlet yapabilecektir¹⁶³.

¹⁵³ Bkz. F. A. Hayek, **The Road to Serfdom**

¹⁵⁴ Adnan Güriz, **Kapitalist İdeoloji**, 2. Baskı, Phoenix Yay., Ankara, Eylül 2010, (Kapitalist İdeoloji), s. 137.

¹⁵⁵ Friedrich A. HAYEK, **Hukuk, Yasama ve Özgürlük II. Kitap: Sosyal Adalet Serabı**, çev. Mustafa Erdoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Eylül 2012, (Sosyal Adalet), ss. 302- 305.; Güriz, **Kapitalist İdeoloji**, s. 137; Furkan Kararmaz, **Hayek'te Özgürlük, Zorlama ve Özgür Bir Toplumun Güvenceleri**, Adalet Yayınevi, Ankara, Nisan 2017, s. 44-45.

¹⁵⁶ Hayek, **The Road to Serfdom**, s. 157; Hayek, **Sosyal Haklar**, s. 344.

¹⁵⁷ Hayek, **Sosyal Adalet**, ss. 256-257.

¹⁵⁸ Hayek için adalet, pazar adaleti olarak da adlandırılan ve piyasa ekonomisinde kendiliğinden doğan düzenin adaletidir. Bu anlamda adaletin temelinde yer alan adil davranış kuralları, bireye belirli eylemlerin yapılmasını düzenlemek anlamında pozitif yükümlülükler yüklemeyiz. Aksine bireye belirli eylemleri yasaklayarak negatif yükümlülükler yükler. Bu şekilde bireyin serbest hareket edebileceği alan korunmakta, hatta bireyler kendi korunan alanlarını yaratmaktadır. Atilla Yayla, **Özgürlük Yolu – Hayek’in Sosyal Teorisi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1993, s. 169-173; Kararmaz, s. 46.

¹⁵⁹ Hayek, **Sosyal Adalet**, s. 262, s. 301; Kararmaz, s. 47.

¹⁶⁰ Hayek, **Sosyal Adalet**, s. 344.

¹⁶¹ Onun sosyal düzenlemelere dolayısıyla sosyal haklara ilişkin temel itirazının *gelirlerin yeniden dağıtılması* ile ilgili olduğu söylenebilir.

¹⁶² “... eski sivil haklarla yeni sosyal ve ekonomik hakların ikisinin bir arada gerçekleştirilemeyeceği, aksine bunların bağdaşmaz oldukları sonucu çıkar; yeni hakların, eski sivil hakların amaçladığı liberal düzeni tahrip etmeden, hukuk aracılığıyla uygulanmaları mümkün değildir.” Hayek, **Sosyal Haklar**, s. 346.

¹⁶³ Hayek, **Sosyal Adalet**, ss. 320; Hayek, **Sosyal Adalet**, s. 347.

Burada önemli bir husus ise; Hayek'in diğer liberal düşünürlerden farklı olarak¹⁶⁴ bir dereceye kadar *herkese* birtakım güvencelerin sağlanabileceğini söylemesidir. Ona göre; sağlıkları ve çalışma kapasitelerini korumalarını sağlayacak derecede herkese yiyecek, barınma, giyecek imkânı sağlanabilir. Hatta toplumsal felaketler ve deprem, sel gibi doğal afetler durumunda da devletin bireylere yardım etmemesi için hiçbir sebep yoktur ve bu durumlarda toplumsal dayanışma önemlidir. Bu noktada prensipte, devletin daha fazla sosyal güvenlik katkısında bulunması ile bireyin özgürlüğü arasında bir uyumsuzluk da görünmemektedir. Ancak belirtmek gerekir ki; ona göre, kişinin eforunun objektif sonucuna değil de öznel değere göre bir ücret talebi olarak gördüğü adil ücret talebi gibi (sosyal) güvenlik talepleri ona göre özgürlüğü tahrip edici etkiye sahiptir¹⁶⁵.

Denebilir ki Hayek için olağanüstü şartlarda *sosyal yardım* düzenlemeleri ile bireylerin çalışabilmesini mümkün kılacak kadar birtakım *yardımların* yapılması sorun değildir; ta ki bunlar birer verili "*hak*" olarak tanınana kadar. Ona göre bu ve benzeri taleplerin *hak* olarak ifadesi, toplumun herkesi istihdam eden bilinçli olarak oluşturulmuş bir örgüt olduğu anlayışına dayanmaktadır. Bu da bireysel özgürlük ve sorumluluğa dayanan bir toplumda mümkün değildir. Günümüz dünyasında sosyal haklar ile vadedilenlerin gerçekleştirilmesi de imkânsızdır ve bunların *hak* olarak ilan edilmesi de *hak* kavramının kendisine zarar vermektedir¹⁶⁶.

Liberal perspektiften gelen eleştiriler incelendiğinde görülmektedir ki; sosyal haklara ilişkin ortak karşı çıkış sosyal hakların liberal piyasa düzeniyle bağdaşmadığıdır. Bu minvalde *sosyal* düzenlemeler içinde *zorlama* barındırır, bireyin özgürlüğüne birer müdahale niteliğindedir ve piyasanın dengesini bozacaktır. Ortak bir diğer eleştirinin ise sosyal haklarda kendini bulan taleplerin birer *hak* olarak tanınamayacağı iddiası olduğunu söyleyebiliriz. Haklar, nitelikleri gereği negatiftir, bireye herhangi bir sorumluluk yüklemeyi ve *başkalarına birtakım güvenceler sağlamayı özgür bireye dayatmaz*. Dolayısıyla haklar yalnızca bireysel ve siyasi haklardır. *Özgür* bir toplumda, sosyal yardımlar birer *hak* adı altında talep edilemez.

¹⁶⁴ Bu hususla ilgili olarak Hayek'in Kölelik Yolu (The Road to Serfdom) kitabının 1944 tarihli Amerika baskısının önsözünü yazan John Chamberlain, Hayek'in laissez-faire fanatiği olmadığını, onun planlamanın alternatifi olarak hukuk devletini gördüğünü ifade eder.

¹⁶⁵ Hayek, **The Road to Serfdom**, s. 196-197.

¹⁶⁶ Hayek, **Sosyal Haklar**, s. 347.

İKİNCİ BÖLÜM

SANAYİ DEVRİMİ VE SONRASI İNGİLTERE

I. İŞÇİ SINIFININ DOĞUŞU

A. Sanayi Devrimi

Sanayi Devrimi için rahatça insanlık tarihindeki belki de en önemli gelişmedir diyebiliriz. 10.000 yıl önce insanların avcılık ve toplayıcılıktan çiftçiliğe yani toprağı işleyip hayvan yetiştirmeye geçtiğı Neolitik Dönemden, bir başka tabirle Tarım Devrimi'nden Sanayi Devrimi'ne kadar geçen sürede insan türünün üretimde kullandığı yöntem, birtakım önemli gelişmeler yaşanmış olmakla beraber, aşağı yukarı aynı kalmıştır¹⁶⁷. Burada bahsettiğimiz üretim insan gücüne, insan emeğine dayanan bir üretimdir. Nitekim Sanayi Devrimi'nin şafağında, 18. Yüzyıl boyunca tüccar kapitalizminin gelişmesiyle birlikte; paranın dolaşımı, sermaye birikimi ve talep katlanarak artarken dahi üretim şekli neredeyse tamamen aynıdır: makineler değil insan gücünün baskın olduğu çiftlikler ve küçük atölyeler. Ancak 1750-1800 arasında İngiltere öncülüğünde fabrika tipi üretim tarzı ortaya çıkmıştır¹⁶⁸.

Sanayi Devrimi, yüzyıllardır bilinen, atadan gelen, bileğe dayanan o klasik üretimden ayrılan bambaşka bir üretimi doğurmuştur: makine ile üretim. Bugün bize oldukça sıradan gelen “makine” insan yaşamını kökten değiştirmiştir. Bu değişimin temel özelliklerinden biri cansız emek olan *insan emeği ürünlerinin*, canlı emek olan yaşayan insan kadar önemli bir hâle gelmesidir. Sanayileşme ile birlikte insanın emeğinin sonucu ortaya çıkan makineler, insan üzerinde egemenlik kurmuştur. Artık insan “makinenin bir uzantısına dönüşmüştü.”¹⁶⁹.

Sanayi Devrimi'ne ilişkin çalışmaların çoğunda birtakım kişiler ve bunların o büyük devrimi mümkün kılan icatları hakkında bilgiler ile karşılaşırız. Elbette makinenin üretime dâhil olması ile mümkün olabilen Sanayi Devrimi'nden bahsederken bu makinelerin neler olduğu, bunların ne zaman icat edildiğı gibi hususlar

¹⁶⁷ Pelz, üretim biçiminin değişmemesine ilişkin olarak; modern bir ayakkabı ustasının İsa ve Muhammed'in doğumundan asırlar önce üretilmiş bir ayakkabının tekniğini derhal tanıyabilmesini örnek verir. Pelz, s. 80.

¹⁶⁸ Neil Faulkner, **Marksist Dünya Tarihi – Neandertallerden Neoliberallere**, 2. Basım, Çev. Tuncel Öncel, Yordam Kitap, İstanbul, Aralık 2014, s. 183.

¹⁶⁹ Pelz, s. 80.

önem arz etmektedir. Buharla çalışan ilk basit cihaz (tulumba) 1698’de Thomas Savery tarafından icat edilmiş ve patenti alınmıştır. 1712’de Thomas Newcomen, ilk basit buhar makinesini icat etmiştir ki bu makine, James Watt’un 1763-1775 tarihleri arasında geliştirdiği ünlü buhar makinesinin habercisidir. Kendisine tamir edilmek üzere getirilen bir Newcomen makinesinden yola çıkan Watt, kömür tüketimini %75 azaltan buhar makinesini geliştirdi. Böylece maliyet azaldı ve kullanım yaygınlaştı. 1764 yılında James Hargreaves tek işçinin daha fazla pamuk dokuyabilmesini sağlayan ilk eğirme makinesini (spinning jenny) icat etti; bu da daha sonra Richard Arkwright tarafından 1769’da geliştirildi ve bu ikisini karması bir cihaz olan eğirme katırı (spinning mule) Samuel Crompton tarafından 1779’da geliştirildi. 1785 yılında makineleştirilmiş dokuma tezgâhının (power loom) patentini ise Edmund Cartwright almıştır. 1790’da İngiltere’nin Nottingham şehrinde buharla çalışan ilk tekstil fabrikası kurulmuştur. Tüm bu icatların sonunda geleneksel zanaatın yerini makine ürünü ucuz mallar almaya başlamıştır¹⁷⁰.

Bu büyük değişimin teknik ayağı olarak bilim insanları ve mühendislerin çalışmaları, icatları oldukça önemlidir. Ancak bunlar Sanayi Devrimi’ni açıklamak için yeterli değildir. Pelz, makineleşmeyi mümkün kılan isimler ve icatlar hikâyenin bir bölümünü oluştursa da bunların art arda sıralanmasının sanayi devrimine neyin sebep olduğu ve devrimin sonuçlarının neler olduğu sorularını cevaplandırmaya bir faydası olmayacağını ifade etmiştir¹⁷¹.

Peki, insanlık tarihindeki en önemli gelişmelerden biri olan ve insan yaşamını kökten değiştiren Sanayi Devrimi’ni mümkün kılan neydi? Sanayi Devrimi’nin neden ortaya çıktığı ya da özelde neden İngiltere’de ortaya çıktığı soruları çokça sorulmaktadır. Bu sorular verilen yanıtlar ise teknik ve bilimsel gelişmelerden tutun kolonileşmenin getirdiği sermaye birikimine kadar uzanmaktadır. Burada tek bir hususun üzerinde durulması ya da İngiltere’nin coğrafyası, iklimi ya da siyasi koşulları gibi özelliklerinin sıralanması bize tek başına bir yanıt vermeyecektir.

Sanayi devriminin İngiltere’de meydana gelmesine iklim, coğrafya, nüfus, madenler gibi temellerde getirilen açıklamalar tek başına oldukça eksiktir. Örneğin;

¹⁷⁰ Faulkner, s. 185; Pelz, s. 79; “Crompton’s Spinning Mule”, <https://ageofrevolution.org/200-object/cromptons-spinning-mule/>, (12.05.2020); “Newcomen Beam Engine”, <https://ageofrevolution.org/200-object/newcomen-beam-engine/>, (12.05.2020).

¹⁷¹ Pelz, s. 88.

18. Yüzyılın başında uzun süren hasat dönemleri ya da kömür rezervlerinin çokluğu¹⁷² gibi sebepler ile sanayileşme açıklanamayacaktır. Tarihte daha önce de uzun sürmüş hasatların sonunda neden sanayileşme olmadığı ya da kömür rezervlerinin çok olduğu Silezya gibi yerlerde neden devrimin baş göstermediği sorulduğunda bu ve bunun gibi gerekçelerin tek başına anlamsızlığı görülebilecektir. Ya da en ucuz ve işlevsel taşımacılık için önem arz eden deniz ve nehirlerle yakın olma gibi oldukça önemli etkenler de tek başına değerlendirilemez¹⁷³. “İklim koşulları, coğrafya ve doğal kaynakların dağılımı gibi faktörler kendi başlarına, ancak belli bir iktisadi, toplumsal ve kurumsal çerçeve içinde etkide bulunurlar.”¹⁷⁴

Sanayi kapitalizmini oldukça geniş ve ayrıntılı ele almış olan Hobsbawm’ın bir tespitine göre; ülkenin alışılmamış siyasi koşulları olmasaydı sanayi ya da ticaretin gelişmesi söz konusu olmazdı. Ona göre bir burjuva devleti olmayan İngiltere¹⁷⁵; başını iki yüz kadar soylunun çektiği toprak sahibi aristokratlar oligarşisi ve Whig ailelerinin başındaki düklerin himayesinde bir kan bağı sistemidir. Bu sistemde başı çekenlerin servetleri herhangi bir tüccarın kazanabileceğinin çok ötesindedir¹⁷⁶. Nitekim asgari siyasal haklar dahi toprak sahibi olmaya bağlanmış¹⁷⁷ olan sistemde toprak sahibi olanlar da bunlardır ve hali hazırda toprak sahibi olmayanlar için toprak edinmek de oldukça güçtür¹⁷⁸.

17. Yüzyıldaki İngiliz Devrimi ile ticari çiftçilik, deniz aşırı ticaret ve imparatorluk inşası hızla yayılmıştır¹⁷⁹. Bu hususu Hobsbawm şöyle ifade eder: “İngiltere’de kapitalist gelişmeye karşı direnç 17. Yüzyılın sonunda etkisini yitirdi. Aristokrasi, kıtasal ölçülerde, neredeyse burjuvazinin bir biçimiydi ve monarşi de iki

¹⁷² Bu gibi temellendirmeler için bkz. E. A. Wrigley, “The Supply of Raw Materials in the Industrial Revolution.” **Economic History Review** 2nd. Series 15(1), 1962, ss. 1-16; Robert C. Allen, **Enclosure and the Yeoman: The Agricultural Development of the South Midlands, 1450-1850**. Oxford: Clarendon Press, 1992; Kenneth Pomeranz, **The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy**, Princeton: Princeton University Press, 2000.

¹⁷³ Eric Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, 2. Baskı, çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yay., Ankara, Haziran 2003, (Sanayi ve İmparatorluk), s. 34-35.

¹⁷⁴ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 35.

¹⁷⁵ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 30.

¹⁷⁶ “Joseph Massie 1760’da on soylu ailenin yıllık gelirin 20.000 pound, yirmi aileninkini 10.000 pound ve 120 tanesininkini de 7-8.000 pound, yani tüccarların en zengin kesiminin kazanabileceğinin on katından fazla olarak hesaplamıştı.” Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 30.

¹⁷⁷ William Cornish, J Stuart Anderson, Ray Cocks, Michael Lobban, Patrick Polden, Keith Smith, **The Oxford History of the Laws of England: Volume XI: 1820–1914 English Legal System**, Oxford University Press, U.K., 2010, s. 93.

¹⁷⁸ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 30

¹⁷⁹ Faulkner, s. 185.

devrim sonucunda uyum sağlamayı öğrenmişti.”¹⁸⁰ Nitekim kapitalizmin gelişmişliği ile Sanayi Devrimi arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Ancak Hobsbawm elbette Sanayi Devrimi’ni yalnızca İngiltere’nin siyasi koşullarına bağlamaz. O, tüm koşulların bütüncül değerlendirilmesi gerektiğini düşünür ve ne denizaşırı keşifler ne bilimsel devrim¹⁸¹ ne de Protestan Reformu¹⁸² gibi tarihsel tesadüfler Sanayi Devrimi’nin yegâne sebebi olabilir¹⁸³.

Sanayi Devrimi’nin neden 18. Yüzyıl sonlarında ve İngiltere’de ortaya çıktığı hususu çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır. Ancak kısaca; İngiltere’nin sanayileşmede başı çekmesinin bir tesadüf olmadığını söyleyebiliriz. İngiltere devrimden önce de kişi başına üretim ve ticaret açısından başlıca rakibinin bile açıkça önündedir¹⁸⁴. Öncelikle Sanayi Devrimi’nden yüz yıldan daha uzun bir süre önce gerçekleşen İngiliz Devrimleri ve özel kâr ile ekonomik gelişmenin devlet politikasının temel amacı olduğunun kabulü, sanayi kapitalizmine giden kapıyı açmıştır. İngiltere’de tarımsal üretimde gelişme ve büyümeler; gemi taşımacılığı, liman tesisleri ile kara ve su yollarının geliştirilmesi adına yapılan yatırımlar; kâr temelli siyasi yaşam ile bir endüstri toplumunun temelleri atılmıştır. Bu ve benzeri koşulların biri veya birkaçı dünyanın başka yerlerinde de görülse de hepsini bir arada bulundurabilen tek ülke İngiltere’den başkası değildir. Tüm bunların üstüne iki şey daha eklendiğinde karşımıza Sanayi Devrimi çıkmıştır: makul maliyette ve ufak-tefek yenilikler ile üretimi hızlandırabilen imalatçıların teşvik edildiği bir endüstri sistemi ile sömürgeciliğin de doğrudan etkisi ile çoğunlukla İngiltere’nin tekelinde olacak bir

¹⁸⁰ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 16.

¹⁸¹ “İngiltere’nin ilerlemesi nereden kaynaklarsa kaynaklansın, bilimsel ve teknolojik olmadığı kesindir. Fransa, doğa bilimleri açısından hemen hemen kesin bir biçimde İngiltere’nin önündeydi; İngiltere’de reaksiyon bilime kuşkuyla bakarken, Fransa’da Fransız Devrimi bilimi teşvik ettiğinden, her hâlükârda matematik ve fizikte Fransız Devrimi’nin çok keskin biçimde vurguladığı üstünlüktü bu.(...) Fransızlar, -İngiltere’de tasarlananlarından çok daha karmaşık bir yapıya sahip- Jacquard dokuma tezgâhı (1804) gibi daha özgün yenilikler ve daha iyi gemiler yapmışlardı.” Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789-1848**, 8. Baskı, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yay., Ankara, Kasım 2016, (Devrim), s. 38-39.

¹⁸² “Protestan Reformu’nun da ne doğrudan doğruya, ne de dayalı olarak -Protestanlığın neden olduğu özel bir 'kapitalist ruh' ya da iktisadi davranış biçimlerindeki bir başka değişikliğin- Sanayi Devrimi’ne yol açtığı söylenebilir. Hatta bunlar, Sanayi Devrimi’nin neden Fransa’da değil de, İngiltere’de gerçekleştiğini bile açıklayamaz. Bu Reform, Sanayi Devrimi’nden iki yüzyıl önce meydana gelmiştir. Protestanlığa geçen tüm bölgelerin sanayi devriminin öncüsü olduğu -hiçbir zaman söylenemez ve -çok belirgin bir örnek olarak vermek gerekirse- Hollanda’nın Katolikliği sürdüren bölümü (Belçika) Protestanlığa geçen bölümünden (Hollanda) daha önce sanayileşmiştir.” Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 35.

¹⁸³ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 35.

¹⁸⁴ Hobsbawm, **Devrim**, s. 38.

dünya pazarı¹⁸⁵. İşte İngiltere'nin bir ada ülkesi olması, coğrafi koşulları, iklimi gibi hususların etkisi olsa da esasen onu sanayi kapitalizminin anavatanı yapan kısaca bu süreçtir diyebiliriz.

İngiltere öncülüğünde gerçekleşen Sanayi Devrimi'nde bir şehir özellikle ön plana çıkmaktadır. Bu şehir, üretimde inanılmaz bir yükseliş gösteren pamuk sanayi kenti Manchester'dan başkası değildir. Manchester İngiliz imalatının hem başladığı yerdir hem de merkezi olmuştur¹⁸⁶. 18. Yüzyılda Manchester'da bir kısmı dükkân ve atölye olarak kullanılan evler vardır. Eğirmenciler ve dokumacılar evlerindeki bu atölyelerde çalışıyor, bu sistemle pamuk zenginleri eve iş vererek servetlerini büyütüyordu. Ancak makineleşme ile ortaya çıkan fabrika üretim tarzı sonucunda; hem makinelerin sağladığı avantaj ile çoğunluğu kadınlar ve çocuklar gibi yarı vasıflı (maliyeti düşük) işçilerden oluşan işgücü ile kitlesel üretimin sonucu olarak emek üretkenliği ve üretimde çok büyük artışlar meydana geldi¹⁸⁷. Elbette 1850'de, 1750'ye göre üretimini oldukça arttıran yalnızca Manchester değildir. Örneğin Birmingham da üretim kapasitesini büyütmüştür ancak sanayi devriminden söz edilebilmesini sağlayan Manchester'daki büyümedir. Çünkü Manchester'da üretim biçimi geleneksel biçimlerden kopmuş ve devrimci yöntemler ile bambaşka bir hâl almıştır¹⁸⁸.

Sanayi Devriminin başladığı kent Manchester'ın 1773-1801 arası nüfusu 23.000'den 70.000'e çıkmış ve 1799'da 33 olan dokuma fabrikası sayısı 1816'da 86'ya ulaşmıştır. Yarım yüzyıl sonra ise nüfus 300.000'i bulmuş ve şehrin 172 fabrikasının çoğu inşa edilmiştir. Bir pamuk sanayi kenti olan Manchester'ın dokuma ürünleri artık öyle ünlüdür ki tüm dünyada bunlar Manchester malı bilinmektedir. Manchester'ın sanayileşme açısından “şanslı” sayılabilmesinin sebeplerinden birisi kentte su gücü ve ulaşım kolaylığı sağlayan ve birbirine bağlanan üç nehrin bulunmasıdır. Bu şekilde kanallar, rıhtımlar ve ambarlar ile sanayi devriminin ilk evresi kolaylaşmıştır¹⁸⁹.

Sanayi Devrimi öncesinde karadan ulaşım ve taşıma oldukça zordur. Sanayileşme sürecinde bir adalar ülkesi olması ve çok sayıda nehrinin bulunması etkili olan Britanya'da sanayileşme ile birlikte kara ulaşımının da düzeltilmeye başlandığı

¹⁸⁵ Hobsbawm, **Devrim**, ss. 40-42.

¹⁸⁶ Engels, s. 76.

¹⁸⁷ Faulkner, s. 185.

¹⁸⁸ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 32

¹⁸⁹ Faulkner, s. 185.

görülür. Bozuk ve bataklık arazi sebebiyle oldukça zorlaşan ulaşım karşı artık büyük amele orduları, sanayileşme öncesine göre ucuza üretilebilen çelik kazma ve küreklerle düz satırlı yolların yapımında çalıştırılmıştır. Ayrıca maden sahipleri kömürü raylar üzerinde giden önce ağaç sonra demirden oluklu tekerlekli araçlar kullanarak hızlandırabileceklerini keşfedince mühendisler buhar makinesini raylar üzerindeki oluklu tekerleklerle ve benzer şekilde gemilere uyarlamıştır. 1830’da ilk yolcu treni Manchester- Liverpool hattında işlemeye başlamış ve böylelikle ulaşım günlerden saatlere inmiştir¹⁹⁰.

Üretime gelecek olursak; makinenin icadı, geliştirilmesi ve üretimde kullanılmaya başlanması ile insanların üretebilecekleri ölçülemeyecek kadar çok arttı; insanlar ve eşyanın taşınma süresi azaldı. Ağaç, pirinç ya da kolayca kırılan dökme demirden yapılan aletlere göre oldukça avantajlı olan sertleştirilmiş çelikten aletler yapıldı. Önceden ormanlar kesildikçe başka yerlere taşınmak zorunda olan odun kömürü ocakları yerine maden kömürüyle çalışan fırınlar kullanılmaya başlandı. Buhar makinesi sayesinde kömür artık makineleri döndürmek için güç kaynağı olarak kullanılabilirdi¹⁹¹. İlk sanayi ülkesinin İngiltere olmasına katkısı olan gelişmelerden biri de enerji kaynağı olarak odundan kömüre geçiştir. İngiltere’nin odunun yerine kömüre geçiş yapması ile “tuz, karabiber, cam, demir dışı metaller, mayalanma ve tuğla yapımı gibi kömüre dayalı ardışık endüstrilerin imkânsız denebilecek bir büyüme” yaşadığı söylenebilir¹⁹².

İngiltere’de sanayi devriminin hemen öncesi ve ilk yıllarında sınai üretim ve imalatın oldukça önemli bir kısmı kırsal kesimdedir. Kırsaldaki üretimi yapan ise; evlerinde kumaş, dokuma, madeni eşyalar gibi ürünlerin imalatını yaparak uzmanlaşan ve böylece zanaatkâr ya da köylü olmaktan çok gittikçe ücretli işçiliğe benzer şekilde çalışan köy zanaatkârı ya da küçük mülk sahibi kişilerdi. Köylerdeki bu insanlar önceden örme, dokuma ya da madencilikle ilgili işleri istedikleri vakitlerde, boş zamanlarında, belli mevsimlerde yaparlarken artık tüm zamanlarını bu işlere ayırmaya başladılar. Yalnızca tüccarların gelip iş verdiği küçük pazarlardan ibaret olan yerler, atölyeler ve ilkel imalathanelerle doldu. Bu eve iş verme pratiği gittikçe kırsalda geniş

¹⁹⁰ Harman, s. 314.

¹⁹¹ Chris Harman, **Halkların Dünya Tarihi – Taş Devri’nden Yeni Binyıla**, 6. Basım, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, Eylül 2017, s. 313.

¹⁹² Philip Abrams, “The origins of the Industrial Revolution”, **Past & Present**, 17, Nisan 1960, s. 76’dan aktaran Pelz, s. 88.

bir kesime yayıldı ve köyler belli sanayi kollarında uzmanlaşmış bölgelere dönüşmeye başladı. Elbette bu bölgelerde artık tarım yapılamaz, gıda üretilemez olduğunda; bunlarda uzmanlaşmış başka bölgeler oluştu¹⁹³.

Kırsalda sanayinin yayılması sonucunda; toprak sahipleri topraklarının altındaki madenlere ve köylerdeki imalata yöneldi ve hükümet politikasını belirleyen kesim; tüccarlar değil, imalatçılar olmaya başladı. Oysa 1760'da tüccarların en yoksulu bile imalat ustalarının en zengininden daha çok para kazanmaktaydı; öyle ki tüccarlara göre çok daha az kazanan esnafın üst tabakası bile imalat ustalarının en çok kazananlarının iki katı kadar bir gelir elde etmekteydi¹⁹⁴. İşte kırsala yayılan sanayinin sonuçları böylesine hızlı ve çarpıcı olmuştur.

İngiltere, ortalama vatandaşın kullandığı arazilere el koyarak, Atlantik ötesinde köle ticaretinden kâr ederek, kömür yataklarını işleterek sanayileşme için sermaye toplamış; ayrıca deniz aşırı kolonilerden ve bunların sağladığı piyasadan faydalanmıştır, belki de daha doğru bir deyişle kolonileri sömürerek sermaye ve hammaddesini arttırmıştır¹⁹⁵. Nitekim sanayileşme ve değişimi mümkün kılan servetin; *sömürge ve deniz aşırı yağmadan* yani harici sermayeden geldiği kabul edilmektedir¹⁹⁶. Ancak bunun dışında bir de dahili sermaye söz konusudur:

*“Dahili sermaye, ölen feodalizmin servetini talan ederek ortaya çıkmıştır. İngiltere’de kral VIII. Henry Kilise topraklarına el koymuş, sonrasında bu toprakları satılığa çıkarmıştır. İsveç’teki Lütercilik Roma Katolik Kilisesi’ne ait malların müsaderesi için hileye başvururken, Fransa’da Kilise ve feodalizmin mallarına el koyan bir halk devrimi gerçekleşmiştir.”*¹⁹⁷

Bu anlamda bir el koyma sonucunda feodal kurumların nezdinde bulunan servet ve güç; tüccarlar, bankacılar ve zengin çiftçiler gibi halkın parası olan kesimlerine geçmiştir. Farklı üretimler için dönüştürülecek çiftliklerinden çıkarılan taşralılar başka işler bulmak durumunda kalmışlardır. Nesillerce çiftçilik yaptığı topraklardan uzaklaştırılmış, mülksüzleştirilmiş köylülerden bu surette potansiyel işçi kaynağı ve sermayesi ortaya çıktığı da söylenmektedir¹⁹⁸.

¹⁹³ Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, s. 28.

¹⁹⁴ Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, ss. 28-29.

¹⁹⁵ Pelz, s. 88-90.

¹⁹⁶ Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, s. 50; Pelz, s. 88.

¹⁹⁷ Pelz, s. 89.

¹⁹⁸ Pelz, s. 90.

Aynı zamanda önceki yüzyılda şalgam, patates gibi yeni ürünlerin ortaya çıkması, yulaf, arpa gibi tahıllar yerine buğday ekilmeye başlanması, makineleşme ile daha etkili sabanların üretilmesi ve birçok yeni üretim tekniklerinin ortaya çıkması ve kabulüyle tarımda da ciddi bir değişim meydana geldi. Gelişen, makineleşen tarımda yiyecek üretimi oldukça hızlandı ve arttı. Bu da eskiden topraklarını işleyen ve geçimi buradan sağlayan inanılmaz sayılarda insanı ya kapitalist çiftlikler ya da yeni sanayilerde ücretli işçi olarak çalışmaya mecbur bıraktı¹⁹⁹.

Benzer şekilde, yukarıda bahsettiğimiz üzere bir kısmı atölyeden oluşan evlerindeki el tezgâhlarında eve verilen işleri yaparak geçinen dokumacılar da tekstil sektörünün makineleşmesi ile başlayan inanılmaz değişim sonucunda, makinelerin hızına yetişemez oldular. Bu durumda ortaya çıkan rekabet baskısıyla evde el tezgâhlarıyla çalışanların ücretleri aşağı çekildi. Fabrikaların karşısında eve iş veren pamuk tüccarlarının kârları düştü ve sonunda işçiler fabrikalarda çalışmak zorunda kaldı²⁰⁰.

Gemiler ve denizaşırı ticaret İngiltere için hayati idi ve donanma İngiltere'nin en sağlam silahıydı. Gemileri ve donanması ile ulaşım ve taşımada oldukça önemli bir avantaj elde eden İngiltere bu avantajı ticarette ve kolonileştirmede ciddi anlamda değerlendirdi. 18. Yüzyılın sonlarında ülkenin yaklaşık altı bin adet ticaret gemisi vardı ki bu en yakın rakibi Fransa'nın sahip olduğunun birkaç katı ediyordu²⁰¹. Denizlerdeki bu üstünlük İngiltere'nin sanayileşmesine ciddi bir katkı sağlamıştır.

İngiltere'nin denizlerde, denizaşırı ticaretteki üstünlüğüne bağlı olarak yukarıda söz ettiğimiz üzere kolonileştirme ile elde edilen bir harici sermaye de söz konusudur ki bu da hem yabancı topraklarda bulunan hammadde kaynaklarının yağmalanmasına hem de üretimden sonra ürünlerin sürüleceği piyasalar olacak kolonilerin oluşturulmasına dayanır²⁰². Ülkenin toplam zenginliğinin ancak dörtte biri kadar bir kısmı kendi kaynakları ile üretime dayanırken; geri kalan kısmı, sömürgelere ve diğer ülkelerin zenginliklerinin taşınarak ticaretinin yapılmasına dayanır²⁰³.

¹⁹⁹ Harman, s. 314.

²⁰⁰ Faulkner, s. 186.

²⁰¹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 24; Güriz, **Kapitalist İdeoloji**, s. 24-25.

²⁰² Pelz, s. 90.

²⁰³ Mons. L'Abbe Le Blanc, Letters on the English and French Nations, V:1, London, 1747, s. 177'den aktaran Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 25.

Köle ticaretinin de sanayi devriminin kökleşmesi ve gelişmesinde oldukça önemli bir etkisi vardır²⁰⁴. Örneğin; sanayileşme döneminin Manchester'dan sonra en önemli şehirlerinden biri olan Liverpool da köle ticareti ile şeker, çay ve tütün gibi sömürge mallarının ticaretine dayanmaktaydı²⁰⁵. İngiltere, Batı Afrika'ya ihracat yapıyor, karşılığında köle alıyordu. Bu köleleri Kuzey-Güney Amerika'da şeker, tütün ve pamuk plantasyonlarında taşıyıp çalıştırıyor ve burada üretilenleri satmak üzere İngiltere ve Avrupa'ya gönderiyordu. Bu kapsamda bir *üçlü ticaret* ile ciddi bir sermaye birikimi yapan İngiltere hem yeni yönetici sınıfı olan toprak sahipleri, tüccarlar ve bankaları zengin etti hem de bunun da ötesinde bu zenginleşmenin sürekliliğini yaratıcılıkları ile sağlayacak olan bilim insanları ve mühendis topluluklarını destekleyip geliştirdi²⁰⁶.

Sanayi Devrimi öncesi Avrupa'da ortalama bir insan, ülkenin işleyişine ilişkin siyasi beyanlarda bulunmuyor, iktidardaki sınıf tarafından sömürülüyor, kilisece kandırılıyordu ve yoksuldu. Ancak savaş, vergiler, kilise hizmetleri gibi durumlar dışında çoğu zaman ona dokunulmuyor, kendi hâline bırakılıyordu. Sanayi öncesinde yaşam; hastalık, açlık, yoksulluk, zulüm, cehalet ve daha birçok olumsuzluğu barındırıyordu; ancak insanlar gündelik hayatlarında ciddi manada bağımsızdı. Halkın çalışma alışkanlıkları iktidarca denetlenmiyordu, feodal beyler böyle bir denetlemeyle ne uğraşmak istiyordu ne de bu bir işe yarayabilirdi. Sanayi Devrimi ile insan ömrü uzamış, ortalama bir insanın dahi satın alabileceği çeşit çeşit birçok tüketim maddesi üretilmiş ve toplum yeniden şekillenmiştir. Bunun yanında; Sanayi Devrimi sonucu ortaya çıkan yeni üretim biçimi, yeni yaşam şekli, yeni *sınıf* ile bu kendi hâline bırakılmışlık ve bağımsızlık hâli de ortadan kalkmıştır²⁰⁷.

Üretim şeklinin değişmesinin başlıca sonuçlarından biri de modern anlamda *mesai* ve *iş disiplini* kavramlarının ortaya çıkmasıdır. Teknolojik gelişmeler ile birlikte kapitalist üretim biçimi oldukça sıkı bir disipline ihtiyaç duymuştur²⁰⁸. Sanayi Devrimi

²⁰⁴ “Sanayi devriminin köle ticareti olmadan gelişebileceğini düşünmek zordu. Hem sermayenin hem de sanayinin büyümesi nedeniyle endüstriyel üretim ve yeni makineler için gerekli olan hammadde pazarları kâr oranlarının %30'u geçebildiği yerlerdeki köleliğe doğrudan bağlıydı.” David Eltis and Stanley L. Engerman, “The importance of slavery and the slave trade to industrializing Britain”, **The Journal of Economic History**, 60(1), Mart 2000, s. 141'den aktaran Pelz, s. 90.

²⁰⁵ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 23.

²⁰⁶ Faulkner, s. 184-185.

²⁰⁷ Pelz, s. 81.

²⁰⁸ Engin Topuzkanamış, **Hukuk ve Disiplin – Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları**, 3. Basım, Zoe Kitap, İstanbul, Ekim 2019, s. 227.

ve akabinde gelen süreçte, kendilerini çeşitli iş kollarında fabrikalarda bulan köylüler, çiftçiler, dokumacılar ve niceleri; hayatlarında ilk kez zamanlarını kendi isteklerine göre belirleyemiyor hâle gelmiştir²⁰⁹. Bunun yanında bugün motivasyon konuşmacıları, yaşam koçları, seminerler ile postmodern bir karikatüre dönüşmüş *iş disiplini* de onlar için tamamen yenidir. Artık insanların saat kaçta iş başı yapacakları, kaçta paydos edeceklerinden, yemek yiyecekleri, eğer yemelerine izin verilecekse, saate değin iş yerinde ve iş saatleri süresince her şey planlanmıştır²¹⁰.

Kapitalizm, özellikle de sanayi kapitalizmi öncesinde işe odaklı bir disiplin söz konusuydu, insanların işlerini belli bir süreye kadar tamamlaması yeterliydi. Bunun dışında kimse bu işlerin ne zaman nasıl ve ne kadar sürede yapıldığını denetlemiyordu; yalnızca işin belirlenen toplam sürede yapılması önemliydi²¹¹. 10 gün süre verilen bir iş son 2 günde yapılsa da bir önemi yoktu. Onların ölesiye çalışmaya ihtiyaçları yoktu, yalnızca *yeterince* kazanç elde etmek adına istedikleri kadar çalışıyorlardı²¹². Weber, kapitalizm öncesi “kazanç güdüsü”nden yoksun çağdan, rekabet üzerinden işleyen kapitalizme geçişte karşılaşılan dirence ilişkin şu örneği verir: İşçiden yüksek verim elde edebilmek adına parça başı ücret uygulaması denenmiş ancak üretimde bir artış beklenirken aksine azalma yaşanmıştır. Bunun nedeni tam olarak işçinin kapitalizm öncesinden miras üretim alışkanlığıdır. Kapitalizm öncesinin insanı, kendine yetecek kadar çalışmayı bildiğinden; parça başı ücret alabileceğini öğrendiğinde burada bir daha çok üretip daha çok kazanabilme fırsatı görmez. Kendine yeteni kazanması için çalışması gerektiği kadar çalışır ve durur²¹³. Ancak sanayileşme ile birer zanaatkardan, çiftçiden, köylüden, fabrika işçisine dönüşen bu geleneksel insan artık fabrikanın düzenine tâbidir. Yalnızca giriş çıkış saatleri de değil, çalışma hızları dahi belirlenmiştir, işçiler artık kendi istedikleri hızda değil; makinenin istediği hızda çalışır. Hiç alışık olmadıkları bir şekilde, tepedeki *patronu* temsilen bir fabrika şefi sürekli onları gözetlemekte ve denetlemektedir²¹⁴.

²⁰⁹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 79.

²¹⁰ Pelz, s. 81; Leo Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, 13. Baskı, Çev. Murat Belge, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 200.

²¹¹ E. P. Thompson, “Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism”, **Past&Present**, No: 38, December 1967, ss. 56-97, (Time), ss. 59-61.

²¹² Friedrich Engels, **İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu**, Çev. Oktay Emre, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2013, ss. 44-45.

²¹³ Max Weber, **Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu**, 2. Baskı, Çev. Milay Köktürk, Bilgesu Yay., Ankara, 2013, s. 30.

²¹⁴ Pelz, s. 81.

Sanayi Devrimi ile birlikte artık tek başına “iş” değil; “zaman” önemlidir. Sürekli rekabet ve ona ayak uydurmak için durmak bilmeksizin üretim ihtiyacı bunu getirmiştir. Dolayısıyla, zamanın öylece geçmesine izin verilemez. Öyle ki artık zaman yeni para birimidir; “zaman geçmez fakat harcanır”²¹⁵. İşte bu noktada, gelirini yükseltmek gibi bir gayesi olmayan, yalnızca geçimini sürdürebilmek için çalışmaya alışmış insanların, para teşviki ile iş disiplinine itaat etmeyi öğrenmesi gerekiyordu²¹⁶. Bunun için işçiye öyle ya da böyle fabrika disiplini aşılanmalı ve işçinin çalışmaya bakışı yeniden kurgulanmalıydı. Esasen sanayi kapitalizminin özü budur; piyasa üzerindeki denetimin kaldırılması karşılığında insan yaşamında geri kalan her şeyin denetim altına alınması. Bugün sanayi kapitalizmi bunu öylesine güzel yapmaktadır ki işçiler de işçi olmayanlar da hepimiz bu üstü kapalı ya da doğrudan gelen denetimin *doğal* olduğuna ilişkin bir ön kabul ile yaşarız. Elbette bugün *doğal* gelen hiçbir şey, ilk kez *doğallaştırılmaya* (!) çalışıldığı dönemde *doğal* hissettirmez. Dolayısıyla zamana ilişkin bambaşka bir yaklaşıma doğru bu geçiş, o dönem için oldukça garip ve yapmadır. Artık fabrika sahipleri, patronlar; işçinin yalnızca emeğinin ürününü almaya odaklanmış değildir; onlar, işçinin zamanını satın almaktadır.

İşçiler bu fabrika disiplininin hiç hoşnut değillerdir. İngiliz Parlamentosu’na bağlı bir komisyonun koşullara ilişkin tahkikatı, işçilerin günlük iş disiplini altında çalışmaya alışmadıklarını ortaya koymuştur. İşçiler alışık oldukları gibi devam edemedikleri, istedikleri zaman işe gelip gidemedikleri ve diledikleri gibi tatil yapamadıkları için oldukça memnuniyetsizdiler²¹⁷. Bu sebeple elbette işe gelip gidişler düzensizdi ve kurallara pek de riayet edilmemekteydi. Fabrika sahipleri, işleri disiplin altına almak adına giriş-çıkıp saatlerini bir dakika bile geçse fabrika kapılarını kilitlemekten, para cezalarına ve hatta bedensel cezalara varan yöntemler geliştirdiler²¹⁸.

İşçiler, başta düşman edindikleri bu *disiplin* ve yeni *zaman anlayışı* karşısında ne yaptıklarını bilmez hâllerinden kurtulmayı başarmış ve zamanla işverenlerine yönelttikleri hak taleplerini bunlar çerçevesinde kurgulamayı ve bu araçlarla mücadele etmeyi dahi öğrenmiştir. Thompson, ilk nesil fabrika işçilerine zamanın öneminin

²¹⁵ Thompson, **Time**, s. 61.

²¹⁶ Sidney Pollard, "Factory discipline in the Industrial Revolution", **The Economic History Review**, Vol:16, No:2, 1963, s. 254.

²¹⁷ Pollard, s. 255.

²¹⁸ Pollard, ss. 257-260; E. Topuzkanamış, ss. 226-227.

ustaları tarafından öğretildiğini; ikinci neslin ise 10 Saat Hareketi için Kısa Mesai Komitelerini (short-time committees) kurduğunu; üçüncü nesle gelindiğinde ise zamanın paraya denk olduğunu öğrenen bu işçilerin fazla mesai ücretleri ya da yüzde elli zamlı gündelik için greve gitmeye başlamış olduklarını ifade eder. İşçiler, işverenlerin araçlarıyla onlara karşı mücadele vermeyi öğrenmiştir²¹⁹.

İşyerine ne zaman gelip gidileceği ve orada nasıl davranılacağına ilişkin, o günün insanına çok yabancı iş disiplini ve mesai anlayışı ise oldukça kısa süre içerisinde Amerika’da Fordizm’in ortaya çıkmasıyla taşıyıcı bantlar üzerinde üretimde işveren, değil işçinin mesai saatleri bu mesai süresinde ne *hızla* çalışması gerektiğine kadar kesin olarak belirlemeye başlayacaktır. İşte bu sanayileşmenin kısa sürede getirdiği o muazzam değişimdir.

B. Sanayileşme ve Kentleşme

Sanayi Devrimi’nin en önemli sonuçlarından biri de kentlere göç ile kent nüfusundaki ciddi artıştır. Sanayileşme ile birlikte, küçük sanayi bölgelerine dönüşmemiş olan kırsal kesimlerde yaşayan insanlar artık yaşadıkları bölgelerde geleneksel yöntemler ile yaptıkları üretimlere dayanarak geçimlerini sağlayamaz hâle gelmişler ve kentlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Nitekim Sanayi Devrimi’nin doğduğu İngiltere, kentleşmenin diğer ülkelere göre daha erken ve daha fazla olduğu bir ülkedir²²⁰. Bu durum, İngiltere’nin erken gelişmesi ve sanayi kapitalizmine hızlı geçişinin sonuçlarından biridir.

Milyonlarca insanın çalışma ve yaşam koşullarındaki dönüşüm ile tarihte görüşmemiş düzeyde kasaba ve şehirlere yığılma başlamıştır. Kömür ve buhara dayalı üretime geçilmesi sonucunda kırsal alanla kısıtlı olma hâli ortadan kalkmıştı; çünkü artık odun kömürü, su veya rüzgâra bağımlı bir üretim söz konusu değildi. Modern anlamda fabrikalar ortaya çıkmış ve özellikle Manchester’ın manzarasını bu fabrikalar süsler olmuştur²²¹.

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere; 1790’ların kırsal alanlarda hızla gelişen el tezgâhlarında dokuma faaliyeti; sanayi üretimine geçilmesi ve makineleşme ile birlikte

²¹⁹ Thompson, **Time**, s. 86.

²²⁰ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 16.

²²¹ Harman, s. 314.

1840’larda buharla çalışan dokuma tezgâhlarını kullanan fabrikaların ortaya çıkması ile inanılmaz bir düşüş göstermiştir. El tezgâhlarında çalışanlar, fabrikalardaki makineleşmiş ve hızlı üretimle doğal olarak rekabet edemiyorlar ve geçimlerini zar zor sağlıyorlardı²²². İşte bu insanlar kırsaldaki sefaletten kaçıp daha iyi olacağını umdukları kentlere taşınanların büyük bir kısmını oluşturur.

19. yüzyıl başları itibarıyla kentsel nüfus artışı öyle bir düzeydedir ki 1801’den 1831’e kadarki 30 yılda artan kentsel nüfus, 1801’deki toplam kentsel nüfustan daha fazladır²²³. Britanya’da 1750’de 50.000’in üzerinde nüfusu olan yalnızca *iki* kent vardır: Londra ve Edinburg. 1801 yılına gelindiğinde *sekiz*, 1851 yılına gelindiğinde ise, dokuz tanesi 100.000’den fazla olmak üzere, *yirmi dokuz* kentin nüfusu 50.000’in üzerindedir. Kentleşme bu derece hızlı ve yakıcıdır. Bu tarih itibarıyla kentlerde yaşayan İngilizler, kırsaldakilerden sayıca fazladır ve hatta İngilizlerin üçte biri nüfusu 50.000’in üzerinde olan kentlerde yaşamaktadır²²⁴. 1951 yılında artık hemen hemen tüm büyük kentlerde başka yerlerden gelen göçmenler, orada doğmuş ve yaşamakta olan kişilerin sayısı aşmıştır²²⁵.

Yüzdelere üzerinden bakacak olursak İngiltere ve Galler’de kent nüfusunun toplam nüfusa oranı; 1801’de %33.8 iken 1851’de %54’e, 20. Yüzyılın hemen başında 1901’e gelindiğinde ise %78’e kadar çıkmıştır²²⁶. Burada kentlerdeki nüfus artışının sebebinin doğumlar dışında bir sebep olduğunu anlamamızı sağlayan ise nüfus sayımlarında elde edilen verilerdir. Nitekim buna göre kentlere göçün etkisi doğum oranlarından çok da aşağı kalır değildir. Bu hususu doğum yerinin bildirilmesinin zorunlu hâle getirildiği 1851 tarihli nüfus sayımındaki şu veri ile doğrulayabiliriz: Ağır sanayileşmiş bölgelerden olan Lancashire ve Chesire’da, 1841-1851 arası doğumlardaki artış 218.443 iken göçle nüfus artışı 205.375’tir²²⁷.

²²² Harman, ss. 314-315.

²²³ Richard Rodger, **Housing in Urban Britain 1780-1914: Class, Capitalism and Construction**, Macmillan Education, London, 1989, s. 8.

²²⁴ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 80; Beaud, s. 137, Karl Marx, **Kapital- Ekonomi Politikasının Eleştirisi 1. Cilt**, Sekizinci Basım, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satılğan, Yordam Kitap, İstanbul, Haziran 2015, (Kapital), s. 638.

²²⁵ E. P. Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, 4. Baskı, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yay., İstanbul, 2015, (İngiliz İşçi Sınıfı), s. 402.

²²⁶ Rodger, s. 7.

²²⁷ Eric Hopkins, **Industrialisation and Society - A social history, 1830-1951**, Routledge, London, 2000, s. 87.

Sanayileşme sonucu oluşan yoğun iç göçlerle birlikte İngiltere’de ciddi bir çarpık kentleşme meydana gelmiştir²²⁸. Kentler plansız bir şekilde öylesine büyümüştür ki kent yaşamının en temel gereklilikleri dahi sağlanamamış, bu gelişmeye hiçbir şekilde ayak uydurulamamıştır²²⁹. Kentlere göçün hızına yetişilememesi sonucunda; yiyecek, su, barınma, sağlık gibi sorunlar ortaya çıkmış²³⁰ ve kentler, “yaşam için korkunç yerler” hâline gelmiştir²³¹. İşçilerin böyle koşullarda ve kentlerin belli bölgelerinde ve oldukça korkunç koşullarda yaşamak durumunda kaldığı bu dönemde sınıfsal ayrışma derinleşmiştir; öyle ki Avrupa’nın büyük kentlerinde “iyi” batı ve “yoksul” doğu arası bölünme bu dönemlerde ortaya çıkmıştır²³².

Sonuç olarak, kırsaldaki yoksulluktan kaçanlar ne yazık ki kentlerde de huzur bulamamıştır. Çünkü bu dönemde kentler de güvenli ve rahat bir gelecek sağlamıyordu. Sanayileşme ve dolayısıyla değişim öyle hızlı ve yakıcıydı ki bir gün karşılığı olan bir vasıf ya da zanaatın ertesi gün hiçbir karşılığı kalmayabiliyordu. İnsanlar bir gün el becerisini satabilirlerken ertesi gün bunun dokuma tezgâhlarında yaşandığı gibi bir işe yaramaz hâle geldiği görülebiliyordu²³³. Ani ve çarpık kentleşmenin getirdiği ciddi sorunlar da cabasıydı. Dünün zanaatkarı, çiftçisi, eğirmencisi bugünün işçisi olan bu insanların tek derdi değişen çalışma şekli ve çalışma koşulları değildir. Bu insanlar aynı zamanda kendilerini hiç alışık olmadıkları bir yaşam alanında hiç bilmedikleri bir yaşamın ortasında bulmuşlardır. Elbette 18. Yüzyılda kırsalda yaşayan bir insanın üstün niteliklere sahip, imkânları bol bir ortamda yaşadığı iddiasında değiliz. Ancak bu, 19. Yüzyılın hızlı ve yakıcı değişiminin insanları sürüklediği sefaleti normalleştirmeye yetmeyecektir.

Büyük kentlerin ortaya çıkmasının, kentleşmenin en önemli sonucu ise işçi hareketlerinin doğmasıdır. İşçiler ile burjuvazi arasındaki karşıtlık ilk olarak kentlerde kendini göstermiş, işçiler ilk olarak buralarda sınıfsal bir farkındalığa erişmiş ve

²²⁸ Beaud, s. 135.

²²⁹ Hobsbawm, **Devrim**, s. 222.

²³⁰ M. W. Flinn, **An Economic and Social History of Britain Since 1700**, Second Edition, Macmillan Education, London, 1975, s. 151; E.P. Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 390-396.

²³¹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 146.

²³² Hobsbawm, **Devrim**, s. 222.

²³³ Harman, s. 315.

mücadele etmeye başlamıştır. Sendikacılık, Chartist Hareket ve Sosyalizm düşüncesi kent merkezlerinden başlayıp, ilerlemiştir²³⁴.

C. Sanayi Devrimi Sonrası İşçilerin Yaşam Koşulları

Sanayileşme öncesi İngiltere'sinin sıradan insanları, o dönemde de yine iktisadi ve teknolojik ilerlemenin, özel girişimciliğin ve liberalizmin varlığına karşın, “*yoksullar için geçerli mütevazi standartlarla*” iyi beslenmekte ve refah içinde yaşamaktadır. Ancak Sanayi Devrimi ve getirdiği yeni üretim biçimi ülkeyi ciddi bir dönüşüme uğratmış ve yaşam koşullarında kökten değişikliklere sebep olmuştur²³⁵.

Sanayi Devrimi ile ulusal zenginlik artmış olmasına karşın; ulusal hasıladan işçi sınıfına düşen, mülk sahibi ve profesyonel sınıflara kıyasen azalmıştır. Ulusal zenginliğin büyük bir kısmını arttıran işçi sınıfının emeğinin ürünü, işverenlerin eline geçmiş ve asıl zenginliği üretenler kendilerini ancak zar zor geçinebilecek bir noktada bulmuştur²³⁶.

1. Çalışma Koşulları

Sanayi kapitalizmini destekleyenler için bu dönemdeki değişme ve gelişmeler; emeklerini satma özgürlüğü, iş arama özgürlüğü, işverenlerini seçme özgürlüğü, sözleşme yapma özgürlüğü gibi birçok özgürlük yaratmıştı. Pelz bunlara bir de *köle gibi çalışma* özgürlüğünü ekler. Bu iddialara karşılık; birçoğu için bu özgürlükler birer yanılsama idi; ekonomik ve siyasi olarak üstün olan burjuvazinin etkisiyle işverenler işçileri yok pahasına çalıştırmaktaydı²³⁷.

Sıkı bir disiplini getiren yeni üretim biçimlerinin geçerli olduğu fabrikalarda çalışmak sanayileşmenin ilk dönemlerinde oldukça kaçınılan bir durumdur. Öyle ki fabrikalarda çalışmak durumunda kaldıklarında dâhi disipline adapte olamayıp karşı koyduklarından, erkek işçilerden ziyade kadın ve çocukların fabrikalarda çalıştırıldığı görülmüştür. Başlangıçta maddi açıdan, diğer çalışma alanlarına karşın bir nebze daha

²³⁴ Huberman, ss. 213-214.s

²³⁵ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 26

²³⁶ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 392.

²³⁷ Pelz, s. 83.

iyi olan fabrikaların 1830'lar ve 1840'ların bir bölümünde bu üstünlüğü de yok olmuştur²³⁸.

Bu dönemde işçiler yalnızca çalışma disiplini üzerinde değil çalışma koşulları üzerinde de söz hakkı sahibi değildir. Çoğunlukla kapalı alanlara tıkılmış işçiler, sabahdan akşama kadar çalıştıkları atölyelerin, fabrikaların sıcaklığının belirlenmesinde dahi çok az etkiye sahiptir²³⁹. Bu ortamlarda yapay olarak yükseltilmiş sıcaklıkta, hava hammadde atıkları ile yüklüdür. Sağır edici derecede bir gürültü söz konusudur. Fabrika sahipleri ise işçinin çalışma sürecindeki ihtiyaçlarına ilişkin iyileştirme denemelerinde bulunmamakta ya da koruyucu tedbirler almamaktadır²⁴⁰.

Yeni yerleşen disiplin anlayışı ve işçilerin buna adapte olmakta çektikleri sıkıntılara ilişkin yukarıdaki açıklamalarımızı tekrarlamakla birlikte çalışma koşullarının zorluğunun en açık biçimde görülebileceği bir husus olan *kazalara* da değinmek yerinde olacaktır. Özellikle fabrikalarda irili ufaklı birçok kaza meydana gelmektedir. Bunların çoğunun temelinde fabrika sahiplerinin makinelerin sürekli çalışmasını istemesi²⁴¹ ve işçilerin serbest zamanlarının çok az olması ile bu makineleri güvenli bir biçimde kullanmaları için gereken eğitimden geçirilmemiş olmaları yatmaktadır. Parmağın makineye kaptırılması en çok rastlanan kazaların başında gelir. Diğer uzuvların da makineye kaptırıldığı görülmektedir ve bunlar kimi zaman tetanosa gider ve ölümlle sonuçlanır. 1844 yılının Manchester Guardian gazetesinde çarkların arasına tamamen sıkışıp ezilerek ölen genç bir işçiden, kasnak kayışına yakalanıp onunla elli kere dönüp tüm kemikleri kırılarak ölen bir kıza kadar birçok haber yer almaktadır²⁴². Ayrıca oldukça kısa olan serbest zamanlarını temizliğe harcamak istemeyen işçilerin makineler çalışır durumdayken onları temizlemeye çalışmaları sonucunda birçok kaza meydana gelmiştir. 1842 yılında Manchester'da bulunan revire kaza sebebiyle toplam 2.426 vaka gelmişken; bunların 962'si makine

²³⁸ Hobsbawm, **Devrim**, s. 227-228.

²³⁹ Pelz, s. 82.

²⁴⁰ Marx, **Kapital**, ss. 407-408.

²⁴¹ "Fabrika sahipleri için makine belli bir sermayeyi temsil ediyor, boş bırakılmaması gerekiyordu – çalışmalıydı, durmadan çalışmalıydı." Huberman, s. 199.

²⁴² Manchester Guardian 12 Haziran-3 Ağustos 1844 arası sayılar'dan aktaran Engels, s. 177.

bağlantılı yaralanmalardır. Dolayısıyla tüm kazaların yaklaşık %40'ını makine bağlantılı olanlar oluşturmaktadır ki bu oldukça ciddi bir rakamdır²⁴³.

2. Ücretler

*“Kendisine bir iş bulma mutluluğuna eriştiğinde, başka bir deyişle sayesinde burjuvazi kendini zengin etme iyiliğini ona bahsettiğinde bedeniyle ruhunu zar zor bir arada tutabilecek bir ücret onu beklemektedir.”*²⁴⁴

1830'ların başında pamuk endüstrisinde, Manchester'da bulunan 131 fabrikada ortalama ücretler 12 şilinden az iken; sadece 21 fabrikada ücretler 12 şilinden biraz fazlaydı. E.Baines'in 1935'teki tahminlerine göre iplik bükümcüleri ile dokumacıların haftalık ortalama ücretleri 10 şilin, el tezgâhlarında çalışanların ise 7 şilindir²⁴⁵.

Pamuk endüstrisinde ücretlerin belirlenmesine ilişkin olarak önemli bir dönüm noktası ise pamuk endüstrisinin hızlı gelişimi ve yüksek fiyatlardan satışların yapıldığı ilk yıllardan sonra yaklaşık olarak 1815'lerden sonra kâr payının daralması ile söz konusu olmuştur. Sanayileşme, rekabetin artması sonucu ürünlerin fiyatları düşmüş ve piyasaya hâkim olan fiyat deflasyonundan da etkilenmişti. Bu süreç, rekabetin arttığı sanayileşme ortamında birçok farklı sektörde de benzer şekilde tekrarlanmıştır. Bunun sonucunda kâr payı oldukça azalan sermaye sahipleri ise bu azalmayı durdurmak ya da yavaşlatmak adına, maliyetleri azaltmaya gitmiş ve bunu da elbette işçilerin ücretlerini kısararak yapmıştır. Ücretlerde gerçekleşen bu değişim ise örneğin Bolton'da el tezgâhında çalışan dokumacı açısından şöyle seyretmiştir: 1795'te 33 şilin olan haftalık ortalama ücreti, 1815'te 14 şiline, 1829-34'te ise 5 şilin 6 peni (net gelir 4 şilin 1,5 peni) düşmüştür²⁴⁶.

Önceleri sanayileşme zamanındaki ücretlere ve genel yaşam koşullarına ilişkin iyimser bir bakış açısı öne sürülmüş ise de bugün artık reel ücretlerin 19. Yüzyılın son 30 yılına değin yükselmediği kabul edilmiştir²⁴⁷. Ayrıca kişi başına düşen gelir ve reel

²⁴³ Engels, ss. 177-178.

²⁴⁴ Engels, s. 63.

²⁴⁵ Edward Baines, **History of the Cotton Manufacture in Great Britain**, Londra, 1835, s. 431'den aktaran Hobsbawm, **Devrim**, s. 50.

²⁴⁶ Baines'ten aktaran Hobsbawm, **Devrim**, s. 51.

²⁴⁷ R. C. Allen, "Pessimism preserved: real wages in the British industrial revolution", **Oxford University, Department of Economics**, working paper 314, 2007'den aktaran Jane Humphries,

ücretlere ilişkin çizilmiş olan iyimser tabloya karşılık; insanların boyları, ortalama yaşam süreleri, artan bebek ölümleri gibi hususlara ilişkin veriler oldukça iç karartıcıdır²⁴⁸.

3. Alkolizm

Bir türlü anlamlandıramadıkları, onlara oldukça farklı gelen bu hızlı değişimle birlikte yoksul bırakılmış, sömürülen, çarpık ve hızlı kentleşme ile varoşlara ya da kırsalda sanayileşmiş köylere hapsolmuş işçiler içinde bulundukları koşullardan bir kaçış yolu aramıştır. Elbette klasik liberal anlamda bireysel özgürlüğün yüceltildiği, herkesin *serbest* olduğu ve dolayısıyla başlarının çaresine bakmaları gerektiği fikirlerinin revaçta olduğu dönemde, bu insanların *çok çalışarak* kendilerini *üst sınıflara* çıkarabilecekleri, onların da *burjuva olabilecekleri* kabul edilmiştir. Ancak kabul etmek gerekir ki; herhangi bir mülkiyete sahip olmayan, herhangi bir konuda eğitim almamış, altın bileziği diyebileceği tek zanaatı makinelerce gaspedilmiş olan bu insanların kendilerini içinde bulundukları konumdan *çok çalışarak* çıkarmaları ihtimali bir hayal ürünüdür. İşte işçilerin çoğunluğu, içinde bulundukları ve durmaksızın kaçmak istedikleri bu koşullardan, onlara daha da zarar veren bir dostları yardımıyla kaçmaya çalışmışlardır: alkol.

Hobsbawm'ın "endüstrileşmenin ve kentleşmenin neredeyse kaçınılmaz bir eşlikçisi"²⁴⁹ olarak nitelediği alkolizm, tüm Avrupa'ya yayılmıştı. Burada bahsi geçen alkollü içecekler ise gündelik bira, şarap gibi ürünler değil; "sert içki"lerdir²⁵⁰. 1820 ile 1840 arasında cin üretim ve tüketiminde ciddi bir artış olmuştur²⁵¹.

Enteresan olan şudur ki: bu dönemde, bazı fabrikalarda da işçilere maaşlarının bir kısmının alkollü içkilerle ödendiği görülmüştür. Hatta bazı maden fabrikalarında

"Childhood and child labour in the British industrial revolution", **The Economic History Review**, Vol:66, No:2, 2013, ss. 395–418, s. 400.

²⁴⁸ Pamela Sharpe, "Explaining the short stature of the poor: chronic childhood disease and growth innineteenth-century England", **The Economic History Review**, Vol: 65, No:4, November 2012, ss. 1476-1477.

²⁴⁹ Hobsbawm, **Devrim**, s. 222.

²⁵⁰ Hobsbawm, **Devrim**, s. 222.

²⁵¹ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 390.

öğle yemeği yanında cin veya rom verilmekte ve bunların madencilere nitelik kazandıracağına inanılmaktadır²⁵².

Alkollü içkilerin tüketiminde, özellikle de sert içkilerin tüketiminde meydana gelen artış ile birlikte işçilerin içinde bulundukları yaşam koşullarını bizim yorumladığımızın tam tersine yorumlayanlar da olmuştur. Buna göre; işçilerin bu ekstrem alkol tüketimine harcadıkları para ile maddi durumları kötüleşiyor ve sonunda da yaşam koşulları insanilikten çıkmış oluyordu. Elbette işçilerin içkiye harcadıkları para, maddi koşullarını etkilemiştir, burada karşı çıkılacak bir husus yoktur. Aradaki yorum farkına sebep olan tek bir soru vardır: “*neden*”. İşçiler bu dönemde neden bu kadar içmiştir²⁵³?

4. Kentler ve Barınma

Kırsal kesimlerden kentlere ciddi boyutlardaki göç ve kârın üstünlüğü temelinde kurulu İngiltere’nin planlama karşıtlığının bir araya gelmesi²⁵⁴ sonucunda ortaya çarpık bir kentleşme çıkmıştır. Kentlerde hiç yoktan bir anda var olan bu nüfusun elbette bir şekilde barınması gerekmiştir. İşte bugün de varlığını koruyan işçi mahalleleri, varoşlar ya da bir diğer adıyla teneke mahalleler büyük ölçüde bu dönemin sonucudur.

Anı gelişen barınma ihtiyacı sonucunda elbette kısa sürelerde derme çatma ve özensiz birçok yapı inşa edilmiştir. Sanayi devrimi öncesi 18. Yüzyılda konutların kalitesindeki ciddi gelişmeye karşılık; 1760’dan 1860’a kadar olan dönemde ise öncesine oranla konut kalitesinin zayıfladığı görülmüştür²⁵⁵. Elbette burada kırsaldaki konutlara oranla bir kalite zayıflamasından söz etmemektediriz. 18. Yüzyıl sonlarında kırsalda yaşayan çiftlik işçilerinin bir kısmının kaldıkları evler yer seviyesinden aşağıda, rutubetli, ahır gibi yerlerdir²⁵⁶.

²⁵² Pelz, s. 82.

²⁵³ A. E. Dingle, "Heights and Living Standards of English Workers During the Early Years of Industrialization, 1770-1815", **The Economic History Review**, Vol.:25, No: 4, November 1972, s. 622.

²⁵⁴ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 396.

²⁵⁵ Gregory Clark, "Shelter from the Storm: Housing and the Industrial Revolution, 1550-1909", **The Journal of Economic History**, Vol:62, No:2, June 2002, 489.

²⁵⁶ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 392.

Kırsalda kaldıkları evlere oranla kentlerde daha iyi durumda denebilecek ama kentlerin standartlarına göre ise kötüleşmiş durumdaki evlerde kalan işçilerin temel sorunu bu evlerin fiziksel kalitesinden ziyade evlerin konumlandıkları çevredir diyebiliriz. Bu dönemde yeni gelen nüfusun barınabilmesi adına inşa edilen mahallelerin sakinleri; endüstri artıklarının, açık lağımının, hayvan pisliklerinin, pis su birikintilerinin, çöpler ve çöplüğün ortasında bir yaşam kurmaya çalışmaktaydılar. Bölgenin çarpık inşası sebebiyle sokakların havalandırılması da imkânsızdır²⁵⁷.

Örneğin, Londra'nın meşhur teneke mahallesi St. Giles'in bir kısmında dar sokaklarda konuşlanmış üç ya da dört katlı uzun ve derme çatma evler bulunur ki bu evlerde çok fazla insan yaşamaktadır. Bu mahallede bunlar dışında bir de avlular ya da meydanlara kurulmuş ve sokak aralarındaki üstü kapalı dar aralıklardan geçilerek girilen, penceresiz, kapı yerine birkaç eski tahtanın üst üste çivilenmiş olduğu döküntüden ibaret evler vardır ki buralarda yoksuldan da yoksul olanlar yaşar²⁵⁸.

1840'ta Londra'nın St. John ve St. Margaret bölgelerinde bulunan 5.294 *konutta* toplam 26.830 kişiden oluşan 5.366 işçi ailesi yaşamaktadır ve bu ailelerin dörtte üçlük bir kısmının kaldığı *konut* yalnızca tek odadan oluşmaktadır²⁵⁹. Bu durumun yıllar içerisinde iyileşmek yerine kötüye gittiğini de söylememiz yanlış olmayacaktır. Nitekim Dr. Hunter'ın Sekizinci Kamu Sağlığı Raporu (1866)'nda yer alan gözlemlerine göre; Londra'daki koşullar İngiltere'nin herhangi bir yerinden daha kötüdür. Londra'da her biri 10.000 kişiden oluşan yaklaşık 20 büyük koloni bulunmaktadır ve ona göre bu sefalet hâli çoğunlukla konutların kötü şartlarından kaynaklanmaktadır. Bu konutların durumu ise 20 yıl öncesine göre çok daha kötü ve konutlarda kalan kişi sayısı ise çok daha fazladır²⁶⁰. Yine 1865 tarihli bir raporda ise kiralardaki orantısız yükseliş karşısında tek odadan daha fazlasının kirasını karşılayabilecek çok az sayıda işçi vardır²⁶¹.

Tek odalı da olsa bir evde yaşayabilen işçilerin bir nebze şanslı oldukları kabul edilebilir. O dönemde Londra'da oldukça fazla sayıda evsiz de bulunmaktadır. Evsizler için birtakım pansiyon şeklinde yatakhaneler ve barınaklar mevcuttur. Bir iki

²⁵⁷ Engels, s. 64; Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, ss. 392-393.

²⁵⁸ Engels, s. 65.

²⁵⁹ Engels, s. 66.

²⁶⁰ "Public Health. Eighth Report", London, 1866, s. 56'dan aktaran Marx, **Kapital**, s. 636.

²⁶¹ "Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields", 1865'ten aktaran Marx, **Kapital**, s. 636.

peni parası olanlar tüm odalarına sığacak kadar çok sayıda yatağın tıktırıldığı pansiyonlara gidip; bir yatağı üç, dört ya da beş kişi ile paylaşabiliyordu. Pansiyona verecek parası olmayanlar barınaklarda yer bulabilirlerse kendilerini buralara atıyorlardı. Evsiz barınaklarından örneğin Upper Ogle Caddesi'nde bulunan barınak her gece 300 kişinin kalabileceği şekilde düzenlenmiş iken 1844 yılının Ocak ayı ile Mart ayı arasında gecede yaklaşık 2.740 kişiye barınma olanağı sağlamak durumunda kalmıştır. Playhouse Yard'da bulunan Merkezi Barınak ise 460 yatak kapasitesine sahipken 1844 yılının ilk üç ayında 6.681 kişi burada kalmıştır²⁶².

İngiliz imalatının merkezi, sanayileşmenin öncü şehri Manchester ve onun çevresindeki kentlere baktığımızda burada nüfusun çoğunluğunu işçi sınıfının oluşturduğunu görürüz. Bu kentlerde de dar ve kirli avlular ile sokaklar vardır. Buralarda kömür dumanı öyle yoğundur ki kırmızı tuğladan inşa edilmiş yapıların renkleri siyaha dönmüştür. Manchester ve başta Stockport olmak üzere çevre kentlerde de yine ev olarak kullanılan çokça mahzen vardır²⁶³. 1830'lar itibariyle Manchester'da 20.000 kadar insan mahzenlerde yaşamaktadır ki bu toplam işçi sayısının (175.000) yaklaşık %12'sine denk düşer. Nitekim banliyölerde de bir bu kadar mahzen vardır; dolayısıyla 40.000 ila 50.000 civarı insanın mahzenlerde yaşadığı tahmin edilebilir²⁶⁴.

Manchester'da işçilerin yaşadığı bölgeler ile orta sınıfların, burjuvaların yaşadıkları bölgeler oldukça keskin bir biçimde ayrılmıştır. İşçi olmayan birinin iradi olarak özellikle gitmediği sürece işçi mahallelerinin durumunu görmeden ömrünü tamamlaması mümkündür. Engels, burjuvazinin gözüne ve sinirlerine hoş gelmeyecekleri için işçi mahallelerin ustaca gizlendiğini iddia eder²⁶⁵.

Manchester'da arka avlular ve meydanlardan oluşan ve işçilerin korkunç koşullarda yaşamak durumunda olduğu yerler vardır. Örneğin Irk Nehri bölgesine kurulmuş yerleşim yerlerinde; sokaklar ve Ducie köprüsü civarı idrar ve dışkı, çürümüş hayvan leşleri, çöp yığınları ve pis sular ile dolmuştur. Bazı yerlerde de içlerinde ya hiçbir şey olmayan ya da bir-iki yatak tıklmış, genelde 3-4 metre kare kadar tek katlı tek odalı küçük kulübeler bulunmaktadır ki bunların da etrafı pislik ve

²⁶² Engels, s. 68-69.

²⁶³ Engels, s. 76-78.

²⁶⁴ P. Gaskell, **The Manufacturing Population of England: Its Moral, Social and Physical Condition and the Changes which have arisen from the Use of Steam Machinery; with an Examination of Infant Labour**. Fiat Justita, 1833'den aktaran Engels, s. 96.

²⁶⁵ Engels, ss. 76-81.

çöpler ile doludur. Buralarda çok az sayıda tuvalet bulunmakta, kanalizasyon sistemi bulunmamaktadır ve temiz suya erişim de yoktur. Ayrıca Manchester'ın birçok işçi bölgesinde, sokaklardaki çöp yığınları arasında başıboş gezen ya da insanların yaşadıkları avluların ortalarında bulunan küçük ahırlarda yetiştirilen çok sayıda domuz bulunmakta ve temizliği doğrudan kötü etkilemektedir²⁶⁶. Ayrıca Manchester'ın en kötü bölgesi denilebilecek yerin de Küçük İrlanda olarak bilinen ve İrlandalı işçilerin kaldığı çevresi uzun bacalı fabrikalarla çevrili çukur bir bölgedir. Bu bölge öyle bir durumdadır ki Sağlık Bakanlığı Üyeleri Özel Alt Komitesi'nin (Special Sub-Committee of Members of the Board of Health) raporuna göre; önceden toprakla dolu olan bir mahzende yaşayan bir dokuma işçisi, mahzen nehir seviyesinden daha aşağıda olduğu için her sabah odasına dolan suyu boşaltmak durumundadır²⁶⁷.

Diğer büyük kentlerde de durum genelde benzerdir. Yine gelişmiş bir kent olan Liverpool'da 45.000'den fazla işçi, yaklaşık sayısı 7.862 olan mahzen benzeri küçük, rutubetli, kutu gibi odalarda yaşamaktadır. Bunların dışında da yine işçilerin yaşadığı, Londra'da bulunanlara benzer ve koşulları oldukça kötü 2.270 adet avlu ile küçük alan bulunmaktadır. Bristol'de ziyaret edilen 2800 ailenin neredeyse yarısı tek bir odada oturmaktadır. Nottingham'da bulunan 11.000 evin 7-8 bin kadarı ise ard arda inşa edildiğinden havalandırması bulunmamaktadır ve bunlarda birkaç ev ortak tek tuvaleti kullanır²⁶⁸.

Özetle; görmekteyiz ki sanayileşme sonucunda kentlere yapılan ciddi göçler sonucunda büyüyen kentlerde işçilerin kalacağı konut ya da en azından konut benzeri yaşam alanlarına ihtiyaç duyulmuş ve bir şekilde ve çoğu zaman özensizce inşa edilmiş yapılar ortaya çıkmıştır. Bu yapıların sağlam olmayışı ya da tek göz odadan oluşması bir kenara, konutların su, tuvalet, kanalizasyon gibi en temel ihtiyaçlarının hiçbir şekilde sağlanamadığı görülmektedir. İşçilerin şanslıları bu kirli, rutubetli, havasız konut benzeri mahzen gibi yerlerde insanlık dışı koşullarda yaşamak zorunda kalmışlardır; geri kalanı ise ya evsiz barınaklarından yer bulmaya çalışmış, bulamadıklarında ise köprü altlarında, parklarda, sokaklarda yaşamıştır.

²⁶⁶ Engels, ss. 82-86.

²⁶⁷ James Phillips Kay, **The Moral and Physical Conditions of the Working Classes Employed in The Cotton Manufacture in Manchester**, Harrison and Crosfield, London, 1832, s. 22.

²⁶⁸ Engels, s. 72.

Belirtmek gerekir ki; kentlerdeki bu çarpıklığın, yaşam koşullarının düzeltilmesi adına sistemli çabaların ortaya çıkması ve bu bölgelerin bir nebze ıslah edilmesi ise ancak "...1848'den, varoşlardan başlayan yeni salgınların zenginleri de öldürmeye başlamasından ve buralarda yetişmiş umutsuz kitlelerin, güçlülere bir toplumsal devrimle tehdit etmeye başlamasında sonra"ya denk düşmüştür²⁶⁹. Ki burada bahsettiğimiz de koşulların toptan düzeltilmesi değil, düzeltmeye yönelik ilk kez bir çabanın gösterilmesi hususudur. Nitekim işçi mahallelerinin içinde bulunduğu bu durumun vahameti uzun süreler devam etmiştir.

5. Beslenme ve Sağlık

Sanayi Devrimi sırasında insanların beslenmeleri ile ilgili olarak temel tartışmalar tahıl, et, patates, bira, şeker ve çay üzerinden yürütülmektedir. Bu dönemde ekmek ve yulaf ezmesinin fiyatı insanlar açısından yaşam standartlarının temel göstergesidir²⁷⁰. Buğday ve ete ilişkin çelişkili verilere göre 19. Yüzyılın ilk 40 senesinde 18. Yüzyıl sonlarına göre kişi başına tüketimin daha düşük olması muhtemeldir²⁷¹. Bunun ise tahıllardan daha düşük fiyata edinilebilen patates ile beslenmeye doğru bir geçiş ile bağlantılıdır. Bunun, işçilerin olabilecek en düşük ücretle yaşamlarını sürdürebilmelerini sağlamak adına tercih edilmiş bir uygulama olduğu söylenebilir. Bu tercihin işçilerin yoksullaşmasını biraz olsun öteleyerek bir devrimi engellediği dahi iddia edilmektedir²⁷². Buna karşılık; Engels'e göre o dönemde birçok insan düzgün beslenemedikleri ve aç kaldıkları için ölümcül hastalıklara yakalanmakta ve normalde yenebilecekleri hastalıkları dahi açlık ve zayıflıktan dolayı atlatamamaktadır. İngiliz işçileri ise bu ölümleri "Sosyal Cinayet" diye adlandırmakta ve toplumu bu cinayeti her beraber işlemiş olmakla suçlamaktadır²⁷³.

İşçilerin beslenme kaliteleri ve ne ile beslendikleri elbette doğrudan aldıkları ücret ile bağlantılıdır. Özellikle her aile üyesinin çalıştığı aileler ile ücretleri yüksek

²⁶⁹ Hobsbawm, **Devrim**, s. 222.

²⁷⁰ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 389.

²⁷¹ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, ss. 387-389.

²⁷² R.N. Salaman, **The History and the Social Influence of the Potato**, Cambridge, 1949, s. 480, 495, 506, 541-542'den aktaran Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 388.

²⁷³ Engels, s. 63.

sayılabilecek işçilerin evlerinde her gün et, domuz yağı ve peynir tüketilebilir; bunlar iyi beslenmektedirler. Daha düşük ücretlere çalışanlar için et haftada 2-3 kere yenebilen bir şeydir ve beslenmelerinde patates, ekmek gibi ürünlerin yeri artar. Ücret biraz daha azaldığında, küçük bir parça domuz yağı ile patatesten; daha da azaldığında ise yalnızca peynir, ekmek, patates ve yulaf ezmesinden söz edebiliriz. En düşük ücretlere çalışan İrlandalılar ise yalnız patatesle beslenmektedir. Bunun da ötesinde özellikle artan nüfusla birlikte rekabetin arttığı Londra gibi bölgelerde çok çok düşük ücretlere çalışan işçilerin; patates kabukları, sebze artıkları ve hatta çürümüş sebzeler²⁷⁴ ile dahi beslendiği görülebilmektedir. Çokça tüketilen çayın içilmediği evlerin ise en zor durumda olan işçilerin yaşadığı evler olduğu söylenebilir²⁷⁵.

Genel olarak bakıldığında işçilerin ciddi bir kısmının evini birkaç peniyle geçindirmeye çalıştığı görülmektedir ve bunların gıda maddelerine yeterli bütçeyi ayıramadıkları görülür. Ücretlerini genelde cumartesi akşamı alan işçiler pazarların son saatlerine yetişir ve burada da çoğu zaman çürümek üzere olan sebzeler, bayat süt ürünleri, hastalıklı hayvanlardan elde edilen etler gibi ürünleri satın alabilirler. Çoğu zaman cumartesi pazarlarında satılamayıp pazartesiye göremeyecek ürünler ucuzdan satıldığında işçiler bunları alırlar ve böylece pazar günleri karınlarını bozulmaya yüz tutmuş gıdalarla doyurabilirler. Bunun yanında o dönemde çürümüş etleri, içine tebeşir ya da alçı katılmış unu, içine başka çöpler karıştırılmış çayları, içine yağ ile karıştırılmış toprak konan kakaoyu ve bunun gibi birçok şeyi işçilere satmaya çalışan ve satan sahtekarlara ilişkin çokça haber de çıkmıştır²⁷⁶.

Görülmektedir ki bu dönemde işçi sınıfı ücretlerine göre değişiklik gösterse de genel itibarıyla yetersiz ve kötü beslenmekte hatta bazen hiç beslenememekte ve bu da doğrudan sağlık sorunlarına davetiye çıkarmaktadır.

Özellikle hızlı ve çarpık kentleşme sonucunda kentlerin en temele gereksinimlerinin dahi karşılanamadığından söz etmiştik. Bunun en önemli sonuçlarından biri ise kentlerin bu altyapısı sağlanamamış, planlanmamış, düzensiz bölgelerinde, varoşlarda yaşayan ve çoğu işçilerden oluşan insanların sağlıklarının ciddi anlamda bozulması ve salgın hastalıkların yaygınlaşmasıdır²⁷⁷. Örneğin büyük

²⁷⁴ Dr. Southwood Smith'in Londra'da yoksulların durumu üstüne yazdığı rapor, *Weekly Dispatch*, Nisan ya da Mayıs 1844'ten aktaran Engels, s. 102.

²⁷⁵ Engels, ss. 101-102.

²⁷⁶ Engels, ss. 98-99.

²⁷⁷ Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı*, s. 392.

imalat bölgesi Batı Yorkshire'ın en büyük kenti Leeds'ten geçen Aire Nehri'nin taşmasıyla evler ve ev olarak işlev gören mahzenlere dolan suyun pompayla dışarı atılması gerekir; mahzenlerin dahi üzerine çıkabilen su kükürtlü hidrojen ve mikroplarla dolu pis kokulu ve sağlığa oldukça zararlı bir tortu bırakırdı. 1839 baharında taşkınlar sonucu ortaya çıkan tortular yaşamı doğrudan etkilemiştir öyle ki bölgede dönemin doğum ve ölüm kayıtlarına göre her iki doğuma karşılık üç ölüm gerçekleşmiştir²⁷⁸.

Kentlerde; sokakların temizlenmesi, içme suyunun temini, sağlık önlemleri gibi hususların dahi karşılanamadığı sanayileşme döneminde özellikle suyla yayılan kolera, tifüs gibi salgın hastalıklar yaygınlaşmıştır. Bu durum yalnızca İngiltere ya da Britanya adalarına özgü değildir; Avrupa'nın genelinde söz konusu olmuştur²⁷⁹. Kırıldakine göre değişen beslenme alışkanlıkları ve yeterli beslenememe sonucunda da kentlerdeki işçilerin sağlık durumları kötüleşmiştir. Örneğin; 1840'larda Manchester ve Liverpool'da doğumlarda yaşam beklentisi oranı beslenme bakımından bolluk içerisinde yaşayan tarım işçilerinin yaşadığı Wiltshire ya da Rutland bölgelerinin yarısıydı²⁸⁰.

Ayrıca zamanda sanayileşme döneminde ortaya çıkan toplumsal ve ekonomik koşulların doğrudan insanların akıl sağlığına da zarar verdiği toplumsal tıp alanındaki çalışmalar ile ortaya konmuştur²⁸¹.

Sanayileşme sonucu ortaya çıkan koşulların insan sağlığına ve fiziğine yaptığı etkiye ilişkin oldukça enteresan çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan biri açıkça 1802 doğumlu kentli bir İngiliz erkeğinin, 1770'lerin sonunda doğanlara göre 3,8 cm (1,5 inch) daha kısa olduğunu²⁸² göstermektedir. Ayrıca İngiliz erkeklerinin o dönemde sanayileşmenin henüz başlamadığı İrlanda erkekleriyle kıyaslandığında da boylarının kısa kaldığı, aradaki farkın kırsal alanda biraz azaldığı ancak şehir merkezlerinde bu farkın kapanmadığı tespit edilmiş ve bunun sanayileşmenin getirdiği kötüleşmiş yaşam

²⁷⁸ Artisan Dergisi, 1843 Ekim Sayısı'ndan aktaran Engels, s. 75.

²⁷⁹ Hobsbawm, **Devrim**, s. 222.

²⁸⁰ S. Pollard, **A History of Labour in Sheffield**, 1960, ss. 62-63'den aktaran Hobsbawm, **Devrim**, s. 226.

²⁸¹ Hobsbawm, **Devrim**, s. 223.

²⁸² Stephen Nicholas and Richard H. Steckel, "Heights and Living Standards of English Workers During the Early Years of Industrialization, 1770-1815", **The Journal of Economic History**, Vol: 51, No: 4, December 1991, s. 955.

koşulları ile doğrudan bağlantısı olduğu saptanmıştır²⁸³. Özellikle 1830'lara gelindiğinde pamuk iplikçisi olarak çalışan işçilerin belli bir yaştan sonra çalışamayacak derecede güçsüz kaldığı ve fizikleri nedeniyle ağır bedensel işlere uygun kabul edilmediklerinin görüldüğünü²⁸⁴ de göz önüne aldığımızda; bu fiziksel gerilemenin sebeplerinin doğrudan o dönem kentsel endüstri işçilerinin çalışma koşulları ile bağlantılı olduğu görülecektir. Nitekim 1863 tarihli Fabrika Teftiş Raporu'na göre işsiz kalan bu pamuklu dokuma işçilerinin belediye işlerinde çalıştırılmaya başlanmaları ile fiziksel görünümünün düzelmeye başladığı ve bunun kamu işlerinin açık havada yapılması ile bağlantılı olduğu ifade edilmiştir²⁸⁵.

Çalışma hayatından kaynaklanan sağlık sorunları oldukça önemlidir. Sanayileşme ile beraber bu döneme kadar duyulmamış, çoğu çalışma koşulları ve maruz kalınan sınai maddeler ile bağlantılı olan türlü hastalık baş göstermiştir. Bunların başında "silikozis" hastalığı gelir ki bu hastalık işçilerin lenflerini zehirleyip tahrip eden bir hastalık olup; birçok madencinin ve yan sanayi ürünlerine maruz kalan birçok işçinin ölümüne sebep olmuştur²⁸⁶.

Bu döneme ilişkin olarak nüfus artışlarının sağlık koşullarındaki iyileşmenin bir göstergesi olarak kabul edilebilmektedir. Bu hususun ise dikkatlice incelenmesi gerekmektedir. Nitekim elimizdeki veriler dönemin sağlık açısından oldukça sıkıntılı olduğunu göstermektedir. Genel nüfus artışının başlıca sebebinin ne olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte bu konuda birtakım sebeplerin ön plana çıktığını görmekteyiz. Hobsbawm, nüfus artışına ilişkin tahminlerde bulunurken; çocuk ve genç ölümlerinin azalması (ancak 19. Yüzyılın sonlarına kadar ölümlerde ciddi bir azalma olduğunun söylenemeyeceğini ekler), işçilerin işverenin yanında yaşaması pratiğinin azalması, aile üyelerinin hepsi çalıştığında ancak geçim sağlanabildiği ve çocuk işçiliğin revaçta olmasının da üremeyi teşvik etmiş olabileceği gibi hususların altını çizer²⁸⁷. Thompson ise Sanayi Devrimi Britanya'sında görülen nüfus patlamasının temelinin ölümlerin azalması olduğu uzun süreler kabul edildikten sonra bunun sorgulanmaya başlandığını ve artık nüfus artışının ölüm oranlarındaki azalmadan ziyade doğum oranlarındaki

²⁸³ Nicholas and Steckel, s. 955.

²⁸⁴ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 405.

²⁸⁵ "Res. Of Inss. Of Fact. Oct. 1863", s. 59'den aktaran Marx, **Kapital**, s. 403(dipnot 191).

²⁸⁶ Bkz. Janet Siskind, "An Axe to Grind: Class Relations and Silicosis in a 19th-Century Factory". **Medical Anthropology Quarterly**, Vol:2, No:3, ss. 199–214.

²⁸⁷ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 41.

artıştan kaynaklanmış olabileceği²⁸⁸ görüşünün güçlü olduğunu ifade eder. Ona göre doğum oranlarındaki artış; geleneksel cemaat ve aile hayatının değişime uğraması, çiftlik uşakları ve çıraklarının işverenlerinin yanında yaşamasının azalması, Savaşlar'ın etkisi, yeni kentlerde toplanılması, en doğurgan olanın genetik ayrışımı gibi çeşitli sebeplerle açıklanabilir ancak bu artış, yaşam standartlarının yükselmesinin bir kanıtı kabul edilemez²⁸⁹.

Bu dönemde ölümleri ve bunların sebeplerini incelemek de bizleri dönemin koşullarının insan sağlığını uğrattığı tahribata ilişkin ciddi emareler ile karşı karşıya bırakmaktadır. Genel-Kayıt Bürosu'nun 1839 tarihli Birinci Raporu verileri bu açıdan dikkat çekicidir. Yoksulluk ve aşırı kalabalıklıkla ilişkilendirilen *verem* hastalığından ölenlerin toplam ölümlere oranı yaklaşık %20'dir. Leeds'deki fabrikalarda 1818-1827 yılları arasında meydana gelen toplam doksan iki ölümden en azından elli ikisi "*verem*" ya da "*aşırı zayıflama*" olarak kaydedilmiştir²⁹⁰. Çocuk ölümlerini ele alırsak; 1837-1842 yıllarını kapsayan dönemde Sheffield'da gerçekleşen 11.944 çocuk ölümünden 6.038'inin 0-5 yaş aralığındaki çocuklardan olduğu; 1839 yılında Manchester'da ise her 1.000 çocuk ölümünden 517'sinin 0-5 yaş aralığındaki çocuklardan oluştuğu görülmektedir. Görülmektedir ki; sanayileşmiş kentlerin koşullarında çocukların yaşam ihtimallerini oldukça düşüren koşullar söz konusudur. Hatta Thompson'a göre; endüstri kentlerine sürekli göç ile nüfusun kabarması sebebiyle bu veriler çocuk ölüm oranlarını düşük göstermektedir²⁹¹.

Kentli işçilerin ciddi anlamda sağlıksız koşullarda yaşadıkları ve sağlık problemlerinin önemli bir sorun teşkil ettiği ortadadır. Yalnızca 1847 ile 1864 yılları arasında dahi 10'dan az olmayan yasa çıkarıldığı; Liverpool, Glasgow gibi kentlerin belediyelerinin kamu sağlığına ilişkin önlemler aldığı²⁹²; kentlerde kolera ve salgın hastalıklara karşı kurulan çeşitli sağlık kurulları dikkate alındığında; sanayileşme ile insanların yaşam standartlarının yükseldiğini iddia edenlerin söylediklerinin aksine sağlık problemlerinin çok ciddi seviyelerde olduğunun liberal devlet nezdinde dahi bariz olduğu görülmektedir.

²⁸⁸ Ayrıca evlenme yaşının düşmesi ile ilişkili olarak doğum oranlarında bir artış yaşandığı da iddia edilmektedir. Hopkins, s. 6.

²⁸⁹ Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı*, s. 397-398.

²⁹⁰ Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı*, s. 400.

²⁹¹ Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı*, s. 402.

²⁹² Marx, *Kapital*, s. 635.

6. Çocuk İşçiler

“... kolları yünle dolu olduğu hâlde ayakta uyurken bulunan ve uyandırmak için dövülen bir çocuğun öyküsünü anlatmaktadır. O gün on yedi saat çalışmıştır; babası tarafından eve taşınır, yemeğini yiyemez ertesi sabah saat 4’te uyanır, geç kalmaktan korktuğu için kardeşlerine fabrikanın ışıklarının yanıp yanmadığını sorar ve sonra da ölür.”²⁹³

Günümüzde artık kimsenin reddedemeyeceği Sanayi Devrimi gerçeklerinden biri fabrikalar, madenler, dokuma atölyeleri için yeterince büyük olan çocukların korkunç koşullar altında saatlerce çalıştırıldığıdır. Taş kömürü ve buharlı makineye dayalı fabrikalar kadın ve çocuk emeği üzerine kuruludur. Özellikle 1780 ile 1840 tarihleri arasında çocuk işçiliğinde dehşet verici bir artış söz konusudur²⁹⁴. Dar galeri olan küçük maden ocakları ile “damardan çekilen kömürü ‘koşturmak’ üzere çocukların çalıştırıldığı” birtakım büyük maden ocaklarında oldukça yoğun bir çocuk işçilik görülmektedir²⁹⁵. Ancak ifade ettiğimiz üzere çocuk işçiler madencilik dışındaki sektörlerde de oldukça yoğun bir şekilde istihdam edilmiştir. Örneğin; 1834’te İngiliz pamuklu sanayi işçilerinin %13’ünü on üç yaşın altındaki çocuklar oluşturmaktaydı²⁹⁶.

Çocuk emeği esasen sanayileşme sonrasına ait bir olgu değildir. Çocuk emeği sanayileşme öncesinde de özellikle evde ya da aile ekonomisi içerisinde mevcuttur ancak bunlar ile fabrika işçiliği gibi sanayileşme sonrası ortaya çıkan uzun sürelerle kapalı alanlarda aralıksız devam eden tekdüze işler arasında ciddi farklılıklar vardır²⁹⁷. Sanayileşme öncesinde çalışan “hiçbir küçük çocuk günde sekiz saat ve haftada altı gün çömlek içinde pamuk çiğnemezdi.” Fabrika sistemi, ev-içi sistemin en kötü özelliklerini almış ancak bu sistemin iyi sayılabilecek hiçbir yönünü almamıştır²⁹⁸.

Humphries, 18. ve 19. Yüzyıllarda yaşamış 600 kişinin otobiyografisinden yararlandığı çalışmasında yaşadıkları dönemlere göre kişilerin çalışmaya başlama

²⁹³ Thompson, emekçi ve yoksul kesim açısından ciddi anlamda kötü koşulların olduğu Cragg Vadisi’nde nereye bağlı olduğu saptanamamış bir papazın anlattıklarından aktarır. Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 425

²⁹⁴ “...1780’le 1830 yılları arasında çocuk işgücündeki yoğunlaşmanın nedeni yalnızca -hatta belki esas itibarıyla- fabrika değildi. Birinci olarak, ekonomik rollerin artan farklılaşması, aile ekonomisinin dağılması ve de bizzat uzmanlaşmanın kendisiydi. Ve ikinci olarak da geç 18. Yüzyıl insancılığının çöküşü ve işveren sınıfının can sıkıcı dogmatizmini arttıran Savaşlar’ın karşı devrimci havasıydı.” Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 410.

²⁹⁵ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 407.

²⁹⁶ Beaud, s. 141.

²⁹⁷ Huberman, s. 202.

²⁹⁸ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 410.

yaşlarını tespit etmiştir. Burada özellikle 1790-1850 yılları arasında erken yaşta işe başlamanın ciddi manada arttığı görülmektedir²⁹⁹. Açıktır ki çocuk işçiliğinin, özellikle de çok küçük yaşlarda çalışmanın ezici bir şekle bürünüp büyük oranda arttığı dönem sanayileşmenin ilk zamanlarına rastlar. Özellikle korumasız çocukların kendilerini küçük yaşta fabrikalarda bulduğu görülür. Bu dönemde istatistiksel olarak “baba”ların %18’i oğulları 14 yaşına gelmeden ölmekteydi³⁰⁰. Ölüm, savaş, ortadan kaybolma ya da evliliğin son bulması gibi durumlar sebebiyle yalnız annelerin sayısı yalnız babalara göre çok ciddi anlamda yüksekti. Dolayısıyla bu tip ailelerde eve ekmek getiren bir baba figürü yoktu. Özellikle babasız ailelerin zor durumda yaşayan ve açlıkla boğuşan çocukları çalışmak durumundaydı³⁰¹.

Hızla gelişen sanayide emek arzı yetersizliğinin meydana gelmesinin yaygın çocuk emeğine yüksek talebi ortaya çıkaran sebeplerden biri olduğu söylenebilir. Ayrıca makineleşme ile artık adale gücüne ihtiyaç kalmamıştır, dolayısıyla önceden adale gücü gerektiren ancak artık makineler aracılığıyla da görülebilen işlerde çocuk emeği işlevsel hâle gelmiştir³⁰². Bunun yanında üretimin yeniden organize edilmesini ve daha spesifik bir iş bölümüne gidilmesinin çocukların üstlenebileceği yeni işlerin ortaya çıkmasına sebebiyet verdiği³⁰³, daha geniş kapsamlı bir iş disiplininin ve üretim ölçeğinin genişlemesinin de çocuk emeğinin üretkenliğini arttırdığı da söylenmektedir³⁰⁴. Ancak çocuk emeğine talepteki artış bir ya da birkaç sebebe indirgenemez. Çocuk işçiler, yetişkin işçilere göre daha az masraflıdır ve masrafların kısılması patronlar için daha çok kâr demektir. Çocuk işçiler barınma, beslenme gibi giderler açısından daha masrafsızdır ve aynı zamanda bir yetişkinin alacağına oranla ücretleri de daha düşüktür. Örneğin 13 yaşında bir kız çocuğu haftalık 6-8 şilin gibi bir ücrete çalışarak, haftalığı 18-45 şilin olan yetişkin bir erkeğin işini yapabilmektedir³⁰⁵. Bu işçi çocukların içinde bulundukları şartlar öyle hazindir ki; “beyaz köleler” olarak da adlandırılmaktadırlar. Nitekim 19. yüzyılın ilk 30-40 yılında

²⁹⁹ Humphries, ss. 400-402.

³⁰⁰ Anderson, M., ‘The social implications of demographic change’, in F. M. L. Thompson, ed., *The Cambridge social history of Britain 1750–1950, II: People and their environment*, Cambridge, 1990, s. 49’dan aktaran Humphries, s. 413.

³⁰¹ Humphries, s. 413.

³⁰² Marx, **Kapital**, s. 378.

³⁰³ Humphries, s. 399.

³⁰⁴ Humphries, ss. 410-411.

³⁰⁵ Th. De Quincey, “The Logic of Politic. Econ.”, London, 1844, s. 147’den aktaran Marx, **Kapital**, s. 379.

çocuk ölüm oranları, yeni endüstri kentlerinde kırsaldakine göre, kimi zaman iki katını bulabilecek derecede, oldukça fazladır³⁰⁶.

Bu dönemde çocuk işçilerin emeği pazara çıkarılmıştır. Örneğin Londra'nın Bethnal Green mahallesinde her pazartesi ve salı sabahı kurulan açık pazarlar vardır ki burada 9 yaş üzerinde kız ve erkek çocukları ipek fabrikası sahiplerine kiralanmaktadır³⁰⁷.

Çocuk emeğinin çokça yer aldığı işkollarından biri olan kibrit yapımı işinde çalışan işçilerin yarısı 13 yaşından küçük çocuklar ile 18'den küçük gençlerden oluşmaktadır. Kibrit üretiminin olduğu işkolu oldukça sağlıksız koşullara sahiptir, öyle ki tetanoz hastalığı, kibrit yapımında çalışanlarda görülmesi üzerine keşfedilmiş bir hastalıktır. Böyle bir işte çok sayıda çocuğun çalıştırılması dehşet vericidir. Nitekim bu işkolunda en zor durumda olan insanlar ve onların çocuklarının çalıştığı görülür. Çocuk İstihdamı Komisyonu'nun 1863 tarihli raporu oluşturulurken bu işkolunda yaşları 6'ya kadar inen çalışan ve bazı tanıklarla yapılan görüşmelerde ortaya çıkanlar işler acısıdır. 13 yaşındaki çocuk işçi J. Lightbourne, 1862 yılının kışında akşam saat 9'a, ondan önceki kış ise akşam saat 10'a kadar çalıştıklarını, ayaklarının ağrısından her gece ağladığını ifade ediyor. G.Aspden, 7 yaşındaki oğlunu, sırtında karların üzerinde işe götürüp getirdiğini ve bir çocuk işçi olan oğlunun günde 16 saat çalıştığını anlatıyor ve ekliyor "o makinenin başında dikilirken, çok kere, diz çöker onu beslerdim; çünkü makineyi ne bırakabilir, ne de durdurabilirdi."³⁰⁸

Çocuk İstihdamı Komisyonu raporları genellikle çocuk işçilerin içinde bulunduğu durumlara ilişkin oldukça fazla detay ve örneğe sahiptir. Bu raporlarda 3 vardiya üst üste 12 saat çalışan 9 yaşında bir çocuktan, üç gün sabah 6 gece 12 arası diğer günler de sabah 6 akşam 9 arası çalışan 10 yaşında başka bir çocuktan ya da evi 5 mil uzakta olduğu için gece yerde uyuyan yine 9 yaşında bir başka çocuktan bahsedildiğini görebiliriz³⁰⁹. Bu raporlarda çocukların hiçbir şekilde hayata karışmadıklarını, en ufak bir eğitim almadıklarını, kısaca dünyadan haberleri olmadan makinelerin bir parçası olarak yaşamlarını sürdürdüklerini görebileceğimiz çokça ifadeye de rastlayabiliriz: İngiltere'de yaşamakta olan on iki yaşında bir çocuk

³⁰⁶ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 399.

³⁰⁷ Marx, **Kapital**, s. 380.

³⁰⁸ "Children's Employment Commission, 1863", s. LIV.'den aktaran Marx, **Kapital**, s. 242-243.

³⁰⁹ "Children's Employment Comission, Fourth Report", 1865, s. XIII'den aktaran Marx, **Kapital**, s. 253.

İngiltere diye bir ülkenin olduğunu düşündüğünü ama orada yaşamadığını söyler, on beş yaşında bir çocuk tanrının erkeği ve erkeğin de kadını yarattığını düşünmektedir³¹⁰, bir diğeri şeytanın iyi bir insan olduğunu ancak nerede yaşadığını bilmediğini anlatır³¹¹.

Çocukların çalıştırıldığı şartlar öyle bir noktadadır ki yemek için verilmesi gereken aralar bile kimi sektörlerde çocuklara fazla görülmektedir. Örneğin cam fabrikalarında, fırından çıkan belli miktarda ısıнын tamamen kaybedileceğini ve ciddi bir israfın söz konusu olacağını iddia eden fabrika sahiplerine göre çocuklara düzenli yemek saatlerinin ayrılması mümkün değildir³¹².

Kısaca açıklamaya çalıştığımız üzere; henüz fiziksel, zihinsel ya da ruhsal herhangi bir açıdan gelişimlerini tamamlayamamış çocukların bu koşullar altında ve oldukça yoğun bir şekilde çalıştırılmasının çocukların sağlıklarına doğrudan etkisi olmuştur. Yukarıda sağlık ve beslenmeye ilişkin değerlendirmelerimiz çocukları da kapsamakla birlikte; bu koşulların çocukların fiziksel gelişimine etkisini göstermesi açısından çocuklar sağlığına ilişkin birtakım veriler ayrıca önemlidir. İngiliz hastalığı olarak da bilinen Raşitizm özellikle büyük kentlerde, güneş ışığına erişimin kısıtlı olduğu madenler gibi bölgelerde görülmüştür, bu hastalık 19. Yüzyılda iyice yaygınlaşmış ve sütten yeni kesilmiş bebeklerde bile görülebilir bir hâl almıştır ve ağır işlerde çalışmanın etkisiyle daha da ilerlediği kesindir. 1870’lerde yoksul çocukların üçte birinde raşitizm hastalığı görülmüştür³¹³. 19. Yüzyılda raşitizm, kolera salgınları, ishal, solunum yolları hastalıkları, boğmaca, kızamık gibi birçok hastalık ve yetersiz beslenme birlikte işçi sınıfı çocuklarının sağlığını az ya da çok bozup gelişimlerini engellemiştir³¹⁴. Bütün bu koşullar küçük yaşlardaki çocuklarda bodur büyüme (stunted growth) sorununu ortaya çıkarmıştır ancak bunun daha sonradan düzelmemesinin yani bir telafi büyümesinin (catch-up growth) ortaya çıkamamasının

³¹⁰ “Children’s Employment Commission, Fourth Report”, 1865, 74, s. XI’den aktaran Marx, **Kapital**, s. 254.

³¹¹ “Children’s Employment Commission, V. Report”, 1866, s. 55’den aktaran Marx, **Kapital**, s. 253.

³¹² “Children’s Employment Commission, Fourth Report”, 1865, 85, s. XLV’den aktaran Marx, **Kapital**, s. 258.

³¹³ Sharpe, s. 1484.

³¹⁴ Sharpe, s. 1484.

temel nedeni işçi çocukların çok ağır koşullarda ve yoğun çalışmaları olduğu ortaya konmuştur³¹⁵.

Özellikle 1850'lerden sonra kimyasal üretimin artması, demir ve çelik sanayisinin gelişmesiyle ortaya çıkan ileri fabrika üretim sisteminde makineleri kuracak, çalıştıracak derecede eğitilmiş işçilere ihtiyaç duyulması³¹⁶ üzerine çocukların en azından okuma-yazma bilen ve temel düzeyde matematik becerilerine sahip işçiler hâline gelebilmeleri adına *eğitilmesi* gerektiği anlaşıldığından³¹⁷, zorunlu eğitim doğmuş ve çocuklar zamanla fabrika ve diğer işlerden kurtarılabilmıştır³¹⁸. Bugün bildiğimiz anlamda “çocuk” kavramının temelini de burada bulabiliriz. Yalnız fiziksel anlamda bakıldığında birtakım işlerde çalışabilecek durumda olsa dahi çalışmaması, *eğitim* alması gereken ve ailelerin bakmakla yükümlü olduğu insan yavruları³¹⁹. Ancak yine de çeşitli yasal düzenlemelere, çocuk mesaisi saat sınırlamalarına, çocukların eğitim almasının zorunlu kılınmasına ve bunlar gibi çeşitli yasal düzenlemelere karşın; çocuk işçiliğin gerek yasaların etrafı dolanılarak, gerek doğrudan yasa hükümlerine uyulmayarak uzun yıllar oldukça yoğun bir biçimde devam ettiğini ifade etmek gerekir.

7. İşçi Kadınlar

Sanayileşmenin bir diğer sonucu kadınların da karşılığında belli bir ücret alarak doğrudan üretimde yer almaya başlamış olmasıdır. Kadınlar da makineleri çalıştırabilmektedir ve onlar, erkeklerden daha ucuza çalıştırılabilmektedir³²⁰. Ev dışında çalışmaya başlayan kadınlar, tarihlerinde ilk kez geleneksel rollerinden sıyrılmıştır. Bu dönemde kadın emeği, erkek emeğinin bir uzantısı olmaktan çıkmış ve tek başına ifade ettiği anlam artık tanınmıştır diyebiliriz. Ya da başka bir yönden bakarsak; kadın emeğinin de tek başına sömürüye konu olabileceği fark edilmiştir.

³¹⁵ H-J. Voth, **Time and work in England, 1750- 1830**, Oxford, 2000'den aktaran Sharpe, ss. 1485-1486.

³¹⁶ Wanda Minge-Kalman, "The Industrial Revolution and the European Family: The Institutionalization of 'Childhood' as a Market for Family Labor", **Comparative Studies in Society and History**, Vol: 20, No: 3, Jul. 1978, ss. 458.

³¹⁷ Pelz, s. 87.

³¹⁸ Minge-Kalman, s. 454.

³¹⁹ Thompson çocukların “okul tarafından kurtarılmaya kadar” tarımsal ve endüstriyel ekonominin bir parçası olarak kaldıklarını ifade eder. Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 408.

³²⁰ Huberman, ss. 200-201.

Emekçi kadın artık birilerinin desteğinden ibaret değildir: kadınlar ilk kez bağımsızlığı tatmışlardır. Öyle ki, Lancashire’ın imalathane kızları polise ve askere kafa tutabilecek derecede kendilerini güvenmeyi öğrenmiştir³²¹. Kadın işçilerin sayıca çok yükseldiği 1888 senesinde Londra’nın kibrit fabrikalarında yapacakları grev, ücretlerinin daha makul bir düzeye çekilmesi ile sonuçlanacaktır³²².

Elbette kadın emeği, kadına bu özgüveni sağlamak ya da bir bilinç taşımak amacıyla değerlendirilmiş değildir. Makinelerin ortaya çıkması ile birlikte adale gücüne olan ihtiyaç azalmış ve bunun sonucunda çocuk emeğiyle birlikte kadın emeği alım-satıma konu hâle gelmiştir³²³.

Lord Ashley’in Avam Kamarası’na yaptığı 15 Mart 1844 tarihli konuşmada açıkladığı verilere göre; 1839 yılında Britanya’daki 419.590 fabrika işçisinin 112.192’si on sekiz yaşından küçük olmak üzere toplam 242.296’sı kadındır. Pamuk fabrikasında çalışanların %56,25’i, yün fabrikalarındakilerin %69,50’si, ipek fabrikalarındakilerin %70,50’si, keten eğirme fabrikalarındakilerin %70,50’si kadındır³²⁴.

Kadınların dışarıda çalışmaya başlamasının bir başka sonucu ise geleneksel ailede çocukla ilgilenme görevi olan kadının çocuklar ile yeterince ilgilenememesi sonucu çocukların gelişimleri, sağlıkları ve pek çok zamana da hayatlarının tehlikeye girmiş olmasıdır. Nitekim bu dönemlerde çocukların bırakılabileceği yerler de yoktur. Kadınlar ise zar zor geçinmelerini sağlayan işlerini kaybetmekten korkmaktadır, öyle ki çoğu zaman doğumdan üç ya da dört gün sonra³²⁵ en geç üç hafta sonra fabrikalara, işlerine dönmektedirler³²⁶. Bu dönemde çalışamayacak derecede küçük olan çocuklara küçük bebekler emanet edilmiştir³²⁷. Bu dönemin bir diğer korkunç olgularından biri bebeklerin sakinleşmesi ve bakımının kolaylaşması, çalışan anne yanında yokken sorun çıkarmaması adına *afyonlu mamalar*³²⁸ ile beslenmesi, afyon ruhu³²⁹ veya

³²¹ Harman, s. 317.

³²² Pelz, s. 126.

³²³ Marx, **Kapital**, s. 378.

³²⁴ Engels, s. 159.

³²⁵ Engels, s. 160.

³²⁶ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 403.

³²⁷ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 403.

³²⁸ Marx, **Kapital**, s. 382.

³²⁹ Sharpe, ss. 1480-1482.

“Atkins Patent Infant Presevative” gibi birtakım uyuşturucu içerikli ilaçlar³³⁰ ile sakinleştirilmesidir.

D. Etki – Tepki

“1800-1850 döneminde, Tarım Devrimi’nden bu yana hiç olmadığı kadar küresel ekonomiyi dönüştürmeye başlayan bu sistem [yeni üretim sistemi], bunu yaparken eşi görülmemiş bir kolektif örgütlenme ve direniş gücüne sahip olduğu çok geçmeden anlaşılacak yeni bir toplumsal sınıfı da ortaya çıkardı (sanayi proletaryası).”³³¹

İngiltere’de Fransız Devrimi’nin de etkisiyle Jakoben bir damar oluştuğu söylenebilir, nitekim 1800’lü yılların radikal hareketleri de köklerini bu Jakoben anlayıştan almaktadır³³². Thomas Paine’in Fransız Devrimi ilkelerini savunduğu çalışması “İnsan Hakları”, İngiltere’de 100.000 baskı yapmış³³³, Fransız Devrimi’nin takipçisi olan İngiliz işçileri ve zanaatçıların ilk örgütlenmesi 1792 tarihinde kunduracı Thomas Hardy tarafından kurulan *Haberleşme Dernekleri* gibi birçok Jakoben siyaset destekçisi radikal örgütler ortaya çıkmıştır. Yalnızca iki yıl içerisinde Haberleşme Dernekleri on bin kadar üyeye ulaşmış ve 1795’te Fransa ile savaşın sona ermesi talepleriyle gösteriler meydana gelmiştir³³⁴.

İngiltere ve Galler’e ilişkin bir çalışmaya göre; 1790-1810 tarihleri arasında ortaya çıkan isyanların %39’u yüksek fiyatlara karşı çıkan yiyecek isyanları ve %10’luk bir kısmı siyasi ve ideolojik isyanlardır. O dönemin yiyecek isyanları devlete değil de değirmenciler ya da tüccarlar gibi piyasanın görünür sükelerine yöneliktir. Ancak zamanla örgütlülük ortaya çıkmış, yiyecek isyanlarının yerini emek tabanlı ve siyasi uyuşmazlıklar almıştır³³⁵. Bu isyanlar, politik bir zemin elde edemedikleri dönemde dahi bizlere “açlık”ın nasıl bir harekete geçirici olduğunu gösterecektir;

³³⁰ Pelz, s. 84; Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı*, s. 403; Engels, s. 160.

³³¹ Faulkner, s. 183.

³³² Ateş Uslu, "Sosyalist Düşüncenin Kaynakları: Büyük Britanya ve Fransa’da İşçi Hareketlerinin Başlangıcı ve Ütopya Düşüncesi (1800-1830)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:70, No:1, 2015, (Sosyalist Düşüncenin Kaynakları) s. 38; Huberman, s. 215.

³³³ Faulkner, s. 188.

³³⁴ Wolfgang Abendroth, *Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi*, Çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, Eylül 1992, s. 13.

³³⁵ J. Bohstedt, *Riots and Community Politics in England and Wales, 1790-1810*, Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1983’den aktaran Michael Mann, *İktidarın Tarihi, Sınıfların ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914*, Cilt: II, Çev. Ali Rıza Güngen, Gülben Şaş, Elçin Deniz Ela, Hüseyin Ali Sözen, Soner Torlak, Bilgesu Savcı ve Mehmet Sait Türk, Phoenix Yay., Ankara, Aralık 2012, s. 130; Mann, s. 132.

nitekim açlık ile başlayan isyanların devamı gelmiştir, insanlar içinde bulundukları koşullara karşı baş kaldırmaktadır.

Haberleşme Dernekleri gibi örgütlenmelerin ortaya çıkması ve İngiliz emekçilerinin Jakoben bir tavırla hareket edebilmesinin ihtimali dahi egemen sınıf açısından oldukça ürkütücü olmuştur ki; 1799 ve 1800 tarihli Birleşme Yasaları (Combination Acts) ile ulusal çapta dernekler, sendikalar gibi örgütlerin ya da bunların yerel uzantılarının kurulması ve grev yapılması yasaklanmıştır³³⁶. Ancak işçi örgütlenmesinin önüne konan bariyerlerin, süreci engelleyemediğini ifade etmek gerekir. İşçi örgütlenmeleri ve emek hareketleri rekabetçi olandan reformcu olanlara değin çeşitlilik göstermiştir. Bunların radikallik seviyeleri, sınai ilişkilerle birlikte devleti de değiştirmek, dönüştürmek hedefinde olup olmadıklarına göre farklı özellikler ile karşımıza çıkabilir³³⁷. Emek hareketlerinin başlangıcı itibarıyla; 1810'lu yıllar, işçi eylemleri ve örgütlenmeleri açısından zengin geçmiştir, İngiliz işçi hareketi geleneğinin temelleri burada yatar. Görece durgun kabul edilebilecek 1820-1830 arası dönemde ise, 1825 yılı itibarıyla örgütlenme önündeki yasal engellerin kalkmış olmasıyla³³⁸ beraber işçiler arasında örgütlülük daha da yaygınlaşmıştır. 1830'lar itibarıyla ise kolektif hakların korunması talepleriyle sosyalist düşünce ve sosyal hak temelinde toplumsal hareketler yeniden baş göstermiştir³³⁹.

Genel olarak ele alındığında, radikal ve kavgacı olan hareketlerin dışında; işçilere, sistemle ya da devletle doğrudan bir kavgaları olmaksızın biraz olsun korunma sağlamak isteyen ve temelde yardım toplulukları gibi işleyen örgütlenmeler söz konusudur ki Mann, bunları *korumacılık* kapsamında ele almıştır. 19. yüzyıl Britanya'sında bu tip oluşumlar, *dostane topluluklar (friendly societies)* adı altında örgütlenmiş ve sendika sigorta fonları ile korumacılık sağlayan sendikalar olarak faaliyet gösterirler³⁴⁰.

Britanya'da ve özel olarak İngiltere'de sanayi devrimi ile artık yeni bir sınıf hâline gelmiş olan emekçiler, içinde bulundukları koşullara dönem dönem farklı

³³⁶ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 608 ve s. 738; A. Uslu, s. 38; İbrahim Erol Kozak, "İşçi Sendikalarının Tarihi Gelişimi (İngiltere Örneği)", **Sosyal Siyaset Konferansları**, 37-38. Kitaplar, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1988, s. 67.

³³⁷ Mann, s. 531.

³³⁸ A. Uslu, **Sosyalist Düşüncenin Kaynakları**, s. 45.

³³⁹ Ateş Uslu, "Avrupa'da Erken Dönem Sosyalist Teori ve İşçi Hareketleri (1830-1840)", **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 1, Nisan 2014, (İşçi Hareketleri), s. 4; Faulkner, s. 188.

³⁴⁰ Mann, s. 531.

şekillerde ve bazen oy hakkı/reform mücadelesi gibi başka mücadeleler ile birleşerek tepki vermişlerdir. Bu süreç ilk olarak makinelerle yönelik kaba kuvvetten ibaret olduğu düşünülen bir tavır hâlinde kendini göstermişken zamanla daha örgütlü hâle gelmiş, teorik bir altyapı edinmiş; gelişmiş ve değişime uğramıştır. İşçi sınıfının Sanayi Devrimi'nin anavatanında adil olmayan koşullara verdikleri tepkiler ve bunların sonuçları günümüzde hak mücadelelerini, insanca yaşam için verilen herhangi bir mücadeleyi anlamak ve anlamlandırmak açısından oldukça önemlidir.

1. Luddizm

Luddizm, Ned Ludd öncülüğünde 1811'de Nottinghamshire merkezli olarak ortaya çıkmış bir harekettir. Hareketin ayırt ediciliği; makineleşmenin getirdiklerine duyulan öfkenin bir yansıması olarak sanayide kullanılmaya başlanmış makinelerin tahrip edilmesi olarak görünmektedir³⁴¹. Burada vurgulanması gereken, Luddist hareketin doğrudan makinelerle duyulan bir kin, öfkeden ibaret bir hareket olmadığıdır. Öfke, doğrudan makineye değil makineleşme sürecinin getirdiklerinedir. Makinelerin tahribi, âdeta lirik bir semboldür.

Luddist hareketin derdi hayat pahalılığı, vasıfsızlaştırılma, ücret kesintileri yüksek seviyedeki işsizlik gibi sorunlardır. Onlar, makinelerle aslında belli bir yaşam standardına ulaşmak için savaştıklarına inanmışlardır³⁴². Bu hareket, 1811 ile 1816 yılları arasında oldukça etkindi³⁴³. Makinelerin kırılması ile sermaye sahiplerinin kutsal mülkiyetine dokunulmuştu. Dolayısıyla gecikmeksizin, 1812 yılında Parlamento tarafından makine kırmaya karşılık idam cezasını düzenleyen bir yasa tasarısı oluşturulmuştur. Ancak yasa meclisten geçmeden Lordlar Kamarası üyesi Lord Byron buna karşı çıkmış ve eylemlerin altında yatan sebebi işaret ettiği etkili bir konuşma yapmıştır. Makine kırma eylemlerinin bunları gerçekleştirenlerin içinde bulundukları sefalet ile, mutlak bir yoksulluk sebebiyle bu aşırı eylemlere itildiğini belirtmiştir³⁴⁴.

³⁴¹ A. Uslu, **Sosyalist Düşüncenin Kaynakları**, s. 39.

³⁴² Huberman, s. 208; Faulkner, s. 188.

³⁴³ A. Uslu, **Sosyalist Düşüncenin Kaynakları**, s. 39.

³⁴⁴ Huberman, s. 209.

Luddizm, 18. Yüzyılda da meydana gelmiş olan makine kırma hareketlerinden farklı olarak sert bir toplu pazarlık biçimidir ve örgütlüdür. Bu *örgütlülük*, Akkaya'ya göre İngiliz sendikacılığına temel oluşturmuştur³⁴⁵.

2. Robert Owen ve Owencilik

Bir zanaatkârın oğlu olan Robert Owen, on dokuz yaşında küçük bir pamuk işleme atölyesinin başında iken bir pamuk fabrikası sahibinin kızıyla evlenmesinin akabinde fabrikanın yönetimini devralmış ve geleceğin “iyi niyetli işveren”i olma yolunda ilk adımını atmıştır. Owen, devraldığı fabrikada türlü reformlar yapmış, on yedi saat civarında seyreden günlük mesaiyi on saate indirmiş, ücretleri arttırmış, çalışanlarına iki odalı evler vermiş, çocuklara laik okullarda eğitim aldirtmiş ve yönetiminde olduğu fabrikanın bulunduğu New Lanark ve civarındaki yaşam koşullarını düzeltmeye çaba harcamıştır³⁴⁶.

Owen'in *Yeni Toplum Görüşü ya da İnsan Karakterinin Teşekkülü İlkesi Üzerine Denemeler* isimli eseri, 1812-1816 tarihleri arasında yayınlanmıştır. Bu eserinde, pratikte denediklerini teorize etmiş ve İngiltere'de ütöpik sosyalist düşünce addedilebilecek ilk fikirleri ortaya atmıştır³⁴⁷. Daha sonra Owen'in düşünceleri, Thompson, Gray ve başkalarınca da geliştirilmiş, bu fikirler ciddi destek bulmuş ve ortaya Owencilik çıkmıştır³⁴⁸.

1815 sonrası Napoléon Savaşları'nın da sona ermesiyle birlikte ortaya çıkan ya da iyice belirginleşen ekonomik bunalımlar ve işsizlik ile birlikte Owen, sınırlı reformların yetersiz olduğunu fark etmiş ve daha radikal reformlar fikrine yönelmiştir. Bu dönem itibariyle Owen çocuk işçiliğine karşı özellikle bir tavır almıştır. Ona göre çalışanların çocuklukta ihmal edilmesi, işveren tarafından aşırı çalıştırılıp cahil bırakılması ve emeklerinin karşılığından az ücretlerin ödenmesi yoluyla çalışan sınıflara zulmedilebilirdi. Ancak Owen bu minvalde zulme karşılık çalışan sınıfa/işçi sınıfına diğer sınıflar ile bir mücadeleye girmeyi değil aksine diğer sınıfların haklarına

³⁴⁵ Yüksel Akkaya, "18. ve 19. Yüzyıllar: Yıkımın, Direnişin, Uzlaşmanın Yüzyılları", **Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri**, Cilt: II, Ed.Yalçın Bükrev, Metin Özügurlu, Yasemin Özdek ve Ersin Vedat Elgür, NotaBene Yay., Ankara, Ocak 2011, ss120-121.

³⁴⁶ A. Uslu, **Sosyalist Düşüncenin Kaynakları**, s. 39.

³⁴⁷ A. Uslu, **Sosyalist Düşüncenin Kaynakları**, s. 40.

³⁴⁸ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 927.

müdahale etmeden sefaletten kurtulmak üzere çaba harcamayı telkin eder. Dolayısıyla onun metinlerinde tam sınıf uyumu içerisinde olduğu ılımlı bir evrim modeli görülmektedir³⁴⁹.

İfade etmek gerekir ki işçi sınıfı içinde Eski Radikalizm'in önemli bir yer teşkil ettiği dönemlerde Robert Owen'in düşünceleri çoğunlukla bu hareketlerden bağımsız³⁵⁰ olarak dönemin ütöpik düşüncesinin gelişmesi ve yayılmasını sağlamıştır³⁵¹. Ancak 1820'lerin sonları itibarıyla, başta 1929'da John Docherty örgütlediği *Genel Eğiriciler Sendikası* ile 1830'da kurulan *Ulusal Emeğin Korunması Derneği* ile birlikte Owen'in düşünceleri işçi sınıfı hareketinin kuramsal ayaklarından biri hâline gelmiş ve akabinde de özellikle *Tüm Ulusal Sendikalar Birliği* nezdinde sendikal hareketi doğrudan etkilemiştir. Oysa bu zamana kadar Owenizm, filantropik (insansever, hayırsever) ve reformist bir niteliktedir. 1844 yılında yine Owen'in izleyicilerince *Rochdale'in Öncüleri Derneği* isimli bir örgüt kurulmasına karşın; Tüm Ulusal Sendikalar Birliği'nin yıkıma uğraması akabinde ise Owen'in işçi sınıfı hareketi ve sendikalar üzerindeki etkisi bir süreliğine ortadan kalkmıştır denilebilir³⁵².

Owen'in fikirlerinin teoride kalmadığı, bunları pratiğe dökmek adına kendisinin birkaç denemesinin olduğu da eklenmelidir: öncelikle 1826-1827 yılları arasında İskoçya'da Orbiston topluluğu, aynı yıllarda New Lanark topluluğu ve 1925 yılında ABD'de bulunan New Harmony kasabasını satın alarak kurduğu New Harmony topluluğu. Bunlardan Orbiston ile New Harmony başarısız olmuştur; New Lanark ise Owenci hareketin önemli denemesidir³⁵³.

3. Eski Radikalizm (1810'lu yıllar)

İngiliz işçiler örgütlenmeyi yasaklayan yasalara ve tüm engellere karşın örgütlenmeye devam etmişlerdir. İngiltere'de özellikle 1816-1820 yılları arasında çeşitli taleplerle bir dizi gösteri gerçekleştirilmiştir³⁵⁴. Bu dönemde başta Francis Place, Henry Hunt, William Cobbett ve Feargus O'Connor gibi radikal düşünceye

³⁴⁹ Abendroth, s. 17; A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, ss. 43-44.

³⁵⁰ Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı*, s. 928.

³⁵¹ A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, s. 44.

³⁵² Abendroth, s. 16-17.

³⁵³ A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, s. 45-46.

³⁵⁴ A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, s. 42.

sahip önderler, Fransız Devrimi'nin radikalliğinden ve ilkelerinden etkilenerек oldukça radikal reform taleplerinde bulunmuşlardır. Bunlar siyasi reform talepleri olduğu kadar ekonomik taleplerdir³⁵⁵. Ancak ifade etmek gerekir ki bu reform hareketi sınıfsal karakterli olmaktan ziyade popülist nitelikte bir hareket olarak nitelendirilir. Burada sınıfsal etiketlerden çok Jakoben ya da Levellers³⁵⁶ geleneklerinin kimliği, demokratlık ön plandadır³⁵⁷. Mann, işçilerin birçoğunun radikal burjuvazi ile siyasi reform için ittifak kurulmasından memnun olmadığını ifade ederken bu dönemde başka bir alternatiflerinin olmadığını tespit etmiştir. Ona göre işçilerin bu ittifak dışında aradıkları yasal birtakım korumalara erişebilmesi pek mümkün görünmemektedir³⁵⁸.

a. William Cobbett

Napoléon Savaşları'nın sona ermesi (1815) ile Reform Tasarısı'nın kabul edilmesi (1832) arasında etkili olmuş bir isim olan William Cobbett, bu dönemde radikal kültürün ortaya çıkmasındaki baş aktördür³⁵⁹. Cobbett, güçlü söylemleri ile sağlam bir propagandacıdır. Kuvvetli bir ajitasyon kabiliyeti vardır. Aynı zamanda radikal basın geleneğinin gelişmesinde ciddi katkıları olmuştur. Cobbett, farklı alanlarda çalışan farklı emekçilerin deneyim ve kazanımlarını paylaşabildikleri bir bilgi ve haber platformu olan haftalık gazete *Political Register*'ı kurmuştur³⁶⁰. Bu gazetenin tirajı 40-50.000 civarında seyretmiş, bazen 200.000'e kadar ulaşmıştır. Bu gazetede doğrudan işçilere hitaben mektuplar da yayınlanmıştır³⁶¹.

1815 ile 1819 yılları arasında Cobbett, genel oy hakkı ve işçilerin yaşam ve çalışma koşullarının düzeltilmesi talepleri ekseninde radikal bir hareket örgütlemiştir. *Political Register*'da ısrarla oy hakkı arayışının bir amaca yönelik olduğu yazılmıştır: “yozlaşmış tahvil sahiplerini ve ‘vergi yiyicileri’ ortadan kaldırmak”³⁶². Cobbett'in

³⁵⁵ Mann, s. 132.

³⁵⁶ İngiltere İç Savaşları sırasında 1645-46 yıllarında ortaya çıkan cumhuriyetçi ve demokratik bir hareket.

³⁵⁷ Mann, s. 539.

³⁵⁸ Mann, s. 540.

³⁵⁹ Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı*, s. 887-888; A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, s. 41.

³⁶⁰ Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı*, s. 888.

³⁶¹ A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, s. 41.

³⁶² Mann, s. 129.

düşüncesinde tarım işçilerinin durumuna ilişkin reformlar ciddi yer tutar, genel olarak onun sanayi emeği ve piyasaya ilişkin bilgilerinin ise kısıtlı olduğu söylenir³⁶³.

Cobbett, 1832 yılında Reform Yasası'nda seçmen kitlesinin biraz olsun genişlemesinin de etkisiyle 1835 yılında yapılan seçimlerde Avam Kamarası'na vekil olarak girmiştir³⁶⁴. Ayrıca Cobbett'in hareketi, daha sonra ortaya çıkacak Chartism'in de esin kaynağıdır diyebiliriz³⁶⁵.

b. Spa Fields Gösterileri

1816 yılının 15 Kasım-2 Aralık tarihleri arasında örgütlenen ve radikalizm eğilimi olan bir komitece³⁶⁶ düzenlenen *Spa Fields* gösterileri dönemin önemli bir kitle hareketidir. 10 ila 20.000 arası göstericinin katıldığı *Spa Fields*'te hem seçme hakkı talebi hem de ekonomik, yaşamsal koşullara ilişkin talepler gündeme gelmiştir. Bu harekette öne çıkan kişi ise Henry Hunt isimli radikal politikacıdır³⁶⁷.

Spa Fields gösterileri 1817 senesi boyunca devam etmiş ve bu gösterilerde gerek yönetim ile siyasetçilere gerek fabrika sistemine karşı bir tavır alınmıştır. Gösterilerin sürmesi, taleplerin ısrarla dile getirilmesi üzerine elbette göstericileri caydırma ve bastırmaya yönelik bir dizi uygulama söz konusu olmuştur. Bunların başında ise *Habeas Corpus* kuralının³⁶⁸ askıya alınması gelmektedir. Habeas Corpus kuralının askıya alınması ile birlikte birçok radikal reformcu herhangi bir gerekçe gösterilmeksizin tutuklanmıştır³⁶⁹.

c. Peterloo Katliamı

Radikal siyasetçi Thomas Spence'in takipçilerinden James Watson'ın kurduğu Temsil Edilmeyenler Birliği (Union of non-Represented People), 1818-1819 yılları

³⁶³ A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, s. 41.

³⁶⁴ A. Uslu, *İşçi Hareketleri*, s. 6.

³⁶⁵ A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, s. 41.

³⁶⁶ "Bu dönemde toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin küçük bir komite tarafından düzenlendiği görülmektedir." A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, s. 41-42.

³⁶⁷ A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, s. 42.

³⁶⁸ Habeas Corpus kuralı, herhangi bir kişinin tutuklanması için hukuki gerekçeler gösterilmesinin zorunluluğuna ilişkin kuraldır. Cornish ve diğerleri, s. 123.

³⁶⁹ A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, s. 42.

arasındaki hareketler üzerinde etkili olmuştur. Birlik öncülüğünde Haziran 1818’de Manchester ve Stockport’ta; Temmuz 1818’de Birmingham, Leeds ve Londra’da büyük kitlelerle gösteriler düzenlenmiştir. Birmingham’da düzenlenen gösteride, radikal Henry Hunt’ın önderliğinde yalnız oy hakkı talep edilmemiş, bir de oylama yapılmış ve bu “niyet bildirisi”, İngiliz aristokrasisinde ciddi bir endişe yaratmıştı³⁷⁰.

Lancashire’da 1818’in Temmuz ile Eylül ayları arasında önce onlara vadedilen ücret zammının yapılmaması üzerine eğiriciler ve akabinde dokumacılar greve gitmişti. İşçilerin sıkı bir şekilde örgütlediği bu grevlere katılım oldukça yüksektir³⁷¹. Bu grevleri gözlemleyen Bent (B.) takma adlı polis casusu raporunda, Robert Peel’in çalışma sürelerini on saate indirme tasarısını hatırlatarak grevlerle ilgili şöyle yazmıştı: "Eğer Majestelerinin Bakanları o gün ya da o günden bu yana bu insanları [500’ü dışında tümü dışarıda olan eğiricilerin kalabalığını] görebilselerdi, Sir Robert Peel’in yasa tasarısını kabul ederlerdi."³⁷²

Peterloo’ya varmadan örgütlenen çeşitli birlik ve sendikalar, ciddi katılımların söz konusu olduğu grevler, birçok eylem ve gösteri aslında aristokrasi ve burjuvazinin gözünü oldukça korkutmuştu. Bu da yetmezmiş gibi işçilerin silahlanmaya başladığı, çeşitli eylem hazırlıkları içinde bulundukları ve cumhuriyetçi bir ayaklanmaya kalkışacaklarına dair söylentiler dolaşmaktaydı³⁷³.

İşte egemen sınıflarda bu denli bir endişenin hâkim olduğu atmosferde 1819 yılının 16 Ağustos’unda Manchester’ın St. Peter meydanında düzenlenen ve 60.000 ila 100.000 arası sayıda insanın -çoğunlukla kol işçileri ve onların ailelerinin- katılacağı barışçıl gösteri bugün Peterloo Katliamı olarak anılmakta olan hazine olaya dönüşmüştür³⁷⁴.

St. Peter meydanında gerçekleşen gösteriye Manchester Gönüllü Süvari Alayı tarafından yapılan kanlı müdahale ile on bir kişi öldürülmüş, 140’ı kılıç darbeleriyle olmak üzere 400 kişi de yaralanmıştır³⁷⁵. Times Gazetesi katliamı şu şekilde

³⁷⁰ Paul Mason, **Çalışarak Yaşamak ya da Savaşarak Ölmek – Küresel İşçi Sınıfı Nasıl Oluşturdu?**, 2. Basım, Çev. Gözde Orhan ve Mehmet Ertan, Yordam Kitap, İstanbul, Aralık 2014, s. 26; A. Uslu, **Sosyalist Düşüncenin Kaynakları**, s. 42.

³⁷¹ Mason, ss. 36-37.

³⁷² J.L. Hammond and Barbara Hammond, **The Skilled Labourer 1760-1832**, Longmans, Green, and Co., London, 1919, (The Skilled Labourer), ss. 99-100.

³⁷³ Mason, ss. 40-42.

³⁷⁴ Mason, s. 26; A. Uslu, **Sosyalist Düşüncenin Kaynakları**, s. 42.

³⁷⁵ Mason, s. 27.

duyurmuştur: "Sefaletleri, onları tehlikeli bir biçimde, isteklerine en ufak bir sempati beslemeksizin emeklerinin meyvelerini zaptettiğini düşündükleri zenginlere karşı kızdırmış görünüyor."³⁷⁶

Peterloo, kamusal alanlarda düzenlenen toplantı ve gösterileri engellemek amacıyla yapılmış ise dahi tam tersi bir sonuç doğurmuştur. 16 Ağustos'un gecesi itibariyle başlayan isyanlar 20'sinde isyancıların süvarilerle doğrudan çatışması noktasına gelmiştir. Ancak Peterloo'nun hemen ertesinde meydana gelen isyan ve çatışmalardan daha önemli bir sonucu vardır: Takip eden dönemde başta Lancashire'ın pamuk işçileri olmak üzere olağanüstü bir örgütlenme dönemi baş göstermiştir³⁷⁷.

Peterloo öyle bir öfke yaratmıştır ki örgütlenme çok daha geniş alana yayılmış ve hızlanmıştır. Bu dönemde bir süre için farklılıklarını kenara bırakan Ultra-Radikaller ile ılımlılar, Whiglerin de katılmak istediği 29 Ağustos tarihli Smithfield toplantısını düzenlemiştir. Bunun akabinde daha kalabalık bir toplantı da 5 Eylül tarihinde Westminster'da yapılmıştır. On gün sonra radikal siyasetçi Henry Hunt, Londra'ya girdiğinde ise The Times'ın tahminlerine göre 300.000 kişi sokaklardadır³⁷⁸.

Bu olaylardan sonra muhtemel ayaklanmaları bastırmak, siyasi toplantı ve gösterileri sulh hâkiminin iznine bağlamak, radikal basını ağır damga vergileri ve diğer engellerle yıldırarak, ifade özgürlüğü ve silah taşıma özgürlüğünü yıpratmak amacıyla Altı Yasalar (Six Acts) yürürlüğe girmiştir³⁷⁹.

d. Cato Sokağı Suikasti/Komplosu

1810'lı yılların radikal hareketi temsilcilerinden, aynı zamanda eski bir Jakoben ve cumhuriyetçi olan Arthur Thistlewood'un başını çektiği bir *plan* gündeme gelmiştir. Thistlewood'a göre bu plan zorla hükümetin devrilmesini ve böylece ülkenin baskıdan kurtarılmasını sağlayacaktır. Ona göre yalnız bir işaretin verilmesi gerekiyordu, bu işaret verildikten sonra ayaklanma başlayacaktı³⁸⁰.

³⁷⁶ Hopkins, s. 9.

³⁷⁷ Mason, ss. 30-31.

³⁷⁸ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, ss. 822-823.

³⁷⁹ Cornish ve diğerleri, s. 131.

³⁸⁰ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 836.

1819'un aralık ayına gelindiğinde; bir plan ortaya koymak, detaylandırmak gibi sebeplerle yapılan toplantılar Londra'da bulunan Cato Sokağı'nda bir tavan arasında gerçekleşmiş ve olay ismini bu sokaktan almıştır³⁸¹. Bu planın hedefi, tüm kabine bakanları ve başbakan Liverpool'un öldürülmesidir. Bugün birçok delil Cato Suikastçilerinin arasına sızmış, Spencecilerin eski sekreterlerinden birinin kardeşi ve aynı zamanda bir *hükümet casusu* olan George Edwards'ın kışkırtıcı rolünü ortaya koymaktadır. Öyle ki The Times'da duyurulan (sahte) kabine yemeği sırasında saldırılması önerisinde dahi Edwards bulunmuştur³⁸². Elbette içlerine bir ajan sızmış olmasının sonucu olarak suikast planı bilinmekteydi ve suikastçiler yakalanmış, Thistlewood başta olmak birçoğu idama mahkûm edilmiştir. Bunun sonucunda da hükümet Altı Yasalar'ı (Six Acts) meşru kılmak için ihtiyacı olan sansasyonu yakalamıştır³⁸³.

4. 1824 Sonrası Sendikacılık

1824 yılına kadar İngiltere'de sendikalar yasadışı statüdeydi. 1824'te gelen bir grev dalgası ve yapılan bir parlamento soruşturmasında işçi birliklerinin yasaklanmasının düşmanlık yaratarak işçileri şiddete yönlendirdiğinin bildirilmesiyle birlikte işçi birleşmelerine ilişkin yasaklayıcı düzenlemeler iptal edilmiş ve işçi sendikaları ve diğer kuruluşları yasal hâle getirilmiştir³⁸⁴. İşçi örgütlenmelerini yasaklayan düzenlemelerin yürürlükten kaldırılmasıyla işçilerin kurdukları *trade union* adındaki meslek örgütleri bugün bildiğimiz anlamda sendikaların temelini oluşturmuştur³⁸⁵. Bu dönemde işçilerin örgütlenme faaliyetleri ciddi anlamda artmış ve bir dizi grev örgütlenmiştir. Ancak 1825 itibarıyla işçi birliklerinin her türlü şiddet, tehdit eyleminde bulunmasının bir suç teşkil edeceği ve bu kurallara uymayan sendikaların varlığını sürdüremeyeceğine ilişkin bazı sınırlamalar getirilerek örgütlenme hakkı kısıtlanmıştır³⁸⁶.

³⁸¹ Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı*, s. 837; A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, s. 43.

³⁸² Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı*, s. 835.

³⁸³ Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı*, s. 838.

³⁸⁴ Kozak, s. 68.

³⁸⁵ A. Uslu, *Sosyalist Düşüncenin Kaynakları*, s. 45.

³⁸⁶ Kozak, s. 68.

Örgütlenmeler önündeki yasağın kaldırılması ve sendikaların kurulması ya da daha doğru ifadeyle varlıklarını sürdürmekte olan yasa dışı sendikaların açıktan çalışabilir hâle gelmesi³⁸⁷ ile birlikte, bu sendikaların faaliyetlerini koordine etmek amacıyla 1925 yılı itibariyle *Trades Newspaper* isimli haftalık bir yayın da çıkarılmış ve bu gazetede aynı zamanda çeşitli teorik yazılara da yer verilmiştir. Bunların en önemlilerinden biri Thomas Hodgskin'in "Sermayenin İddiaları Karşısında Savunulan Emek" adı altında yayınlanan yazı dizisidir. Hodgskin'in teorik yazılarıyla modern sosyalist teoriye katkıda bulunduğu söylenebilir³⁸⁸.

1825 Bunalımı döneminde gerçekleşen bir grev dalgası ardından işçilerin örgütlenmelerine ilişkin haklarının bir kısmı yeniden ellerinden alınmıştır. Ancak bu, işçilerin sendikal örgütlenmeden vazgeçebilecekleri anlamına gelmemiştir. Çünkü onlar, işlerliği olan sendikalar sayesinde birtakım kazanımlar elde edebileceklerini görmüşlerdir³⁸⁹. İşçilerin yaşam koşullarının, ücretlerinin iyileştirilmesi ya da mesai saatlerinin daha insancıl seviyelere çekilmesi gibi kazanımların elde edilmesinde önemli katkı ve mücadelelerin arasında örgütlü sendikaların katkıları başta gelir³⁹⁰.

Owen'in *emek pazarı* planının da etkisiyle; işçilerin üretici kooperatiflerde toplanmasıyla sosyalist bir ekonominin kurulması ve kapitalistlerin emek gücünden mahrum bırakılması amacıyla 1833 yılında *Genel Emek Sendikası*'nın kuruluşu planlanmış ve 1834'te *Tüm Ulusal Sendikalar Birliği* kurulmuştur. Artan sendikal faaliyetler ile birlikte işçilerin mücadelesinin karşısında işverenler ciddi önlemler almaya başlamışlar ve özellikle sendika üyesi olanlara iş vermemek gibi yöntemlere başvurmuşlardır. İşçilerin işsiz kalma tehlikesi karşısında sendikalar ve sendika üyeliklerinin gizli yürütülüp yürütülmeyeceği gündeme gelmiş ancak bu da devlet nezdinde sendikaların *gizli ve tehlikeli* yapılar olarak mimlenmesini olanaklı kılmıştır. Bu noktadan sonra kalifiye işçilerin küçük sendikaları hariç sendikalar hızlı bir yıkıma uğramış ve Tüm Ulusal Sendikalar Birliği de dağılmıştır³⁹¹.

³⁸⁷ Abendroth, s. 15.

³⁸⁸ Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfı*, s. 921, s. 924.

³⁸⁹ Abendroth, s. 16.

³⁹⁰ Huberman, s. 213.

³⁹¹ Abendroth, s. 17.

5. 1830 Sonrası Radikalizm

1810'lu yıllarda oldukça önem arz eden ve birçok toplantı ve gösterinin arkasında bulunan Radikalizm düşüncesi, 1830'lar itibariyle yeniden canlanmıştır.

Swing Riots adıyla anılan isyanların başladığı 1830 yılı yaz ayları Radikalizmin yeniden sahneye çıkışı açısından önemlidir. Bu isyanlar, vergiler ve kötüleşen ücretleri ile ilgili olarak tarım işçileri tarafından gerçekleştirilmiştir. *Swing Riots*, bir yönüyle Luddizm'i hatırlatmaktadır, tarım işçileri tarım makinelerini tahrip etmektedir. Bu şekilde bir dizi isyan ile Radikalizm canlanmaya başlamıştır³⁹².

1820'lerin sonu itibarıyla siyasi reform hareketi başlamış, özellikle işçilerin de desteklediği Birmingham Siyasi Birliği'nin etkinlikleri sonucunda 1832 tarihli Reform Yasası kabul edilmiş olmasına karşın; bu yasa işçilere oy hakkını tanımamıştır. İşçilerin seçmen kabul edilmemeleri, taleplerinin karşılanmamış olması ise işçilerin mücadelelerinin devamlılığında etkili olmuştur diyebiliriz³⁹³. Nitekim Reform Yasası ile orta sınıfın radikalizme ilgisi azalmış, parlamentoda oy hakkı için daha fazla reforma yönelik çalışan birkaç radikal bulunsa da bunların çoğu 1837 itibarıyla burjuva seçmenlerce görevden uzaklaştırılmıştır. Bu dönem itibarıyla radikalizm, Londra İşçileri Birliği gibi gruplar ile orta sınıf aktivistleri açısından oy hakkının genişlemesi ve yaşam standartlarının devletçe korunması olarak algılanmakta iken başkalarına göre "bırakınız yapsınlar" anlamına gelmektedir³⁹⁴. Bu noktadan sonra işçi sınıfının örgütlü mücadelesini, orta sınıf radikal reformculardan ziyade kendisinin örgütlemesi için şartlar olgunlaşmıştır.

6. Chartist Hareket

*"En büyük sıkıntı, huzursuzluğumuzun nedeninde yatmaktadır – eğer ücretler olması gerektiği gibi olsaydı, oy hakkı üzerine tek bir söz bile duymazdık. Eğer efendiler yalnızca işçilere hayatın genel rahatlıklarını sağlamak adına bir şeyler yapsaydı, bizler dünya üzerindeki en memnun varlıklar olabilirdik."*³⁹⁵

³⁹² A. Uslu, **İşçi Hareketleri**, s. 5.

³⁹³ A. Uslu, **İşçi Hareketleri**, s. 5.

³⁹⁴ Mann, s. 541.

³⁹⁵ Tutuklanan bir Chartist'in sorgudaki ifadelerinin bir kısmı. Dorothy Thompson, **The Chartists**, Pantheon, New York, 1984'ten aktaran Mann, s. 542.

1830'lara bakıldığında tek bir "işçi sınıfı"nın varlığından söz edilemez ancak belli bir güce ulaştığından işçi sınıfı ekonomik mücadeleyi gerçekleştirmek üzere popülist siyasi mücadelenin de yardımı ile yola çıkacaktır, işte bu 1832 itibarıyla Chartist Hareket ile gerçekleşmiştir³⁹⁶. 1837-1838 yılları arasında doğan ve bir kitle hareketi boyutuna ulaşan Chartist Hareket, yalnızca bir toplantı, isyan ya da ayaklanma olarak değil, kalıcı bir şekilde aşağıdan örgütlenmiş ilk halk hareketidir³⁹⁷. Britanya işçi sınıfının hiçbir zaman Chartism dönemindeki kadar örgütlü ve militan olmadığı dahi ifade edilebilir³⁹⁸.

Halkın Bildirgesi (People's Charter) hareketin temelini oluşturur. Hareketin amacı ilk bakışta oy hakkı gibi seçim sistemi ile ilgili birtakım kazanımlar sağlamak olarak görünmektedir. Ancak Chartism'in ekonomik boyutlara göz ardı edilemez³⁹⁹. Nitekim, hareketin yükseldiği dönemler ekonomik gerilemeler ile çakışırken; istihdamın arttığı ve ücretlerin yükseldiği dönemlerde hareket daha az aktiftir⁴⁰⁰. İşçilerin yalnızca ekonomik birtakım talepler ile mücadele ettiklerinde kazanımlarının kalıcı olmadığını dolayısıyla siyasal anlamda kazanımların yakalanması gerektiğini fark etmelerinin onları oy hakkı savaşına yönlendirdiği söylenebilir⁴⁰¹. Özellikle 1834 tarihli yeni Yoksullar Yasası ile getirilen sert denetimlere karşı işçilerin düzenledikleri protestoların akabinde yerel iktidarlar pekiştirilmiş, polis teşkilatı güçlendirilmiş, basın alanında yapılan düzenlemeler ile basın ruhsatlarının alımı zorlaştırılmış ve başta 500.000 üyesi olan Büyük Ulusal Birleşik Sendikası olmak üzere genel sendikalar bastırılmıştır. İşte bu dönemin koşulları ulusal anlamda bir işçi sınıfı kimliğini tetiklemiştir. Yoksullar Yasası'nın yeni düzenlemeleri başta olmak üzere türlü ekonomik saldırıların işçilere verdiği zararlar da göz önüne alındığında işçilerin artık sınıfsal bir hak olarak oy hakkı mücadele etmesi ve örgütlenmesi gerekmiştir⁴⁰².

Chartism, ilk bakışta yalnızca oy hakkı gibi siyasal haklara yönelik bir mücadeleden doğmuş ve bunu sürdürmüş görünse de Chartism yanlıları, tek ihtiyaçlarının siyasal haklar olduğunu düşünmemiştir. "Bazıları işçileri eğitmek,

³⁹⁶ Mann, s. 541.

³⁹⁷ Harman, s. 318.

³⁹⁸ Mann, s. 533.

³⁹⁹ A. Uslu, **İşçi Hareketleri**, s. 6.

⁴⁰⁰ Faulkner, s. 190.

⁴⁰¹ Abendroth, s. 18.

⁴⁰² Mann, ss. 541-542.

bazıları içkiden uzak tutmak, bazıları onları küçük arazilere yerleştirmek, bazıları sendikalar, bazıları da sosyalist kooperatifler kurmak üzerinde" çalışmıştır⁴⁰³. Başlıca sloganları "Bildirge ve daha fazlası!" olan Chartistler açısından oy hakkı sorunu nihai hedef, son durak değildir; aranan siyasal yurttaşlıktır. Onlar oy hakkını istemiştir; çünkü toplumsal ve ekonomik sömürüden kurtulmak istemişlerdir. Onlar, vergilendirmenin daha düşük ve artan oranlı olmasını, Yoksullar Yasası'nın reforme edilmesini, yerel hükümet baskısı ve polis gücünün azaltılmasını, on saatlik iş gününü öngören yasal düzenlemeyi, sendikal hakları istemişlerdir; diğer bir ifadeyle ücretli köleliğe karşı bir koruma talep etmişlerdir⁴⁰⁴. İşçiler oy hakkı istemiştir; çünkü yasaları yapanlar belirlenirken en azından söz hakkı sahibi olmak hatta yasayı yapan olmak istemişlerdir. Çünkü içinde bulundukları koşulların iyileştirilmesi ihtimali yasa koyucuların birtakım müdahalelerine sıkı sıkıya bağlıdır. Nitekim ancak işçilerin yapacağı yasalar *işçiler için* yapılmış olacaktır⁴⁰⁵.

Bu dönemde türlü meslek grubuna ait neredeyse her sendika Chartistlere katılarak Chartism çatısı altında birleşmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki; çoğunluk işçilerden oluşsa da, aynı zamanda istisnai olarak birkaç avukat, doktor, bakan ve daha fazla sayıda esnaflar, zanaatkârlar ve orta sınıftan insanlar da hareketin içindedir. Bunun, hareketin bu derece kiteselleşmesinde etkisi olduğu söylenebilir⁴⁰⁶.

Chartism, işçi köyleriyle çevrili kent ya da kasabalardan oluşan imalat bölgelerinde ve kent merkezlerindeki işçi mahallelerinde örgütlenmiştir. Bu dönemde ayrıca çokça Chartist kadın ve kadın örgütlenmesi de mevcuttur. Mann'ın ilk işçi sınıfı hareketi olarak nitelediği Chartist Hareket içinde 20. yüzyıl ortalarına kadar meydana gelmiş herhangi bir hareketten çok daha fazla kadın katılımı söz konusudur⁴⁰⁷.

Hareketin, Leeds'te 1837'de kurulan *Northern Star* isimli gazetesi oldukça kısa bir sürede The Times kadar tiraja ulaşmıştır⁴⁰⁸. Hareketin zirve yıllarında *Northern Star*'ın 60.000 civarında okuru vardır⁴⁰⁹. Hareketin temelini oluşturan Halkın Bildirgesi ise 1838 yılının mayıs ayında yayınlanır. Metnin başlangıç kısmında

⁴⁰³ John Hirst, **Kısa Avrupa Tarihi**, 2. Baskı, Çev. Mihriban Doğan, Say Yay., İstanbul, 2013, s. 199.

⁴⁰⁴ Mann, s. 542.

⁴⁰⁵ Huberman, s. 211.

⁴⁰⁶ Harman, s. 319; A. Uslu, **İşçi Hareketleri**, s. 7; Mann, s. 543.

⁴⁰⁷ Mann, s. 544.

⁴⁰⁸ Harman, s. 318.

⁴⁰⁹ Mann, s. 545.

“işçilerin varlık içinde sefalet çektikleri”⁴¹⁰ anlatılmış ve 1832 tarihli Reform Yasası’nın eksiklikleri eleştirilmiştir. Halkın Bildirgesi’nde yer alan temel talepler şu şekildedir:

“1. *Herkese (erkek) oy hakkı.*

2. *Avam Kamarasına seçilenlere maaş verilmesi. (Bu, yoksul insanların seçilince çalışabilmelerini sağlayacaktı.)*

3. *Yıllık meclis.*

4. *Adayların mülk sahibi olmalarının istenmemesi.*

5. *Sindirmeyi önlemek için pusulayla kapalı oy.*

6. *Eşit seçim bölgeleri.*”⁴¹¹

Halkın Bildirgesi’nin yayınlanmasının akabinde Bildirge’nin okunup tartışıldığı geniş katılımlı gösteriler gerçekleştirilmiştir. Glasgow’da gerçekleşen 21 Mayıs 1838 tarihli gösteriye yaklaşık 150.000 ila 200.000 arasında kişi katılmıştır. New Castle’da yaklaşık 80.000, Leeds’te yaklaşık 250.000, Manchester’da yaklaşık 300.000 kişinin katıldığı gösteriler yapılmıştır⁴¹². Böylece Chartist Hareket, geniş kitlelere yayıldığını ve yayılmaya devam ettiğini göstermiştir⁴¹³. 19. Yüzyılda dünyanın herhangi bir yerinde Chartist Hareket ile rekabet edebilecek büyüklükte herhangi bir kitlesel siyasi faaliyet yoktur⁴¹⁴. 1839 yılında 1.280.000 işçinin imzaladığı⁴¹⁵ dilekçenin Avam Kamarası tarafından reddedilmesi ciddi bir öfkeye sebep olmuş ve halk bir ayaklanma hazırlığı içine girmiştir, öyle ki hükümet sanayi bölgelerine asker gönderecek noktaya gelmiştir⁴¹⁶.

Halkın Bildirgesi’nin Avam Kamarası’nca reddedilmesi üzerine Chartist liderler arasında ayrışmalar belirginleşmiştir. Bu noktada hareketin liderliğinde iki grup önem arz eder: “Burjuva liberalleriyle birlikte uzun süreli ajitasyon ve işbirliğini savunan *Ahlaki/Manevi Güç Partisi* ve 1842’deki tümüyle plansız ve şaşırtıcı biçimde gelişen yığınsal grevleri etkili bir silah olarak savunan ve gösteriler hatta ayaklanmalardan yana olan *Fiziksel Güç Partisi*.”⁴¹⁷. Chartism, bu anlamda siyasal

⁴¹⁰ A. Uslu, **İşçi Hareketleri**, ss. 6-7.

⁴¹¹ Huberman, s. 212.

⁴¹² Faulkner, s. 189.

⁴¹³ A. Uslu, **İşçi Hareketleri**, s. 7.

⁴¹⁴ Mann, s. 545.

⁴¹⁵ Faulkner, s. 189.

⁴¹⁶ Harman, ss. 318-319.

⁴¹⁷ Abendroth, s. 18; Faulkner, s. 190.

açıdan zayıf olması hasebiyle sürekli yenilgiye uğrasa da işçilerin içinde bulundukları koşullar, özellikle açlığın etkisi; hareketi yeniden canlandırmıştır⁴¹⁸.

Chartist liderlikteki çatışmalara rağmen 1842 yılında Lancashire’da hareketin öncülüğünde işçilerin fabrikalara yürüyerek buhar kazanlarının vanalarını kapayıp fırınları söndürdükleri eylemleri ile tarihin ilk genel grevi yapılmıştır⁴¹⁹. Bu dönemde, Chartist Toprak Ortaklığı’nın (Chartist Cooperative Land Company) 70.000 üyesi; Ulusal Bildirge Derneği’nin (National Charter Association-NCA) 400 yerel kulübü ve bunlarda kayıtlı 50.000 üyesi bulunmaktadır⁴²⁰. Aynı zamanda 1842 senesinde 3.315.000 imzanın toplandığı ikinci bir dilekçe Parlamento’ya sunulmuştur. Bu dilekçe de reddedilmiş olmasına karşın; dilekçe ile hareketin gücü ortaya konmuştur. Bu dönemde ücret kesintilerine karşı süren grevler de Bildirge’yi destekleyen genel greve dönüşmüştür⁴²¹. 1842 grevi, 19. Yüzyıl Britanyası’nın en büyük ve en genel grevidir⁴²². Bu gelişmelerin doğrudan etkisiyle 1842 tarihli Maden Yasası’nın kazanımlarının elde edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır⁴²³.

Abendroth’a göre; Tahıl Yasaları’nın 1846 tarihinde kaldırılması temelde burjuvazinin toprak sahipleri karşısında kazandığı bir zafer olmakla birlikte üst sınıflarda Chartist Hareket’in yarattığı korkunun da etkisi yadsınamaz. Yine, 1847 tarihli Fabrika Yasası (On Saat Yasası) da Chartistler ile sendikaların uzun yıllar talep ve mücadelelerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır⁴²⁴. 1848’e gelindiğinde Avrupa’ya hâkim devrim atmosferinin de getirdiği yeni dalga ile ortaya çıkan öncesine göre daha zayıf kitle gösterileri karşısında ise alt orta sınıfın desteğini de alan devlet sağlam durmuş ve Chartist Hareket geri çekilmiştir⁴²⁵. 1848 tarihli üçüncü kitlesel dilekçe için 5 milyon imza hedeflenmesine karşın yalnız 1.974.000 imza toplanabilmiş⁴²⁶ ve dilekçenin Parlamento tarafından reddedilmesi ile Chartist Hareket sonlanmıştır⁴²⁷. Ayrıca ileride değinileceği üzere Chartist Hareketin mücadelesinin katkısı ve etkisiyle

⁴¹⁸ Hobsbawm, **Devrim**, s. 226; Mann, Chartist Hareket liderliğindeki çatlağın ideolojik ya da siyasi değil de *taktiksel* olduğunu savunur. Mann, s. 550.

⁴¹⁹ Harman, s. 319.

⁴²⁰ Mann, s. 545.

⁴²¹ Faulkner, s. 189.

⁴²² Mann, s. 545.

⁴²³ Abendroth, s. 18.

⁴²⁴ Abendroth, s. 19.

⁴²⁵ Harman, s. 319; Faulkner, s. 189.

⁴²⁶ Faulkner, s. 189; Mann, 1847-48 tarihlerinde imza toplanan üçüncü dilekçeyi 2 milyon ila 5 milyon kişinin imzaladığını bu konuda taraflar arasında anlaşmazlık olduğunu belirtiyor. Mann, ss. 544-545.

⁴²⁷ Abendroth, s. 20.

ortaya çıkan birtakım yasal düzenlemeler de işçi sınıfının içinde bulunduğu koşulları biraz olsun düzelterek *ironik bir biçimde* hareketin zayıflamasına katkıda bulunmuştur.

Chartist Hareket ile birlikte sivil toplumda tam manasıyla yer almaya başlayan işçilerin faaliyetleri 1850 sonrası Chartist Hareket sonlandıktan sonra dahi devam etmiştir⁴²⁸. Dolayısıyla günümüzde yalnızca pasif bir dilekçe hareketi gibi gösterilmesine, dilekçelerin kabul görmemesi sebebiyle de hareketin çabuk sönümlenmiş ve pek etkili olmayan bir hareket kabul edilmesine karşılık Halkın Bildirgesi'nde yer alan taleplerin, seçimlerin her yıl yenilenmesi talebi hariç, hepsinin gerçekleştiğine tanıklık edilmiştir. Bunun da ötesinde, Chartist Hareket hem sınıf temelli hem kitlesel hem de devrimci⁴²⁹ ilk sınıf hareket olması bağlamında İngiliz işçi sınıfı ve mücadelesi açısından oldukça önemlidir.

7. Yeni Sendikacılık

1850-60 yılları itibariyle sendikaların işlevlerini yitirmiş, çoğunlukla yalnız birer meslek örgütüne dönüşmüş olduğu ifade edilmektedir. Daha çok fabrika ve atölye ve fabrikalardaki kurallar, çalışmanın verimliliği, sendikaya alınacaklar üyelerin vasıflı işçilerle kısıtlanıp kısıtlanamayacağı gibi hususlarla meşguldürler. 1850'lerde sendikaların siyasallaşması sınıfsal bir nitelik taşımamaktadır. Denilebilir ki, liberalizm işçi militanların ciddi bir kısmının siyasal inancı olarak Chartist geleneğin yerini doldurmaktadır. Bu dönemde sendikal örgütlenme açıkça yasadışı olmasa dahi yine de sendikalara karşı tehditler ve yıldırma politikaları sürmektedir. Ancak buna rağmen dönemin önemli bir getirisi sendikal örgütlülükte önemli bir kesimi oluşturan zanaatkârlar, esnafların sayısal üstünlüğünün yerini atölye ve fabrika işçilerine bırakması olmuştur⁴³⁰. İşçi sınıfının bu şekilde örgütlülüğe geçişinde ise Chartist geleneğin katkısı da yadsınamaz. Nitekim İngiltere'de başlangıçta sendikal hareketin beslendiği damarlar Owenizm ve Chartist Hareket'tir; bunlar ortadan kalkmış ancak

⁴²⁸ Hirst, s. 199.

⁴²⁹ Mann, s. 542; "...hareket, saldırgan, açıkça sınıf bilincine sahip ve kapitalistlere düşman" niteliktedir. Mann, s. 545.

⁴³⁰ Mann, ss. 554-556.

bunlar ile biriken tecrübe, güç, örgüt pratiği ile sendikal hareket gelişimini sürdürmüştür⁴³¹.

1850'ler itibariyle yerelde bulunan çeşitli sendikaların birleştirilmesi ile oluşturulan *birlikler* ortaya çıkmıştır. Bunlar ulusal çapta hareket edebilecek nitelikte geniş ve disiplinli örgütlenmeler olacaktır. Bunların bir özelliği de aynı zamanda *yardımlaşma derneği* olmaları ve haftalık aidatlar karşılığında aynı grev dönemlerinde olduğu gibi *hastalık, işsizlik* ve *yaşlılık* durumlarında da işçilere yardım vermesidir⁴³². Sürekli ve ulusal çapta ilk sendika olan Birleşik Teknisyenler Birliği (Amalgamated Society of Engineers- ASE) 1851'de kurulmuş ve ulusal çapta sendikaların ortaya çıkması noktasında örnek teşkil etmiştir. Birlik iyi bir örgütlenme kapasitesine sahiptir; üye sayısı başlangıçta 5.000 iken 1880'e gelindiğinde 45.000 olmuştur. İşverenler 1852'de ASE'ye karşı lokavt ilan etmiş ve akabinde sendika ve diğer birçok örgüt daha geniş çapta örgütlenmeye ve siyaset gütmeye başlamıştır. Sendika aynı zamanda “on saatlik iş günü” ve “dokuz saatlik iş günü” hareketlerine katılıp destek vermiştir ki bu da işverenleri daha geniş çapta örgütlenmeye zorlamıştır. Bölgesel ve ulusal çapta bir işveren örgütlenmesi ise elbette sendika örgütlenmesi üzerindeki baskıyı arttırmıştır⁴³³.

İngiliz işçileri örgütlenme engellerine karşı büyük zaferlerini Londra İnşaat işçilerinin grevinin sonunda elde etmiştir. 1859 yılında ülkenin tüm sendikalarının bir fon kurarak dayanışmasıyla, Londra İnşaat işçileri dokuz ay süren bir greve gitmiş ve bu süreçte işverenin lokavtı, birleşme haklarının askıya alınması gibi birtakım engellerle karşılaşmıştır. Tüm bunlara karşın, grev sonucunda örgütlenme haklarını güvence altına alan yasal bir düzenlemeye⁴³⁴ gidilmiştir. Bunun akabinde yine 1867 ile 1876 yılları arasında çıkarılan yasalar ile sendikalar açısından mülkiyet hakkı, grev hakkı, grevi örgütleme (barışçı yollarla diğer işçileri iş bırakmaya ikna etme) hakkı gibi haklar güvence altına alınmıştır. Ayrıca bu yasalarla yine grevlerin yol açabileceği herhangi bir zarar ya da kayıp için sendika fonlarına el konulmayacağı teminatı verilmiştir⁴³⁵. Bu dayanışma kültürü içerisinde sendikalar arasında yerel birleşmeler söz konusu olmuş, eşit oy hakkı mücadelesi için de gereken enerji bulunmuştur. Bu

⁴³¹ Kozak, s. 73.

⁴³² Kozak, s. 74.

⁴³³ Mann, ss. 555-556.

⁴³⁴ Molestation of Workmen Act (1859), 22 Vict. c. 34.

⁴³⁵ Kozak, s. 74.

yolun sonu, kent ve kırsal bölgelerdeki işçilerin çoğunluğunun oy hakkını güvence altına alan Disraeli'nin 1867 tarihli Reform Bildirgesi ile 1884 tarihli Üçüncü Reform Yasası'na çıkmıştır⁴³⁶.

Tekstil sektöründe meydana gelen makineleşme sonucunda eğiricilerin yerini alan ve görevi makinelerin başında durmak olan “gözetçiler”, 19. Yüzyılın başlarında yeni ortaya çıktıklarından sendikal anlamda bir örgütlülükleri söz konusu değildir. Ancak 1870'lere gelindiğinde gözetçiler etkin bir sendika kurmuşlar ve dönemin sendikal faaliyetleri arasında önemli yer tutmuştur. 1865-1875 yılları arasında gözetçiler, birçok grev örgütlemiş ve işverenlerinden birçok taleplerinin karşılığını almışlardır. Bunun yanında 1870'lerde kurulan Pamuk Eğiriciler ve İplikçiler Birliği (Amalgamated Association of Operative Cotton Spinners and Twinnings) dönemin en güçlü işçi örgütlerinden biridir. Özellikle Lancashire bölgesinde, tekstil sektöründe yürütülen mücadeleler sonucunda geniş çapta kabul gören ücret listeleri ortaya çıkmıştır⁴³⁷. Bu dönemde sendikal olduğu için birçok işçi kara listelere alınıp işten çıkarılmıştır. İşten çıkarılan işçilerin büyük çoğunluğu, kuzeydoğudaki tekstil bölgelerine göç etmişlerdir. Bu işçilerin göçleri ise sendikaların bilinçli bir politikasıdır. Nitekim bu göçler ile hem Lancashire'daki kalabalık yedek işsizlerin sayısını azaltmış hem de göç eden vasıflı ve sendikal bilince sahip işçiler bu bölgelere de sendikal geleneği taşımıştır⁴³⁸.

Bugün anladığımız şekilde olmasa dahi ticaretin *küreselleşmesi* ile birlikte geleneksel anlamda sendikacılık karşısındaki tekellerle ve sermayenin serbest dolaşmaya başladığı dünya ile baş etmekte oldukça zorlanmıştır⁴³⁹. Bu tökezleme hâli 1889 senesi itibariyle, Londra'da gaz işçilerinin mücadelesi ve liman işçilerinin başlatacağı grev ile değişecektir.

Gaz işçileri genellikle vasıfsız işçiler olarak kabul edilmiş, kısa süreli ve yerel istisnalar haricinde 1889 öncesinde kalıcı herhangi bir örgütlenmelerine ve hatta 1889'un 17 yıl öncesine kadar hiçbir sendikal örgütlenmelerine rastlanmamıştır. 1889'da Marksist Sosyal Demokratik Federasyonu (MSDF) üyesi Will Thorne'un

⁴³⁶ Abendroth, s. 33.

⁴³⁷ Beverly Silver, **Emeğin Gücü, 1870'ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme**, 2. Basım, Çev. Aslı Önal, Yordam Kitap, İstanbul, Ekim 2015, ss. 116-119.

⁴³⁸ Isaac Cohen, **American Management and British Labor: A Comparative Study of the Cotton Spinning Industry**, Greenwood Press, New York, 1990, ss. 140-144'den aktaran Silver, s. 121.

⁴³⁹ Mason, ss. 141-142.

öncülüğünde kurulan gaz işçileri sendikasının ise üye sayısı dört ayda Londra'da 2.000'e ulaşmış ve en başta çalışma saatlerine ilişkin mücadele vermiştir. Çalışma saatlerinin on iki saatten sekize düşmesi için iki yerine üç vardiya talebinde bulunulmuş ve Londra gaz şirketleri özellikle de işin vasıflı ve dolayısıyla yeri kolay doldurulamayacak işçilerce görülmüş olması gerçeği karşısında ödün vermiştir. Taleplerinin çoğunun karşılanması ile birlikte endüstride ücretlerde üçte birlik bir artış yaşanmıştır. Bir örnek teşkil eden gaz işçileri sendikaları ulusal zemine yayılmıştır⁴⁴⁰.

Liman işçileri arasında Tom Mann, Benjamin Tillett ve John E. Burns'un önderliğinde 1889'un ağustos ayında örgütlenen grev ise 16 Eylül'e değin sürmüştür. Grevin devamlılığı için oluşturulan grev fonunda toplanan meblağın neredeyse yarısından fazla bir kısmı ise İngiliz üst sınıflarına düşman Avusturalya sendikalarından, Avusturalyalı liman işçileri sendikası üzerinden gelmiştir. Bu, işçi sınıfının küresel dayanışmasının önemini açıkça göstermektedir; Avusturalya'dan gelen destek olmasaydı grevin devamlılığı sağlanamayabilirdi. Sonuçta liman işçilerinin grevi kamuoyunda da ciddi bir destek bulmuş ve sonunda onların lehine sonlanmıştır. Liman işçileri mücadeleleri sonunda bugün "*docker's tanner*" olarak bilinen saatlik 6 peniye denk düşen ücrete hak kazanmıştır. Ücret artışının yanında bir önemli sonuç daha vardır, işçi sınıfı örgütlenmenin ve örgütlü mücadelenin gücünü görmüş ve dolayısıyla özellikle sendikal örgütlenme hızlanmış ve yaygınlaşmıştır⁴⁴¹. İşte İngiliz işçi sınıfının yeniden güçlü bir muhalefet oluşturduğu bu dönemde, *Dok İşçileri Sendikası* kurulmuş ve "*Yeni Sendikacılık*" girişimi ortaya çıkmıştır⁴⁴². Britanya'da 1887 yılında 674.000 olan sendika üyesi sayısı, yalnızca beş yıl sonra 1.500.000'in üzerine ve 1905 yılında ise 1.997.000'e ulaşmıştır⁴⁴³.

Sendikal haklara ve sendikalara özellikle 1867-1876 yılları arasında elde edilen güvenceler 1901 yılında Taft Vale Railway Company işçilerinin başlattığı grevin sonunda ortaya çıkan zararların giderilmesi için sendika fonlarına el konulması ile birlikte zedelenmiştir. Sendikalar kendilerinin sorumlu olmadıkları, faili meçhul birtakım zararların karşılığını ödememek adına bir mücadeleye girişmiştir. Bu mücadele siyasal alana da taşınmış ve yeni kurulmuş İşçi Temsil Komitesi (Labour

⁴⁴⁰ E. J. Hobsbawm, **Labouring Men- Studies in the History of Labour**, Anchor Books, U.S. A., 1967, s. 185, ss. 201-202.

⁴⁴¹ Mason, ss. 144-146.

⁴⁴² Abendroth, s. 73.

⁴⁴³ Pelz, s. 117.

Representation Committee)’ni desteklemiş, 1906 seçimlerinde işçi adaylar benzersiz bir başarı elde etmiştir. İşçi partisi Taft Vale kararını iptal ettirmek için parlamentoda sıkı bir gayret göstermiş, 1906 yılında İşçi Tazminatları Yasası’nın (Workmen’s Compensation Act) yürürlüğe girmesiyle sendikalar lehine yürüttüğü mücadeleden başarı ile çıkmıştır⁴⁴⁴.

II. SANAYİ DEVRİMİ SONRASI İNGİLTERE: SOSYAL DÜZENLEMELER

“...barışçı uyum mekanizmaları yetersiz ve radikal değişim ihtiyacı en acil ihtiyaç durumuna geldiğinde -19. Yüzyılın birinci yarısında olduğu gibi- devrimin taşıdığı riskler de alışılmadık ölçüde büyük oluyordu. Çünkü denetimden çıktığında devrim, yeni işçi sınıfı devrimine dönüşebilirdi.”⁴⁴⁵

Sanayi Devrimi döneminde, özellikle 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde, sanayileşme ile beliren radikal değişim ihtiyacı oldukça görünürdür. Üretim ilişkilerindeki kökten değişimin gerektirdiği çalışma yaşamına ilişkin ihtiyaç, bunların arasında en ön plana çıkanıdır. Ancak sanayileşme ile içinde bulunulan durum göz önüne alındığında, iş yerlerinde ve çalışma yaşamında değişimi zorunlu kılan yenilikler, yaşamın her alanına tesir etmiştir. Dolayısıyla fabrikalar gibi çeşitli üretim merkezlerine, ciddi anlamda göç alan kent merkezlerine, sağlık koşullarına, makineyle üretimin gereksinim duyduğu eğitilmiş işçinin ortaya çıkabilmesi adına eğitim süreçlerine değin birçok alanda değişim sağlanmalıydı. Bunun hızlı ve uyumlu bir şekilde yapılabilmesinin ancak merkezi yönetimin doğrudan müdahalesi ile mümkün olabileceği; bir başka deyişle bu sürecin, tek ilgisi daha fazla kâr elde etmek olan işverenlere, fabrika sahiplerine ya da tamamen özgür irade sahibi olduğu iddia edilen ancak köleleşmiş durumdaki çalışan sınıflara bırakılamayacağının anlaşılması 19. Yüzyıl liberalizminin dorukta olduğu İngiltere’de oldukça zor gerçekleşebilmiştir. Ancak açıkça görülebilen somut koşulların yanında; işçi sınıfı, zanaatkarlar ve orta sınıftan radikal liderlerin ısrarlı mücadelesi ile bu durumun kabul edilmesi dışında bir seçenek kalmamıştır.

Sanayileşmenin getirdiği koşullara ilişkin düzenleme ve iyileştirmelerin devlet eliyle yapılmasının kabulü dışında bir seçeneğin olmadığını ifade ederken her sınıf için bir seçeneksizlik durumundan söz etmiyoruz. Seçeneksiz olan İngiltere’nin iktidardaki

⁴⁴⁴ Kozak, ss. 74-75.

⁴⁴⁵ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 16.

sınıfları, burjuvazisidir. İngiltere, dünyanın ilk sanayi gücü, işçi sınıfının doğduğu ilk ülke olarak; işçi sınıfının, özellikle kol emeğine dayanan işçilerin sayısal anlamda egemen olduğu bir ülkedir⁴⁴⁶. Dolayısıyla sanayileşmenin getirdiği koşulların toplum yaşamını uğrattığı köklü değişimin doğru bir adaptasyonu sağlanamadığı ve işçi sınıfının içinde bulunduğu koşullar kendiliğinden düzelmeyip aksine kötüleştiğinde sanayi devriminin bir sınıf devrimine dönüşmesi ihtimali yüksektir. Nitekim Engels'in, Marx'ın, İngiltere'de tanıklık ettikleri koşullar karşısında bir devrim ihtimali görmeleri tam olarak bu gerçekliğe dayanır. Demek ki İngiltere'nin egemen sınıfları, varlıklarını sürdürebilmek adına birtakım tavizler vermek durumunda oldukları gerçeğini kabullenmiş görünmektedirler. Hobsbawm'ın deyişiyle onlar "...ülkenin çoğunluğunu oluşturan işçi sınıfının açık muhalefetine rağmen [bu ülkenin] yönetilemeyeceğini ve bu çoğunluğun önemli bir kesimiyle uzlaşmanın düşük maliyetine her zaman katlanılabileceğini hemen hemen hiç unutmadı."⁴⁴⁷

İşte tam da bu noktada, işçi sınıfının hareketsizleştirilmesi ve içinde bulunduğu koşullarla barışması adına bir araç olarak kullanılabilen sosyal hakların kökenleriyle karşılaşırız. 19. Yüzyıl İngiltere'sinde yapılan bu minvalde düzenlemelerin çoğu, 20. Yüzyılda anayasal nitelik kazanacak, uluslararası alanda kabul görececek sosyal hakların bir fragmanı gibidir.

A. Oy Hakkına ilişkin Düzenlemeler: Reform Yasaları

İfade etmek gerekir ki; Chartist Hareket'in yüksek sesle itirazlarını dile getirdiği 1832 tarihli Reform Yasası ile yalnız işçi sınıfına değil; küçük bir azınlık dışında kimseye oy hakkı tanınmamıştır. Öyle ki bu düzenleme ile 1832 yılında yetişkin nüfusun yalnız %4'ü oy hakkına sahip olmuştur⁴⁴⁸. 1867 tarihli Reform Yasası ile ise Britanya'yı yönetenlerce işçi sınıfının oylarına dayanan bir seçim sisteminin kabulü söz konusudur⁴⁴⁹. Ancak bu düzenleme genel oy ilkesinin tanındığı anlamına gelmez. İngiltere'de erkeklere genel oy hakkının tanınması, Bolşevik

⁴⁴⁶ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 17.

⁴⁴⁷ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 17.

⁴⁴⁸ Yasemin Özdek, "Marksizm ve Haklar", **Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri**, Cilt: I, Ed.Yalçın Bükrev, Metin Özügürlü, Yasemin Özdek ve Ersin Vedat Elgür, NotaBene Yay., Ankara, Ocak 2011, s. 65; Kozak, s. 72.

⁴⁴⁹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 115.

Devrimi'nin hemen sonrasına 1918 yılına rastlar. Önce 1918'de mülk sahibi olan kadınlara olmak üzere; 1928'de mülk sahibi olmayanlar da dahil olmak üzere tüm kadınlara oy hakkının tanınması ile birlikte genel oy ilkesine tam olarak geçilebilmiştir⁴⁵⁰.

Hobsbawm'a göre İngiltere'yi yönetenlerin 1867 yasası ile işçi sınıfı oylarını kabul etmesinin sebebi yoksulların kitlesel huzursuzluklarıdır. Eğer böyle bir baskı olmasa bunu kabul etmeye yaklaşmazlardı. Nitekim 1839, 1842 ve 1848'de Chartist Hareket'in taleplerine karşı bir seferberlik hâlinde karşı koyuşlarına bakıldığında 1867'de buna razı gelmiş olmaları bir çelişkidir. Ancak onların reformu kabul etmeye hazır olmalarının altında yatan sebep şudur: onların gözünde İngiliz işçi sınıfı artık devrimci değildir. Bu dönemde artık Chartist Hareket gibi yoksul emekçileri, işveren sınıfına karşı örgütleyip harekete geçiren büyük bir kitle hareketinin olmayışı bunda doğrudan etkilidir. Gerçekten de o dönemin işçi sınıfı Chartism zamanındaki gibi devrimci bir örgütlülüğe sahip değildir⁴⁵¹. Bunun yanında; işçi sınıfının devrimci nitelik kazanması ihtimalinin ortadan kaldırılması adına da birtakım düzenlemelerin yapıldığı görülebilecektir. Nitekim İngiltere'de erkeklerin genel oy hakkını elde etmesi, çok uzak olmayan bir coğrafyada sosyalist bir devrim gerçekleşmesinin hemen akabindedir. İngiltere'de iktidardaki sınıflar, işçi sınıfının devrimci bir pratiğe yönelebileceği her an, henüz bu durum ortaya çıkmadan dahi, bu ihtimalin sönmümlendirilmesi gerektiğini oldukça iyi bilmektedir.

B. Yoksullar Yasasında Yenilikler: 19. Yüzyıl Liberalizminin Doruğu

İngiltere'de yoksul yardımları geleneği oldukça eski olmakla beraber bütüncül bir Yoksullar Yasası 17. Yüzyıla, yoksullara ilişkin düzenlemelerin toplandığı 1601 tarihli Elizabeth dönemi Yoksullar Yasası'na kadar götürülebilir. Bu yasa ile daha sonra *eski Yoksullar Hukuku* sistemi olarak anılacak yoksul yardımları sistemi ortaya çıkmıştır. Yasaya göre; bir *parish* kilisesinin çevresi bir bölge olmak üzere *parish* bölgeleri sistemi söz konusudur ve her parish kendi bölgesindeki insanlardan sorumludur. Çalışabilenlere iş bulmak, yaşlı ve sakatlar için yoksul evleri işletmek,

⁴⁵⁰ Özdek, s. 65; Kozak, s. 72.

⁴⁵¹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 115.

çıraklık eğitimleri vermek gibi birtakım görevler parishlere aittir. Kilisenin bulduğu işlerde çalışmak ise zorunludur⁴⁵². Bu yardımlar aynı zamanda sistem içerisinde yardımı *hak eden* ve *hak etmeyenler* belirlenerek birtakım kıstaslara göre verilmiştir⁴⁵³.

Sanayileşme dönemi yoksulları açısından önem arz eden yoksul yardımları düzenlemesi ise 1795 tarihli Speenhamland Yasası'dır. Bu yasa ile ücretler, ekmek fiyatlarına göre belirlenecek bir ölçüde desteklenmiştir. Bu yasayla artık yoksul yardımları kırsal kesim dışında yaşayanlara ve çalışanlara yapılmaktadır. Dicey, Yoksullar Hukuku gibi birtakım eski İngiliz kurumlarında örtülü bir sosyalist element olduğunu iddia etmiştir⁴⁵⁴. Speenhamland düzenlemesi açısından bu tespitin belki bir nebze kabul edilebilir bir yönü vardır; çünkü bu sistemle ilk kez çalışan sınıflara başka birtakım kıstaslar dayatılmaksızın sosyal ücret garantisi benzeri bir hak tanınmıştır. Dicey'nin perspektifinden bakıldığında herhangi bir sadaka ile sosyalizm arasında bir fark olmamasına karşın; Speenhamland öncesi düzenlemeler, paternalist karakterli korumacı devlet/monark anlayışıyla ortaya çıkmış kurumlar olup bunların modern bir fikri temsil eden sosyalizm ile bir ilgisi olduğu söylenemez. Speenhamland sisteminin bu sosyal güvence yaratan karakterinin, Fransız Devrimi'nin İngiltere'ye sıçraması korkusuyla bağlantılı olduğu da söylenebilir. Speenhamland sistemi, bir yandan ücretlerin asgari düzeylerin altına çekilmesine olanak verse⁴⁵⁵ dahi o dönemin zorlaşan koşulları karşısında yoksulları bu ani değişimden kısmen de olsa korumuştur⁴⁵⁶. Ancak bu korumayı sağlarken sistem İngiltere'de emek piyasası oluşumunu engellemiştir⁴⁵⁷. Bu sebeplerle, 19. Yüzyıl liberalizminin, laissez-faire fikrinin zirvede olduğu ve sanayileşmenin bir emek piyasasına ihtiyaç duyduğu 1830'lu yıllarda Speenhamland sisteminin kaldırılması gerekmiştir.

⁴⁵² Onur Kovancı, **Kapitalizm, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelede Tarihsel Bir Deneyim: İngiliz Yoksul Yasaları**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, Temmuz 2003, s. 26.

⁴⁵³ Ferhat Akyüz, "Sosyal Yardımdan Sosyal Sigortaya: Bismarckyan ve İngiltere Sosyal Güvenlik Sistemlerinin Tarihsel Dönüşümü", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 5, Güz 2008, ss. 59-60.

⁴⁵⁴ Dicey, s. 207.

⁴⁵⁵ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 81.

⁴⁵⁶ Akyüz, ss. 61-62.

⁴⁵⁷ Karl Polanyi, **Büyük Dönüşüm - Çağımızın ve Ekonomik Kökenleri**, 11. Baskı, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 125.

Yoksul yardımları özellikle Smith, Malthus⁴⁵⁸, Bentham⁴⁵⁹ gibi dönemin liberal iktisatçıları ve düşünürleri tarafından birçok ciddi eleştirilere tâbi tutulmuştur. Tüm bu eleştirilerin de etkisiyle 1832 yılında bir Yoksullar Yasası komisyonu kurulmuş ve bu komisyon Speenhamland sistemi üzerine araştırmalar yapıp raporlar hazırlamıştır. Bu raporların neticesinde ise yoksullar yasasında kökten değişiklikler yapılmış ve 1834 tarihli yeni Yoksullar Yasası yürürlüğe girmiştir. Yasa ile birlikte artık çalışma evlerinde çalışanlar hariç kimseye yardım yapılmayacaktır; bir başka deyişle dışarıya yardım (outdoor relief) uygulaması sona ermiştir. Yasanın temel ilkesi en az tercih edilebilirliktir. Şöyle ki; yoksulların yeni düzenlemeler kapsamında yardım elde edebilmesi adına içine gireceği koşullar dışarıda *özgürce* çalıştıklarında içinde bulunacakları koşullardan kötü olmalıdır ki insanlar çalışmaya teşvik edilebilsin⁴⁶⁰.

“1834 tarihli Yoksullar Yasası'ndan daha insanlıkdışı olan yasaların sayısı çok azdır.”⁴⁶¹ 1834 Tarihli yeni Yoksullar Yasası ile yardım alma süreçlerine ilişkin getirilen sert denetimlere karşı protestolar düzenlemiş ve yeni Yoksullar Yasası düzenlemesine karşı hareketler meydana gelmiştir. Bu toplantılarda bu uygulamanın yoksulların maruz kaldığı en şiddetli ve canavarca baskı olduğu ifade edilmiştir⁴⁶². İngiliz işçi sınıfı hareketleri içinde başta Chartism'in ortaya çıkışında yoksul yardımlarına ilişkin getirilen bu yeni düzenlemeye karşıtlık oldukça önemli yer tutmuştur. Yeni sistemin getirilmesi ile birlikte emek piyasası ortaya çıkmış, sanayi kapitalizminin yakıcı koşulları daha da belirginleşmiş, bu da işçi sınıfı mücadelesini ateşlendirmiştir. Bu açıdan bakıldığında, sosyal bir ücret garantisi vermesiyle sosyal

⁴⁵⁸ Özellikle Malthus'un yoksul yardımları ile doğa yasası olarak nüfus artışı ve kıtlık arasında kurduğu bağ bu noktada oldukça önem arz etmiştir. Malthus'un Nüfus İlkesi Üzerine Makalesi'nin daha sonraki basımlarda yer almayan şu kısmı fikirlerini özetlemek açısından kayda değerdir: “Yoksunluk ortamında doğmuş biri ailesinden yaşaması için gerekli olanı elde edemiyorsa ve eğer toplum da onun çalışmasına ihtiyaç duymuyorsa, azıcık yiyecek bile talep etmeye hakkı yoktur. Zira o bir fazlalıktır. Doğanın büyük sofrasında onun için boş tabak yoktur. Ona sofrayı terk etmesini emreder ve emri kendisinin uygulamasını ister. Elbette şölenle davetlilerden biri merhamete gelip bir şeyler vermezse. Eğer merhamet sahipleri sıkışıp sofrada ona bir yer açarsa, bu sefer de hemen başka davetsiz misafirler peydahlanır ve aynı lütfu talep ederler. Salon yiyecek isteyen çok sayıda insanın gürültüsüne boğulur. Şölenin düzeni ve uyumu bozulur; bolluk, yerini kıtlığa bırakır, umduğunu bulamayanların nezaketsiz uğultuları sonucu salonun her yerini rahatsızlık ve huzursuzluk kaplar ve davetlilerin mutluluğu sefalet görüntüleri arasında yok olur. Geç de olsa misafirler büyük şölenin efendisinin davetsizlere karşı koyduğu sıkı emirlere uymamakla hatalı davrandıklarını anlarlar.” Beaud, s. 122.

⁴⁵⁹ Detaylı bilgi için bkz. Kovancı, ss. 59-81.

⁴⁶⁰ Akyüz, ss. 63-64.

⁴⁶¹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 82.

⁴⁶² Mann, s. 541.

hak anlayışına benzer bir düzenlemeye sahip olan Speenhamland sisteminde yapılan değişiklikler ile modern anlamda sosyal hakların ilk örneklerinin ortaya konulmasını gerektirecek koşullar ve mücadelenin doğması arasında yadsınamaz bir bağ vardır.

C. Çalışma Koşulları: Fabrika Yasaları ve Maden Yasaları

Bir Fabrika mevzuatı düzenlenmesine ilişkin en önemli etkinin Owen'in mücadelesine dayandırılabilceğini söyleyebiliriz. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere kendi fabrikasında başlattığı yeni uygulamalar ile işçilerin yaşam ve çalışma şartlarında ciddi anlamda iyileştirmelere giden ve bunun ülke çapında yayılması gerektiğini savunan Owen'in mücadelesi bu yasaların çıkarılması ve tüm İngiltere'de yayılmasında doğrudan büyük bir etkiye sahiptir⁴⁶³.

Fabrika Yasaları hareketi; erkekler, kadınlar ve çocukların sömürülmesine karşı çıkmıştır. Bu harekete destek veren burjuva radikallerden çok az bir kısmı bu üç grup için de adil ücret ile makul çalışma saatlerini desteklemiş olup; bunlar çoğunlukla kadın işçiliğinin düzenlenmesi ya da ortadan kaldırılması ile çocuk işçiliğine karşı hususlarda destekte bulunmuştur⁴⁶⁴. Fabrika yasalarına ilişkin mücadelede on saatlik iş günü savunucusu ve 1831-32 yıllarında fabrikalarda çocuklara muameleyi soruşturan seçilmiş komitenin başkanı Michael Sadler⁴⁶⁵, endüstriyel çocuk işçiliğine ilişkin ilk büyük çaplı soruşturmaların başlatılmasında ısrarcı mücadelesiyle çok önemli katkısı bulunan filantropist Shaftesbury⁴⁶⁶ ve fabrika yasalarının bunlara uymamakta direten fabrika sahiplerinin hapse atılması, kırbaçlanması ve teşhir direklerinde teşhiri cezasını da düzenlemesi gerektiğini savunan fabrika çocuklarının kralı Richard Oastler⁴⁶⁷ gibi isimler de ön plana çıkmaktadır.

Parlamentonun çocuklara dönük yasalarından ilki Peel'in tasarıyla gerçekleşen 1802 tarihli Çırak Sağlığı ve Ahlakı Yasası (Health and Morals of Apprentices Act) düzenlemeleri paternalist bir yaklaşımı yansıtmaktaydı. Bu yasa yalnızca yoksul çıraklarla sınırlı kalmıştır. Bu minvalde çocukların korunmasına ilişkin yeni yasalara

⁴⁶³ Kozak, s. 70.

⁴⁶⁴ Mann, ss. 551-552.

⁴⁶⁵ Mann, s. 552; Peter Kirby, **Child Labour in Britain, 1750-1870**, Palgrave Macmillan, New York, 2003, s. 102.

⁴⁶⁶ Kirby, s. 97.

⁴⁶⁷ Kirby, s. 98.

örnek teşkil etmemiştir⁴⁶⁸. Yasa ile, çırakların yün ve pamuk fabrikalarında çalışma süreleri, günlük 12 saat ile kısıtlanmış ve gece çalışması yasaklanmıştır.

Owen ve Owencilerin o dönemki beklentilerini karşılamasa dahi onların talep ettiği anlamda sistem içi iyileşmeleri sağlaması beklenen bir yasal düzenleme olarak 1819 tarihli ilk Fabrika Yasası yürürlüğe girmiştir. Bu yasada birtakım yüzeysel düzenlemeler bulunmaktadır⁴⁶⁹. İçlerinde en önemlisi denilebilecek olan düzenleme ise dokuz yaşından küçük çocukların pamuk fabrikalarında çalışmasının yasaklandığı düzenlemedir⁴⁷⁰. Yasa, aynı zamanda dokuz ile on altı yaş arasındaki çocukların çalışmasını günlük 12 saat ile sınırlandırmıştır⁴⁷¹.

Parlamentoda oldukça fazla sayıda fabrika sahibinin bulunduğu 1832 sonrasında mücadele zorlaşmıştır ancak Fabrika Yasaları hareketi özellikle madenlerde ve tekstil bölgelerinde çalışan çocuklar ve kadınların içinde bulundukları dehşet verici koşulları halka anlatabilmiştir. Bu noktada özellikle kadınların çalışmasına yönelik ahlâkçı ataerkil bir söylemden de faydalandığı kabul edilmelidir⁴⁷². 1833 tarihli Fabrika Yasası, önceki düzenlemelerden farklı olarak iş müfettişliği sistemini getirmiştir⁴⁷³. Yasa ile çocuk işçilerin çalışmasına yönelik olarak işçiler ile az sayıda da olsa bazı işverenlerin ortak mücadelesi sonucunda birtakım kazanımlar elde edilmiştir. Yasayla dokuz yaşından küçük çocukların çalışması yasaklanmıştır. Dokuz ile on üç yaş arasındaki çocukların çalışabilmesi için bir önceki hafta her gün en az iki saat okulda derslere katıldıklarının bir okul müdürünce belgelendirmesi zorunlu kılınmıştır. 10 ile 12 yaş arasındaki çocuklar için tekstil fabrikalarında (çalışmanın 10 saat ile sınırlandırıldığı ipek imalathaneleri/fabrikaları hariç) çalışma sürelerinin, günde 9 saati ve haftada toplam 48 saati aşamayacağı düzenlenmiştir⁴⁷⁴. Gece çalışmaları (20.30-05.30 arası) ise 9 ile 18 yaş aralığındaki herkes için yasaklanmıştır. Yine bu yasayla çalışma süreleri sınırlandırılmış kişilere yemek araları için günde en az 1,5 saatlik bir süre verilmesi öngörülmüştür⁴⁷⁵.

⁴⁶⁸ Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfı**, s. 419.

⁴⁶⁹ Kozak, s. 69.

⁴⁷⁰ Mann, s. 552.

⁴⁷¹ Kirby, s. 104.

⁴⁷² Kirby, s. 104; Mann, s. 552.

⁴⁷³ Kovancı, s. 105.

⁴⁷⁴ Akkaya, s. 130; Kirby, s. 104.

⁴⁷⁵ Marx, **Kapital**, s. 272.

1833 tarihli Fabrika Yasası ile getirilen düzenlemelerin başlangıçta pek de uygulanmadığı görülmüştür. Örneğin bir fabrika müfettişi fabrikalarda çocuk işçiliğe ilişkin hazırladığı 1836 tarihli raporda şöyle demiştir:

“...Delili doğrudan birinci ağızdan, çocuklardan topladım. Onlar, geçen 27 Mayıs Cuma sabahı saat altıda çalışmaya başladıklarını, yemek saatleri ile gece yarısındaki bir saat hariç cumartesi akşamı saat dörde kadar çalışmayı bırakmadıklarını söylediler. Bunun mümkün olmadığına inanarak her çocuğa aynı soruları sordum ve hepsinden aynı cevapları aldım.”⁴⁷⁶

Sınırlı çerçevesi ve uygulanmasındaki tüm zorluklara karşın 1833 tarihli Fabrika Yasası, devlet müdahalesine karşı piyasacı duruş karşısında atılmış ilk adım⁴⁷⁷ olması sebebiyle oldukça önemlidir. Bu bir *ilk adım* sayılmaktadır çünkü 1833’e kadar çıkarılan yasaların çoğu kâğıt üzerinde kalmıştır⁴⁷⁸. Engels, 1833 tarihli yasanın fabrika sahibi burjuvazinin “bir dereceye kadar ellerini ayaklarını bağla”dığını ve bu düzenlemenin kazanımları olmasa koşulların çok daha kötü olacağını ifade eder⁴⁷⁹.

Mücadelelerin, özellikle Chartism önderliğinde örgütlenen 1842 genel grevinin bir sonucu da 1842 tarihli Maden Yasası (Mines and Collieries Act 1842) olmuştur ki buna göre madenlerde on yaşından küçük erkek çocuklar ile tüm kadınların çalışması yasaklanmıştır⁴⁸⁰. Ancak belirtmek gerekir ki çoğunlukla endüstriyel çocuk işçiliğine ilişkin düzenlemeler arasında bir dönüm noktası olarak sayılsa da; Maden Yasası, on yaş altındaki ulusal çocuk işgücünün yalnızca %1’inden daha azını çalışma hayatının dışına çıkarmıştır. Ki on yaşının altındaki çocuklar, 1870’lere kadar illegal olarak madenlerde çalıştırılmaya devam edilmiştir⁴⁸¹. Ancak yine de bu anlamda düzenlemelerin, tam bir kazanım olmasa dahi dönemin koşulları içerisinde önemli kazanımlar olduklarını unutmamak gerekir. 1861 yılına kadar madenlerde çalışan erkek çocukları için asgari yaş sınırı aynı kalmış, bu tarihteki yasa ile sınır on iki yaşına çıkarılmıştır ancak on ile on iki yaş arasındaki çocukların okul müdüründen okuyup yazabildiklerine ilişkin bir belge getirebilmeleri hâlinde çalışmaları mümkün kılınmıştır. 1872 itibarıyla ise 12 yaşından küçük çocuklar tamamen yeraltı işlerinden

⁴⁷⁶ Fabrika Müfettişleri Raporu (Factory Inspectors report), İngiliz Parlamentosu Belgeleri (British Parliamentary Papers), 1836, <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/1833-factory-act/source-1/>, (02.06.2020).

⁴⁷⁷ Cornish ve diğerleri, s. 347.

⁴⁷⁸ Marx, **Kapital**, s. 271.

⁴⁷⁹ Engels, s. 166.

⁴⁸⁰ Mann, s. 552.

⁴⁸¹ Kirby, s. 94.

çıkarılmıştır⁴⁸². 1908 senesine gelindiğinde ise Kömür Madenleri Düzenleme Yasası (Coal Mines Regulation Act) ile artık üst üste yirmi dört saat boyunca kömür madeni işçilerinin sekiz saatten fazla yeraltında çalışması yasaklanmıştır. Bu yasağa uyulmaması hâlinde, işçinin kendisi dahil yasağa uymayan herkesin cezalandırılması öngörülmüştür⁴⁸³.

Chartist Hareket ile sendikaların uzun süren mücadeleleri sonunda⁴⁸⁴ yürürlüğe giren 1844 tarihli Fabrika Yasası'yla çocukların çalışabileceği yaş, fabrika sahiplerinin ciddi itirazlarının da etkisiyle ve Marx'ın deyimiyle “ek fabrika işçisi çocuk temini” hakkının güvence altına alınabilmesi adına⁴⁸⁵ dokuzdan sekize düşürülmüştür. Ancak bunun yanında, sekiz ile on iki yaş arasındaki çocukların her gün üç saat okula gitmesi zorunlu hâle getirilmiş ve çalışma saatleri 6,5 saate indirilmiştir. İpek fabrikalarındaki çocuklar için de asgari çalışma yaşı sekiz olarak belirlenmiş, sekiz ile on bir yaş arasındaki çocukların çalışma süreleri günlük 7 saat ile sınırlandırılmıştır⁴⁸⁶. Ayrıca on sekiz yaşından büyük kadınlar için azami çalışma süresi 12 saat olarak belirlenmiştir. Bu kurallara ilişkin denetleme mekanizmaları da genişletilmiştir. Bu düzenlemeler 1860-1867 yılları arasında tüm işkolları açısından geçerli olmuş; 1874'te erkekler de kapsama alınmıştır⁴⁸⁷.

19. yüzyıl sendikalarının başlıca talebi çalışma saatlerine ilişkindir: bu talep, önce on saatlik iş günü, daha sonra dokuz saatlik iş günü ve sonunda sekiz saatlik iş günü talebi olarak seyretmiştir⁴⁸⁸.

Çalışma sürelerinin kısaltılması, işçilerin mücadelesinin doğrudan bir sonucudur. 1825 yılı itibariyle Nottingham'da sekiz saatlik mesai için greve gidilmeye başlanmış, 1833'te Manchester işçileri de buna katılmıştır. Yine 1833'de Londra'da da yaklaşık 20.000 işçi, çalışma sürelerinin azaltılması adına greve gitmiştir. 1834 senesi de çalışma sürelerinin indirilmesine ilişkin taleplerin olduğu grevlerle geçmiş ve akabindeki senelerde de bu devam etmiştir. Nihayet, 1847 yılında kadınlar ve

⁴⁸² Kirby, s. 105.

⁴⁸³ Albert Venn Dicey, **Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century**, Liberty Fund, Inc., USA, 2008, s. 376.

⁴⁸⁴ Abendroth, s. 19.

⁴⁸⁵ Marx, **Kapital**, s. 276.

⁴⁸⁶ Kirby, s. 105.

⁴⁸⁷ Mann, ss. 552-553.

⁴⁸⁸ Mann, s. 635.

çocuklar için günde on saatlik çalışma süresi kabul edilmiştir⁴⁸⁹. Ancak bu mücadelelerin merkezinde yer alan hareketlerden biri olan Chartism açısından On Saat Yasası olarak da anılan 1847 tarihli Fabrika Yasası'nın yürürlüğe girmesinin ters bir etkisi olmuştur: işçilerde sadece ekonomik alanda birtakım mücadeleler verilmesinin yeterli olduğu, siyasi mücadeleye gerek olmadığı fikrine bir eğilim olmuş ve işçilerin harekete ilgisi azalmıştır⁴⁹⁰.

1867 tarihli Fabrika Yasası ile artık fabrika mevzuatı dokuma sanayi dışına da adapte edilmiştir. Bu yasada görülmektedir ki; çocukların kendilerini koruyamadıkları ancak yetişkin erkeklerin özgür iradeleri dahilinde kendilerini koruyabildikleri için koruyucu yasalara ihtiyaç duymayacaklarına ilişkin genel kabul değişmeye başlamaktadır. 1833 ve 1847 tarihli düzenlemelere sonuna kadar karşı çıkan ve bu tarz düzenlemeleri kötü niyetli gören işverenler dahi bu yasalara razı olmuştur⁴⁹¹.

1878'in iş hukuku mevzuatı, 1901 tarihli Fabrika ve Atölye Yasası (Factory and Workshop Act) ile ilga edilmiş ve kapsamı oldukça genişletilmiştir. Bu yasayla, sadece fabrika ve atölyeler değil; aynı zamanda oteller gibi kamusal alandaki çalışmalar ve hatta ev içi çalışmalar dahi kapsama alınmıştır. Dicey'nin tespitiyle başlangıçta çocukların istismarına karşı bir yardım olarak çağırılmış olan devlet kontrolü, bu yasa ile çok daha geniş bir kapsama yönelmiştir. Artık dükkanların işletmesi gibi konular dahi devlet kontrolüne tâbidir⁴⁹².

D. Asgari Ücret Düzenlemeleri

İngiltere'de 19. Yüzyılın faydacı laissez-faire anlayışının kırıldığıının en önemli göstergelerinden biri asgari ücrete ilişkin düzenlemelerdir. Neredeyse yüzyılın son çeyreğine değin asgari sabit bir ücretin belirlenmesi fikri kabul edilebilir değildi; sendikal mücadelelerin de etkisiyle 1909 yılında asgari bir ücretin belirlenmesine ilişkin ilk düzenleme ortaya çıkmıştır.

1909 tarihli Ticaret Kurulları Yasası (Trade Boards Act) ile belirli endüstriler için Ticaret Kurulları oluşturulmuştur. Bu kurullar o endüstrinin genel özelliklerini,

⁴⁸⁹ Akkaya, s. 130.

⁴⁹⁰ Kozak, s. 72.

⁴⁹¹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 114.

⁴⁹² Dicey, s. 205.

koşullarını araştırarak o endüstri alanında çalışanlar için bir asgari ücret belirleme yetkisine sahiptir⁴⁹³. Yasa, terzilik, kâğıt kutu yapımı, dantel yapımı, zincir yapımı gibi işçilerin çok düşük ücretlere çalıştırıldığı endüstrilerde kurullar oluşturulmasına ilişkin düzenlemeler getirmiştir⁴⁹⁴.

1912 tarihli Kömür Madenleri (Asgari Ücret) Yasası [Coal Mines (Minimum Wage) Act] ile ise parlamento kömür madenlerinde yeraltında çalışan işçiler için doğrudan bir asgari ücret belirlemiştir⁴⁹⁵. Bu yasanın 1912 tarihli ulusal madenciler grevinin hemen ardından parlamentodan geçip yürürlüğe girmiş olması da manidardır⁴⁹⁶.

E. Eğitim Hakkına İlişkin Düzenlemeler

Fabrika mevzuatı ile belli yaş aralıklarındaki çocukların çalışabilmesi için şart koşulan belli sürelerdeki okula katılım ötesinde bir eğitim hakkının tanınmasına ilişkin ilk düzenlemeler ancak 1870 tarihli Eğitim Yasası ile mümkün olmuştur.

1870 tarihli Eğitim Yasası, okulların yönetim kurullarına devamı zorunlu kılmaları için gereken izni vermiştir. Ancak yasanın yürürlüğe girmesinin üzerinden geçen on yıllık sürede okul yönetim kurullarının yalnızca dörtte biri buna ilişkin tüzükler ve diğer düzenlemeleri oluşturmuştur. 1880 itibarıyla ise beş yaş ile on bir yaş arasındaki çocuklar için ulusal çapta zorunlu ilköğretim uygulaması yürürlüğe girmiştir⁴⁹⁷.

İlköğretimin zorunlu hâle getirilmesi, özellikle işçi aileleri açısından çocukların okula gönderilmesine imkân sağlamaya yetmemiştir. İşçi çocuklarının okula katılımları ancak 1891 tarihinde ilköğretimin *parasız* hâle getirilmesiyle gerçekleşebilmiştir⁴⁹⁸.

⁴⁹³ Dicey, s. 375.

⁴⁹⁴ Hopkins, s. 143.

⁴⁹⁵ Dicey, s. 375.

⁴⁹⁶ Martin Daunton, **Wealth and Welfare – An Economic and Social History of Britain 1851-1951**, Oxford University Press, New York, 2007, s. 535.

⁴⁹⁷ Kirby, s. 111; Daunton, s. 514.

⁴⁹⁸ Kirby, s. 112.

1906 tarihli Eğitim Yasası ile yerel otoritelerin okullara yiyecek yardımı yapması düzenlenmiştir⁴⁹⁹. 1907 yılındaki yeni düzenleme ile ilkokullardaki sağlık ve fiziki koşullar açısından Merkezi Eğitim Kurulu yetkilendirilmiştir⁵⁰⁰.

F. Kamu Sağlığına İlişkin Düzenlemeler

İngiltere’de 19. Yüzyılın hâkim düşüncesinin serbest piyasacılık olduğunu çokça kez tekrarladık. Laissez-faire ekonominin tam anlamıyla uygulanmasına yaklaşılan en net örneğin 19. Yüzyıl İngiltere’si olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim bu anlamda devlet müdahalesine oldukça şüpheli bir şekilde yaklaşılmıştır. Esasen bu dönemde özellikle yeni Yoksullar Yasası’na sebebiyet veren faydacı, laissez-faire’ci düşünceler revaçtadır. Dolayısıyla yüzyılın başlarında halk sağlığına ya da konut sorunlarına ilişkin merkezi hükümetin herhangi bir sorumluluğu olduğu düşünülmemiştir. Halk sağlığına ilişkin herhangi bir müdahalenin yapılması da ancak bu sorunların merkezi hükümetin hareketsiz kalmasının politik olarak mümkün olamayacağı derecede akut ve oldukça yaygın hâle gelmesi ihtimalinde söz konusu olabilecektir⁵⁰¹.

1840’lar itibariyle hastalıklar, sağlıksız koşullar, iskân, hijyen ve sağlık önlemleri arasındaki ilişki laissez-faire’cilere dahi görünür hâle gelmeye başlamıştır⁵⁰². Bu noktada kamu sağlığına ilişkin düzenlenmeleri sağlayacak en büyük propagandacının kolera salgınları olduğu söylenebilir⁵⁰³. Nihayet hükümetin sağlık konularındaki sorumluluğu kabul edilmiş ve 1848 tarihli Kamu Sağlığı Yasası hazırlanıp yürürlüğe konmuştur. Sanayileşme sonrası ortaya çıkan ani ve çarpık kentleşme ile de doğrudan bağlantılı olarak dönemin sağlık koşullarının oldukça kötü olduğundan söz etmiştik. Özellikle kent yaşamını düzenlenebilmesi ve aynı zamanda kırsal kesimde de Kamu Sağlığı Yasası’nın hükümlerinin uygulanabilmesi için birçok düzenleme daha yürürlüğe konmuştur: 1848 ve 1855 tarihli Hastalıkları Önleme Yasaları (Disease Prevention Acts) gibi salgınlara ilişkin düzenlemeler, 1855 tarihli Büyükşehirlerin Yerel Yönetimi Yasası (Metropolitan Local Management Act) gibi

⁴⁹⁹ Dicey, s. 375; Kovancı, s. 118.

⁵⁰⁰ Kovancı, s. 118.

⁵⁰¹ Cornish ve diğerleri, s. 347.

⁵⁰² Cornish ve diğerleri, s. 348.

⁵⁰³ Rodger, s. 49.

belediyelere ilişkin düzenlemeler, 1865 tarihli Kanalizasyon Kullanımı Yasası (Sewer Utilisation Act) gibi altyapıya ilişkin düzenlemeler ve nihayet 1866 tarihli Hıfzıssıhha Yasası (Sanitation Act) bunlara örnek verilebilir⁵⁰⁴.

1872 tarihli Kamu Sağlığı Yasası'yla ise her bölgede bir kamu sağlığı otoritesi bulunmak üzere ülke sıhhi bölgelere ayrılmıştır. Her yerel otoritenin hastalıklar, hastalıkların sebepleri gibi hususları soruşturacak, inceleyecek bir tıbbi memur ataması zorunlu kılınmıştır. Daha sonra gelen 1875 tarihli Kamu Sağlığı Yasası ile ise var olan hukuk kodifiye edilmiş ve düzenlemeler daha da sıkılaştırılmıştır. Üç yıl içerisinde ülkede ulusal bir kamu sağlığı kurumları ağı örülmüştür. 1875 tarihli yasa oldukça kapsamlıdır; öyle ki bu yasa birkaç ufak değişiklik dışında aynı kalmış ve İngiltere'nin temel kamu sağlığı mevzuatı olarak 1936 senesine değin yürürlükte kalmıştır⁵⁰⁵.

Özetle; esas amacı hastalıklara sebep olduğu hesap edilen ve elle tutulabilir birtakım sıkıntılardan kurtulmak denilebilecek 1848 tarihli yasa kamu sağlığı alanında bir temel oluşturmuş; daha sonra gelen 1875 tarihli Kamu Sağlığı Yasası ise daha karmaşık ve detaylı düzenlemeleri ile kamu sağlığının korunması adına bütüncül bir yasal düzenleme olarak karşımıza çıkmıştır⁵⁰⁶.

G. İşçilerin İskânı Yasaları

Sağlık koşullarına ilişkin olarak açıkladığımız düşünce aynı şekilde konutlar ve iskân ile ilgili olarak da geçerlidir. 19. Yüzyılın son üçte birlik kısmına değin konutları ve konutlara ilişkin hususları kontrol etmenin merkezi hükümetin eylem alanı kapsamında ve hatta bir görevi olduğu kabul olunmamıştır. Ancak 1851 tarihli Çalışan Sınıflar Pansiyonu Yasası (Labouring Classes Lodging House Act) ile getirilen işçi mahallelerinde ve diğer bazı bölgelerde işçilerin kalabileceği pansiyonların inşasına dair düzenlemeler, iskâna ilişkin ileri tarihli yasal düzenlemelerin temeli kabul edilebilir⁵⁰⁷.

⁵⁰⁴ Hopkins, s. 34.

⁵⁰⁵ Hopkins, ss. 58-59; Daunton, s. 378.

⁵⁰⁶ Dicey, s. 206.

⁵⁰⁷ Dicey, s. 206.

1868 tarihli Zanaatkârların Lojmanları Yasası (The Artisans' Dwellings Act) ile belediye meclislerine evlerin durumlarının incelenmesi ve karar vermeleri hâlinde sağlık koşullarına uygun olmayan evlerin müsadere ve yıkılması yetkileri verilmiştir. 1875 tarihli ikinci Zanaatkârların Meskenleri Yasası ile bu yetki, bireysel evlerin ötesinde bütün olarak gecekondulu mahalleleri için genişletilmiştir⁵⁰⁸.

Yerel idarelerin doğrudan evleri inşa etmeleri için yetkilendirildikleri yasa ise 1890 tarihli⁵⁰⁹. 1890-1900 tarihlerinde yürürlüğe konan yasaların bütünü İşçi Sınıfının İskânı Yasaları (Housing of the Working Classes Act) da olarak anılmaktadır. Bu yasalarda yerel idareler, sağlıksız alanları temizleme, sağlıksız lojmanları kapatma ya da insan yerleşimine uygun değilse yıkmaya yetkilendirilmiştir. Aynı zamanda yerel idarelere işçiler için barınaklar inşa etme yetkisi de verilmiştir⁵¹⁰.

Böylece, 19. Yüzyıl İngiltere'sinde “konut hakkı”na ilişkin ilk düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Değil bir konut sahibi olmak, kira sözleşmesine taraf dahi olamayan binlerce işçiye bu şekilde barınma imkânı tanınmıştır.

H. Modern Sosyal Güvenlik Sistemine Doğru

Sanayi kapitalizminin yeni üretim biçimi ve çalışma ile yaşam koşulları karşısında sanayileşme öncesi dönemlerde alınmış olan birtakım önlemler ya da hayırseverlik ve sadaka temelli yardım anlayışı yetersiz kalmıştır. İşte işçi sınıfının, kapitalizmin getirdiği yaşam biçimine karşı, *sistemi kabul edip de bir korumaya ihtiyaç duymakla birlikte*, vardığı çözümün sosyal güvenlik olduğunu söyleyebiliriz⁵¹¹.

Öncelikle bir çeşit sosyal güvenlik sistemi oluşturmak adına nitelikli işçilerin kaza, hastalık, işsizlik, yaşlılık gibi hâllere karşı yardım sandıkları kurmaya başladığını görürüz. Ardından diğer işçilerin de bu tip yardım sandıklarını oluşturmaya başladıkları görülmüştür. Bunların sayısı zamanla artmış, sınıf dayanışmasına dönüşmüştür. Bu yardım sandıkları aracılığı ve desteğiyle daha sonra grevler örgütlenmiştir⁵¹². Ancak bunlar işçi sınıfının ihtiyaç duyduğu sosyal güvenceyi elde

⁵⁰⁸ Flinn, ss. 171-172.

⁵⁰⁹ Flinn, s. 172.

⁵¹⁰ Dicey, s. 206.

⁵¹¹ Akkaya, s. 122.

⁵¹² Akkaya, ss. 124-125.

etmesi için yeterli olmamıştır. Bu konuya ilişkin düzenlemelerin yapılabilmesi ise 20. Yüzyılın başlarını bulmuştur.

1906 yılında yürürlüğe giren Çalışanların Tazmini Yasası (Workmen's Compensation Act) ile tehlikeli iş kollarında meydana gelen iş kazalarına karşı işverenlerin sorumluluğu düzenlenmiştir. Bu ulusal düzeyde bir sosyal güvenlik hakkı için atılmış önemli bir adımdır⁵¹³.

1908 tarihli Yaşlılık Aylığı Yasası da ulusal sosyal güvenlik sistemi açısından oldukça önemli bir yasadır. Bu yasa, dönemin yoksullar hukuku dışında gelir dağılımını yeniden düzenleyen tek yasal düzenlemedir. Yasaya göre prim ödemesi olmaksızın devletin genel vergileri ile yaşlılık aylığının finansmanı sağlanacağı öngörülmüştür. Ancak düzenlemeye göre; yirmi yıldır Britanya vatandaşı olan, toplamda en az on iki sene Birleşik Krallık'ta ikâmet eden, yılda otuz bir pounddan daha az geliri olan, son on yıl boyunca hapis cezasına çarptırılmamış ve 1908 yılı itibarıyla yoksul yardımı almamış olması ve daha önce çalışmak için istekli olduğunu göstermesi şartıyla; yetmiş yaş üzerindeki yoksullara haftalık, yıllık geliri ile ters orantılı olarak, bir ila beş şilin ödenebilmiştir. Ayrıca yasaya göre bu yaşlılık aylığını alan kişilerin herhangi bir imtiyaz, hak ya da ayrıcalıktan sırf bu aylığı aldığı için mahrum bırakılamayacağı düzenlenmiştir ki bu yönüyle yoksul yardımları zihniyetinden ayrılmaktadır⁵¹⁴. Yasal düzenlemenin oldukça sıkıntılı ve seçici olmasına karşılık, 1908 Yasası devletin ilk kez bireylerin kendi kusurları olmaksızın yoksul düşebileceklerini kabul ettiği uygulama olması ve ulusal sosyal güvenlik sistemi adına önemli bir adım olması yönleriyle kayda değerdir⁵¹⁵.

1909 yılında ise İş ve İşçi Bulma Kurumu Yasası (Labour Exchanges Act) ile işsizlerin iş bulmalarına yardımcı olan ulusal bir ağ kurulmuştur⁵¹⁶.

Bir başka önemli yasal düzenleme, Dicey'nin bakışıyla *çalışma hakkını* kabul eden⁵¹⁷ 1911 tarihli Ulusal Sigorta Yasası'dır. Bu yasa içerisinde işsizlik ve sağlık sigortalarına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Yasa ile geçmişteki yoksullar yasaları ya da hayırseverlik üzerine kurulu çeşitli yardım uygulamalarının yerini modern sosyal

⁵¹³ Kovancı, s. 119.

⁵¹⁴ Dicey, ss. 365-366.

⁵¹⁵ Kovancı, s. 119.

⁵¹⁶ Edward Royle, **Modern Britain - A Social History 1750-2011**, Third Edition, Bloomsbury Academic, London, 2012, s. 235.

⁵¹⁷ O, "sözde çalışma hakkı" (so-called right to work) olarak ifade eder. Dicey, s. 368.

güvenlik sistemi almaya başlamıştır. Ulusal işsizlik sigortası bu yasa ile sadece inşaat, gemi yapımı, demir üretimi gibi iş güvencesinin düşük olduğu ve sık sık dalgalanmaların görüldüğü iş kolları ile sınırlandırılmış olup; işçi, işveren ve devletin katkısı ile oluşturulan bir fon üzerinden yürütülecektir. Sağlık sigortası uygulaması da yine işçi işveren ve devlet katkısıyla prim esasına dayalı olarak ve katılımın zorunlu olduğu şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca yasa ile hastalık, analık ve sakatlık başlığında üç yardım düzenlemesi de getirilmiştir. Tıbbi yardım, pratisyen hekimce ücretsiz tedavi gibi olanaklar da yasa ile düzenlenmiştir. Ancak yıllık 160 pounddan çok geliri olan kafa işçileri⁵¹⁸, bağımsız çalışanlar ve işsizler yasanın kapsamı dışında bırakılmıştır.⁵¹⁹

Böylece 20. Yüzyılın başları itibariyle sosyal düzenleme ve sosyal hakların temellerinin atıldığı söylenebilir. Sosyal güvenliğe ilişkin daha ileri ve modern düzenlemeler ise II. Dünya Savaşı sonrası dönemde özellikle yoğunlaşacaktır. Öyle ki; Kapani, bu dönemde İngiltere’de gerçekleştirilen sosyal ve ekonomik reformların “sessiz ihtilâl” olarak nitelendirilebileceğini ifade eder⁵²⁰.

⁵¹⁸ Yasa, 16-70 yaş arasında olup kol gücü ile çalışan işçilerin hepsini kapsamaktadır. Kovancı, s. 121.

⁵¹⁹ Kovancı, s. 120-121; Dicey, ss. 367-368.

⁵²⁰ Kapani, s. 80.

SONUÇ

Modern toplumun temel taşı olarak insan hakları bir kurgudur, insan yapımıdır; insan dışı bir iradeden, aşkın bir öznenen gelmez. Özel mülkiyet ve serbest piyasaya dayalı kapitalist sistemin devamlılığı için özgür seçimlerde bulunabilen irade sahibi insanın, diğer bir deyişle bireyin inşası gerekmiştir. Modern kapitalist sistem, daha önce herhangi bir üretim sisteminde görülmediği şekilde ağırlıklı olarak rıza üzerinden işlediğinden, toplumun bu rızayı verecek özgür, irade ve hak sahibi bireylerden oluştuğu kabul edilir. İşte dokunulmaz, devredilmez birtakım kutsal haklara sahip olan insanlar, modern kapitalist toplumun işlerliğini sağlayacak bireylerdir.

Modern toplumda bireylerin hakları olarak insan hakları, durağan ya da tamamlanmış bir düşünce değildir. İnsan hakları düşüncesindeki süregelen değişim ya da klasik anlamda insan haklarına eklenen yeni insan hakları gruplarının mevcudiyeti kimilerine göre insan haklarının özüne bir tehdit oluşturmaktadır. Öyle ki bu bakışa göre klasik haklar dışında insan haklarının olduğu ya da tanınması gerektiği iddiaları insan hakları fikrinin dayandığı temellere yönelik bir hakaret niteliğinde olup onu kirletmektedir. İnsan haklarını sınırları belli bir çerçeveye oturtan ve bunun ötesinde insan haklarının söz konusu olmadığını kabul eden görüşlere sahip olanların ekseriyetini liberallerin oluşturması ise şaşırtıcı değildir. Nitekim klasik haklar çevresinde temellenen insan hakları düşüncesi liberalizmin amentüsüdür. İnsan haklarının temel niteliklerine dokunulduğuna, kutsalın kirletildiğine ilişkin yüksek sesli itirazların da yine o kutsalı icat eden liberalizmin taraftarlarından gelmesi olağandır. İnsan hakları, bu çalışmada da ısrarla belirtildiği üzere önünde sonunda bir düşünceden ibarettir. Dolayısıyla her düşünce gibi insan hakları da ya değişimin getirilerine, zamanın koşullarına ayak uyduracak, ona göre şekillenecek ya da tarihin bir döneminde var olmuş ve artık toplum nezdinde geçerliliğini kaybetmiş bir düşünce olarak ilk şeklini koruyacaktı. Bu noktada insan hakları düşüncesi, değişime ve zamanın gereklerine ayak uydurmaktan yana bir seyir izlemiştir. Böylece insan hakları düşüncesine klasik haklardan farklı bir hak grubu olarak sosyal haklar da dahil olabilmıştır.

İnsan haklarının gelişimini tarihsel bir çizgide izlemek aşağı yukarı mümkündür. En başta ortaya çıktığı hâliyle insan hakları egemenin, devletin

müdahalesinden kaçınmak üzerine kurulu negatif nitelikli haklardır. Bu hâliyle insan hakları düşüncesi doğrudan klasik liberal düşüncenin ürünüdür. Liberalizmin yarattığı birey – devlet dikotomisi temelinde devlet sınırlanması gereken bir kurumdur ve bireyin, devlet müdahalelerinden korunması gerekir. Modern anlamda insan hakları fikrinin ortaya çıktığı döneme bakıldığında, devlet karşısında bu konumlanış oldukça anlaşılır ve anlamlıdır. Nitekim dönemin mücadeleleri, iktidarı dolayısıyla devlet erkini elinde tutan ve zulmeden sınıfa karşı verilmiştir. 18. Yüzyıl Aydınlanmacı düşünürlerinin akıl, rasyonellik, özgürlük, eşitlik vurguları ile burjuvazinin devlet aygıtını elinde bulunduran ayrıcalıklı kesimlere karşı açtığı savaşın meşruiyeti sağlanmış ve klasik haklar buradan ortaya çıkmıştır. Bunlar, 18. Yüzyılda çeşitli burjuva devrimleri ile ortaya konulan ve (esasen mücadele edilen hâkim sınıfa karşı) insanlığa ilan edilen bildirilerde en somut görünümüne kavuşmuşlardır.

Klasik liberalizm temelli insan hakları anlayışı soyut niteliktedir. Teorik olarak bu haklara herkesin sahip olduğu kabul edilir. Bunun ötesinde insanların somut olarak gerçekten bu haklara sahip olup olmadığı ya da sahip olduğu farz edilen bu haklardan eşit bir biçimde faydalanıp faydalanmadığı gibi hususlarla ilgilenilmez. Bu insan hakları anlayışına göre, herkes yaşam hakkına sahiptir ancak herkesin yaşamını sürdürebilmek adına temel insani gereksinimlerini karşılayacağı kaynaklara erişimi var mıdır, bu yaşam insana yaraşır bir yaşam mıdır gibi sorulara bir cevap yoktur. Herkes mülkiyet hakkına sahiptir ancak herkesin yalnızca içinde barınacağı bir konut sahibi olacağına dair bile bir garanti yoktur. Herkes ifade özgürlüğüne sahiptir ancak herkesin kendini ifade edebilmek ya da ifade edecek bir düşünceye sahip olabilmek adına insani gelişimini sağlayabileceği olanaklara sahip olup olmadığı sorunu konu dışıdır. İnsan haklarının ilk versiyonu diyebileceğimiz soyut nitelikteki bu düşünce, bir dönemin siyasal mücadelesinde oldukça elverişli olmasına ve ufuk açıcı bir nitelik teşkil etmesine karşın; bu insan hakları anlayışının, dönemin iktidar arayışındaki sınıfının çıkarlarını temsil etmekten ibaret olduğu çok geçmeden görünür hâle gelmiştir. Bu, bir anlamda insan haklarının belirli bir zümreye ait olmadığı ve herkesin insan haklarına sahip olduğu iddialarının somut bir karşılığının olmadığı anlamıdır. Başta insan hakları anlayışı ile taban tabana zıt olan köleliğin varlığını sürdürmeye devam etmesi birçok çelişki içerisinde en önemli ve en görünür olanıdır. Öyle ki “tüm insanların eşit yaratıldığını” Bağımsızlık Bildirgesi ile ilan eden ABD’de

köleliğin kaldırılması kanlı bir iç savaşın sonunda ve bu eşitlik ilanından neredeyse bir asır sonra mümkün olmuştur. İnsan haklarının tüm insanların değil de belirli bir sınıfın ya da grubun hakları olduğuna dair belirli bir hakka ilişkin ilk tartışmalar ve karşı çıkışlar ise “oy hakkı” kapsamında olmuştur denilebilir. Çünkü oy hakkı söz konusu olduğunda soyut anlamda dahi herkes hak sahibi olamamış, bu mesele de bir şekilde mülkiyete, cinsiyete bağlanmıştır. Oy hakkına ilişkin mücadelelerin, oy hakkının özünü bir problemi olmadığını ancak bu hakkın herkese tanınmış olmamasına bir karşı çıkış olduğunu dikkate almak gerekir.

İnsan haklarının somut anlamda yetersiz kalışı ise sefaletle sürüklenen mülksüz ya da mülksüzleştirilmiş sınıfların açlık ve işsizlik karşısında verdikleri oldukça insani tepkiler ile görünür hâle gelmiştir. Başta bu tepkiler ile herkes için var olduğu iddia olunan insan haklarının yeterli olmadığı fark edilmiştir. Bu tepkiler elbette doğrudan doğruya neden insan haklarının herkes için aynı anlamı ifade etmediği sorusuna bir cevap aramak üzerine kurulmuş değildir. Tepkiler, içinde bulunulan koşullardır. Önceden de var olan ekonomik ve sosyal eşitsizlik hâli özellikle sanayileşmenin, açık bir şekilde adı konulacak olursa sanayi kapitalizminin etkisiyle daha yıkıcı ve dayanılması güç bir seviyeye ulaşmıştır. İşte bu noktada ortaya konan tepki ve mücadelelerin etkisiyle bugün insan haklarının ikinci kuşağı olarak da andığımız insan hakları anlayışının, diğer adıyla sosyal hakların doğuşu görülür. Keza sanayi kapitalizminin doğurduğu işçi sınıfının içinde bulunduğu koşullarda bir rahatlatmaya gidilme, yani bugün sosyal haklara denk düşen birtakım düzenlemeler yapılmasa işçi sınıfının içinde bulunduğu koşullar işçiler için yıkıcı olmaktan çıkıp sermaye ve iktidar sahipleri için yıkıcı bir hâle gelebilirdi. Bu, iddia edilebileceğinin aksine bir kehanet değildir. Tarihe dönüp bakıldığında en köklü değişimlerin, en karanlık dönemlerde ezilenlerin ortaya koydukları mücadeleler ile gerçekleştiği görülecektir. Sosyal hakların bu anlamda kapitalist sistemin emniyet supabı işlevini gördüğünü söylemek yanlış olmaz.

Üretim biçiminin kökten değişimine yol açan sanayileşme, Tarım Devrimi’nden sonra insanlık tarihinin en önemli gelişmesidir. Elbette sanayileşme dediğimiz olgu bir anda ortaya çıkmış değildir. Başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin izlediği merkantilizm ve türevi politikalar, akabinde kapitalist politikalar ile kolonyalizmin ve küreselleşen ticaretin, bu noktada ortaya çıkan sermaye

birikiminin ve benzeri birçok tarihsel olgunun bir araya gelmesi sonucunda sanayileşme mümkün olmuştur. Birçok tarihsel gelişme ve olgunun birikimi akabinde ortaya çıkan sanayileşme, toplum yaşamında hızlı ve köklü değişikliklere sebep olmuştur. Bu değişikliklerin hızı ve niteliğinin en bariz bir biçimde ve ilk olarak gözlenebildiği ülke elbette ki sanayileşmenin anayurdu olan İngiltere olmuştur. Dolayısıyla sanayileşme dönemi İngiltere'sinin incelenmesi bizlere yaşam koşullarında ortaya çıkan köklü değişimi, toplumdaki eşitsizliğin geldiği seviyeyi ve bunlarla bağlantılı olarak toplumun büyük kısmının ne tam anlamıyla yaşam ne mülkiyet ne de özgürlük hakları olduğunu göstermiştir.

Sanayi Devrimi ve sonrası İngiltere'sinde meydana gelen yeni toplumsal yaşantının en belirgin özellikleri elbette yeni üretim biçimine bağlı olarak şekillenmekteydi. Makine ile üretimin ortaya çıkmasıyla birlikte insan yaşamının aniden olmasa da çok hızlı bir biçimde değiştiği gözlemlenir. Öncelikle insanların emeklerinin sonucu ortaya çıkardıkları ürüne sahip oldukları üretim biçiminin artık pek de geçerliliği kalmamıştır. İngiltere'de çoğunlukla sanayileşme öncesinde görülen ve bir kısmı dükkân olarak kullanılan evlerde, eve iş alma şeklinde yürütülen üretim faaliyetleri ya da manifaktür üretimi ile geleneksel anlamda zanaatkarlık yerini işçileşmeye bırakmaya başlamıştı. Ancak sanayileşme ile ortaya çıkan makineleşme sonrasında, eve iş alma ile evlerdeki mekanik tezgahlarda görülen işler ya da zanaatkar-işçilerin iş bölümü içerisinde elde üretim yaptıkları manifaktürlerdeki üretim faaliyetleri makineler ile yapılabilen seri üretime karşı rekabet edemez hâle gelmiştir. Aynı zamanda tarımın da makineleşmesi ile geçimini tarımsal üretimden sağlayan birçok insan da kendisine başka bir geçim kaynağı aramak durumunda kalmıştır. Sanayileşmenin bu gibi sonuçları karşısında insanlar makineli üretimin yapıldığı büyük atölyelerde, fabrikalarda çalışmaya başlamıştır. Daha öncesinde kendini geçindirecek kadar çalışan eski zanaatkâr, eski çiftçi, eski köylü yeni fabrika işçisi insanlar bu dönemde mesai ve iş disiplini kavramlarıyla tanışmıştır. İşe odaklı üretim anlayışı ile çalışmalarını özgürce planlayabilen insanlar kendilerini oldukça hızlı bir şekilde zamanlarının satın alındığı – ki bu zaman çoğunlukla günün yarısından daha çoğuna tekabül etmektedir – bir çalışma biçiminin ortasında bulmuştur. Bu yeni koşullar ile başa çıkamayış hâlinde alkolizm gibi problemler de baş göstermiştir.

Yeni üretim biçiminin geçerli olduğu büyük atölyeler, fabrikalar ve maden ocakları gibi yerlerde çalışma koşulları incelendiğinde işçilerin üretime ya da üretim yapılan iş yerinin koşullarına dair herhangi bir söz hakkının olmadığı görülür. İşçilerin mesailerı oldukça uzundur ve buna karşılık reel ücretleri oldukça düşüktür. Aynı zamanda makineler ile yeni tanışmasına karşın sürekli makineler ile çalışan bu insanların sürekli korkunç kazalarla karşılaşması da olağanlaşmıştır. Elbette bu kazaların yalnızca işçilerin hatasından kaynaklandığı söylenemez, böyle olsaydı bugün yakından tanıdığımız makineler ile çalışan hiçbir işçinin hiçbir kazaya uğramaması gerekirdi. Ancak bu yeni çalışma koşullarına ilişkin herhangi bir yasal düzenlemenin dâhi olmadığı dönemde elbette iş kazalarını önlemek adına gereken önlemler alınmamıştır. Ayrıca bu dönemde önceden görülenin çok daha ötesinde bir çocuk işçiliği görülmüştür. Çocuklar, her türlü sektörde oldukça yoğun bir şekilde ve kötü şartlarda istihdam edilmiştir. Hızlı gelişen sanayide emek arzı yetersizliği söz konusuyken, makineleşme ile birlikte artık adele gücüne gerek kalmamış olmasının da etkisiyle bu açık çocuklar ve kadınlar ile kapatılmıştır. Çocuklar ve kadınlar erkek işçilere göre daha düşük ücretlere çalıştırılabilmektedir. Ayrıca özellikle çocukların masrafları yetişkinlere göre daha azdır. Bütün bunlar kâr arayışındaki patronlar açısından çocuklar ve kadınların istihdam edilmesini daha cazip kılmıştır. Bu dönemde çocuklar bir yetişkinin bile zor dayanacağı kadar uzun süreler, birçok örnekte yemek molası vermelerine dahi müsaade edilmeden çalıştırılmıştır. Çocukların hem fiziksel hem ruhsal hem de zihinsel gelişimleri bu koşullardan doğrudan etkilenmiştir. Aynı zamanda çocuklara bakım yükü sırtlarında olan kadınların da uzun sürelerle ve ağır koşullarda çalıştırılması da çocukların gelişimlerini kötü etkilemiştir. Bu dönemde birçok yeni çocuk hastalığı türemiş, çok sayıda çocuk ölümü meydana gelmiştir.

Sanayileşme kırsala da yayılmakla birlikte üretimin asıl merkezi olan kentlere yaşanan inanılmaz boyutlardaki göç ile ortaya çıkan kentleşme olgusu da toplumsal değişimin temelinde yer alır. Ani kentleşmenin sonucunda ortaya çıkan birçok problem, yeni çalışma biçimini algılamaya çalışan insanları bir de oldukça korkunç yaşam koşulları ile yüzleşmek durumunda bırakmıştır. Bu dönemde kentlerde ciddi boyutlara ulaşan nüfus artışı sonucunda yiyecek, su, barınma, sağlık sorunları baş göstermiştir. Kentlerde işçilerin yaşadığı ve oldukça kötü koşullara sahip mahalleler, bölgeler ortaya çıkmıştır. Bu mahalleler endüstri atıklarının, açık lağımın, hayvan

pisliklerinin, pis su birikintilerinin, çöplüğün ortasında kuruludur ve çarpık inşa sebebiyle de havalandırılmaları neredeyse imkânsızdır. Buralarda derme çatma, döküntü konutlar; bu konutlarda çoğunlukla tek göz bir odada ve neredeyse hiçbir eşyası olmadan yaşayan işçiler vardır. Bunların yanında ev olarak kullanılan mahzenler de çoktur. Kanalizasyonun ya da temiz suyun bulunmadığı bu bölgelerde yaşayanların dahi dönemin koşullarından şanslı addedilebileceği söylenebilir. Çünkü bu dönemde çokça evsiz işçi de bulunmaktadır. Bunlar için inşa edilen ve sayıları yeterli olmayan barınaklar, yatakhanelerde insanlar üst üste yatırılmış ve bunlar her daim kapasitelerinin üzerinde insan ağırlamıştır. Elbette bu koşullarda başta kolera, tifüs gibi salgın hastalıklar olmak üzere çok ciddi sağlık problemleri baş göstermiştir. İşçilerin düşük ücretleri sonucunda kırsaldakine göre değişen beslenme alışkanlıkları ve yeterli beslenememeleri de sağlık sorunlarında etkili olmuştur. Aynı zamanda çalışma hayatında maruz kalınan sınai maddeler ile bağlantılı olarak da birçok yeni hastalık türü ve sağlık sorunu ortaya çıkmıştır. Dönemin sağlık koşullarına ilişkin olarak, bir önceki nesle göre insanların boylarının kısaldığını gösteren çalışmalar dahi bulunmaktadır.

Sanayi kapitalizmiyle bağlantılı olarak ortaya çıkan kötü çalışma ve yaşam koşullarının tepki ile karşılaşması işten bile değildir. Sanayi Devrimi dönemi İngiltere’inde de ortaya çıkan yeni koşullara karşı elbette birçok tepki yükselmiştir. Özellikle de yakın dönemde Fransa’da gerçekleştirilen devrimin etkisiyle İngiliz işçilerinde de Jakoben bir damarın ortaya çıktığı görülebilmektedir. Tepkiler ve çeşitli örgütler çoğunlukla yüksek yiyecek fiyatları, ücretler, çalışma şartları, güvencesizlik ile örgütlenme ve sendikalaşmaya ilişkin yasaklara karşı ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Luddist Hareket’te kendini gösterdiği şekilde makinelerin tahribi ile makineleşmenin getirdiği sürece öfkesini dile getiren işçi örgütlenmeleri ve ortaya koydukları tepkiler zamanla daha sınıfsal bir nitelik kazanmış ve sendikalar, grevler ve çeşitli yayınlar ile kendilerini göstermişlerdir. Dönemin İngiltere’inde önemli figürlerden biri olan Robert Owen’in fikirleri oldukça destek bulmuş, sendikal hareketleri de doğrudan etkilemiştir. İngiltere’de özellikle 19. Yüzyılın başlarında ise işçi mücadelelerinin oy hakkı mücadelesi ile birlikte yürütüldüğü de yadsınamaz. Bu noktada Jakoben gelenekten doğrudan etkilenmiş ve radikal düşüncelere sahip William Cobbett, Henry Hunt, Feargus O’Connor gibi önderlerin reform talepleri söz konusudur. Bu taleplerin

siyasi nitelikli olanları ön plana çıksa da ekonomik reform taleplerinde de bulunulmuştur. Çalışmada eski Radikalizm başlığında incelenen bu dönemin mirasının Chartist Hareket'in ortaya çıkmasında katkısı ise yadsınamaz. Chartist Hareket, yalnızca bir toplantı, isyan ya da ayaklanma olarak değil, kalıcı bir şekilde aşağıdan örgütlenmiş ilk halk hareketidir. Chartism döneminde işçi sınıfı ilk kez hiç olmadığı kadar militandır. Hareketin temel amacı yine oy hakkı talebinden ibaret görünse de Chartism mücadelesinin büyüdüğü dönemler hep ekonomik gerilemelere denk düşer ve işçilerin bu harekete yönelmesinin altında esasen ekonomik sebepler yatmaktadır. Özellikler Yeni Yoksullar Yasası düzenlemesi ile işçilerin ekonomik koşullarının daha da kötüleştiği dönemde Chartist Hareket'e rağbet artmıştır. Eğer oy verebilir ve kendilerini temsil edecek birilerini meclise sokabilirlerse, içinde bulundukları koşulları düzeltecek yasaların çıkması mümkün olabilecektir. Chartist Hareket için oy hakkı bir duraktır, nihai hedef toplumsal ve ekonomik sömürüden kurtulmaktır. Nitekim dönemin türlü meslek gruplarına ilişkin neredeyse her sendika Chartist'lere katılmıştır. Hareket, liderliğindeki çatışmalara rağmen tarihin ilk genel grevini örgütlemiştir. İngiltere'de işçi mücadelelerinin birikimli ilerlemesi ile oluşan sendika geleneği, 1850'lerin sonları itibariyle oldukça etkili bir hâl almıştır. Bu dönem itibariyle sendikalar oldukça etkili grevler örgütlemiş ve örgütlenme haklarını güvence altına alan düzenlemelerin yasallaşmasını sağlamışlardır. Yine de sendikalar ve sendika üyesi işçiler üzerinde baskılar devam etmesine karşın sendikalaşma hareketleri hızla çoğalmış, ulusal zemine yayılmış ve hatta uluslararası dayanışma ile grevler sürdürülmüştür. Grevlerden çalışma saatlerinin azaltılması ve ücret artışlarına ilişkin kazanımlar ile çıkmıştır.

Bir sınıf olarak yeni doğmuş İngiliz işçi sınıfının, kimi zaman orta sınıf radikaller ile birlikte hareket etmek durumunda kalmasına, dönem dönem kesintilere uğramasına karşın sürdürdüğü ve bugün bildiğimiz köklü sendikal geleneği ortaya çıkaracak birikimi sağladığı mücadelelerinin sonucunda önemli kazanımlar elde edilmiştir. İşte bu kazanımlar, bugün sosyal haklar olarak bildiğimiz hakların ilk görünümleridir. Owen'in fikirleri öncülüğünde ortaya çıkan sendikal hareketlerin mücadeleleri İngiltere'de bir fabrika mevzuatının düzenlenmesini sağlamıştır. Yine radikal liderlerin başını çektiği hareketlerin de özellikle çocuklar ve kadınların çalışma koşullarına ilişkin düzenlemelerin ortaya çıkmasında doğrudan etkisi olmuştur.

Özellikle 1833 tarihli Fabrika Yasası sınırlı çerçevesine ve uygulamada karşılığının az olmasına rağmen piyasacı duruşa karşı çok önemli bir kazanımdır. Yine Chartist Hareket önderliğinde örgütlenen 1842 tarihli grevin de etkisiyle 1842 tarihli Maden Yasası yürürlüğe girmiştir. Chartist Hareket ve sendikaların uzun mücadeleleri sonucunda çalışma saatlerine, çocukların çalışabilmeleri için asgari bir yaş sınırının belirlenmesine, çalışan çocukların eğitimi sürdürebilmesinin güvence altına alınmasına ilişkin birçok düzenleme mümkün olmuştur. Yine birçok grevin akabinde gündeme alınan yasal düzenlemeler söz konusu olmuştur. Asgari ücret hakkının belirleneceği ticaret kurullarının oluşturulması ile İngiltere tarihinde ilk kez bugün bildiğimiz anlamda asgari ücret hakkının temeli olan yasal düzenleme meydana getirilmiştir. Ulusal Madenciler Grevi'nin etkisi ile ise yeraltında çalışan işçiler için doğrudan bir asgari ücret belirlenmiştir. İngiltere'de 1870 gibi erken bir tarihte eğitim hakkına ilişkin ilk düzenlemeler yapılmıştır. Sanayileşmenin sonuçlarından çarpık kentleşmeyle birlikte işçilerin insana yaraşmayan koşullarda yaşamak durumunda kalması ve salgın hastalıkların baş göstermesinin etkisiyle ise kamu sağlığına ilişkin önemli düzenlemeler yapılmış, ulusal çapta kamu sağlığı kurumları oluşturulmuştur. 1851 yılında işçilerin kalabileceği pansiyonların inşa edilmesine ilişkin yasal düzenlemeler yapılmış, 19. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise yerel idarelere insan yerleşimine uygun olmayan yerlerin yıkılması ve işçiler için barınakların inşa edilmesi için yetki verilmiştir. Bugün uluslararası anlaşmalar ile kabul edilmiş olmasına karşın dünya üzerinde neredeyse her ülkede ciddi sayıda insanın hâlâ konut hakkından yoksun yaşadığı göz önüne alındığında 19. Yüzyıl İngiltere'sinde bu düzenlemelerin bir konut hakkı tesisine ilişkin olduğu açıktır. 20. Yüzyılın başlarına gelindiğinde iş kazalarında işverenin sorumluluğunun tanınması, yaşlılık aylığı hakkının düzenlenmesi, iş ve işçi bulma kurumunun kurulması, Ulusal Sigorta Yasası'nın yürürlüğe girmesi gibi birçok gelişme ile doğrudan bu şekilde adlandırılmasa dahi çalışma hakkı ve sosyal güvenlik hakkının tanındığı görülür.

Yukarıda sayılan kazanımların bir kısmı ile işçi sınıfının tekil mücadeleleri arasında doğrudan neden-sonuç ilişkisine yakın bir ilişki kurulabilse dahi genel olarak belirli bir örgütlenme ya da hareketin belirli bir eyleminin belirli bir yasal düzenleme ve sosyal hakkın kazanımına sebep olduğu gibi bir tespitte bulunulamaz. Ancak açıktır ki sanayi kapitalizminin doğurduğu koşulların baskısı altında ezilen işçi sınıfı bu

koşullara karşı tepki göstermiş, çeşitli mücadeleler örgütlemiş ve taleplerde bulunmuştur. 19. Yüzyıl İngiltere'sinde ortaya çıkan sınıfsal nitelikte tüm tepkilerin elbette bütüncül olarak 20. Yüzyılın başlarına değin kazanılmış hakların hepsine doğrudan etkisi olmuştur. Bu ilişkinin tekil olayların tekil sonuçları şeklinde somut bir görünüm sergilemesini beklemek anlamsızdır. Laissez-faire düşüncesinin, liberalizme kökten bağlılığın ülkesi olarak 19. Yüzyıl İngiltere'sinde belli başlı mücadeleler ortaya konmadan liberal perspektiften açıkça piyasaya devlet müdahalesi olarak değerlendirilen birtakım yasal düzenlemelerin ortaya çıkması mümkün olabilir miydi? Açıktır ki 19. Yüzyıl İngiltere'sine hâkim azınlık, sanayi kapitalizminin doğurduğu işçi sınıfının mücadelesi karşısında taviz vermek durumunda kalmıştır. Verilen bu tavizler işçilerin içinde bulunduğu koşulların yıkıcılığının azaltan düzenlemeler olup; 20. Yüzyılın ortaları itibariyle bir haklar grubu olarak dünya genelinde tanınan sosyal hakların ilk görünümleridir.

KAYNAKÇA

Abendroth, Wolfgang. **Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi**, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yay., İstanbul, Eylül 1992.

Akıllıoğlu, Tekin. “Temel Haklar Gelişmesi Üzerine Bazı Düşünceler”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 44, Sayı: 1, 1989, ss.161-194.

Akkaya Yüksel. “18. ve 19. Yüzyıllar: Yıkımın Direnişin, Uzlaşmanın Yüzyılları” **Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri**, Cilt: II, NotaBene Yay., Ankara, Ocak 2011, ss.119-132.

Akman, Şefik Taylan. **Hukuk ve Politika İlişkisi- Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi**, İmge Kitabevi, Ankara, Mayıs 2016.

Akyüz, Ferhat. "Sosyal Yardımdan Sosyal Sigortaya: Bismarckyan ve İngiltere Sosyal Güvenlik Sistemlerinin Tarihsel Dönüşümü", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 5, Güz 2008, ss.58-70.

Alatlı, Alev (der.). **Batı'ya Yön Veren Metinler**, Cilt: III, Kapadokya, 2010.

Algan, Bülent. **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması**, Seçkin Yay., Ankara, Haziran 2007.

Aybay, Rona. **İnsan Hakları Hukuku**, Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ağustos 2019.

Barmaki, Reza. “Emile Durkheim’s Concepts of Justice and Freedom”, **International Journal of Criminology and Sociological Theory**, Cilt: 7, Sayı: 2, June 2014, ss. 69-79.

Beaud, Michel. **Kapitalizmin Tarihi- 1500-2010**, İkinci Basım, çev. Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, Ocak 2016.

Beysan, Nazime. **Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi**, On İki Levha Yay., İstanbul, Mayıs 2015.

Binswanger, Harry (Ed.). **Ayn Rand Lexicon: Objectivism from A to Z**, Penguin Books, USA, January 1988.

Boyar, Oya, Sezen Kama Işık. “Dördüncü Kuşak Haklar ve Bilişim Teknolojilerinin Doğuşunda Mahremiyet Kavramına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 2, Prof. Dr. Ferit Hakan Baykal Armağanı, Aralık 2019, ss. 602-623.

Bulut, Nihat. **Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar**, On İki Levha Yay., İstanbul, Haziran 2009.

Buhr, M., W. Schroeder, K. Barck, **Aydınlanma Felsefesi**, çev. Veysel Atayman, Yenihayat Kütüphanesi, İstanbul, 2003.

Cevizci, Ahmet. **Büyük Felsefe Sözlüğü**, Say Yay., İstanbul, 2017.

Cevizci, Ahmet. **Felsefe Tarihi – Thales’ten Baudrillard’a**, Say Yay., İstanbul, 2009.

Clark, Gregory. “Shelter from the Storm: Housing and the Industrial Revolution, 1550-1909”, **The Journal of Economic History**, Cilt: 62, Sayı: 2, Haziran 2002, 489-511.

Cornish, W., J. Stuart Anderson, Ray Cocks, Michael Lobban, Patrick Polden and Keith Smith. **The Oxford History Of Law: Volume XI: 1820-1914 English Legal System**, Oxford University Press, UK, 2010.

Daunton, Martin. **Wealth and Welfare – An Economic and Social History of Britain 1851-1951**, Oxford University Press, New York, 2007.

Dicey, Albert Venn **Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century**, Liberty Fund, Inc., USA, 2008.

Dingle, A. E. "Heights and Living Standards of English Workers During the Early Years of Industrialization, 1770-1815", **The Economic History Review**, Cilt: 25, Sayı: 4, Kasım 1972, ss. 608-622.

Douzinas, Costas. **İnsan Hakları ve İmparatorluk – Kozmopolitanizmin Siyasal Felsefesi**, çev. Kasım Akbaş ve Rabia Sağlam, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ekim 2017.

Douzinas, Costas. **İnsan Haklarının Sonu**, çev. Kasım Akbaş ve Umre Deniz Tuna, Dipnot Yay., Ankara, 2018.

Engels, Friedrich. **İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu**, çev. Oktay Emre, Ayrintı Yay., İstanbul, 2013.

Evran Topuzkanamış, Şafak. **Vatandaşlık Üstüne Bir Tez – Türk Hukukunda Anayasal Gelişmeler Işığında Vatandaşlık**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, Aralık 2013.

Faulkner, Neil. **Marksist Dünya Tarihi- Neandertallerden Neoliberallere**, 2. Basım, çev. Tuncel Öncel, Yordam Kitap, İstanbul, Aralık 2014.

Flinn, M. W. **An Economic and Social History of Britain Since 1700**, Second Edition, Macmillan Education, London, 1975.

Friedman, Milton. **Capitalism and Freedom**, 40th Anniversary Edition, The University of Chicago Press, USA, 2002.

Gülmez, Mesut. “İnsan Hakları Olarak Sosyal Haklar ve Sosyal Haksızlıklar”,

Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara 2009, ss. 3-17.

Güriz, Adnan. **Hukuk Felsefesi**, 13. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2018.

Güriz, Adnan. **Kapitalist İdeoloji**, 2. Baskı, Phoenix Yay., Ankara, Eylül 2010.

Hammond, J.L. and Barbara Hammond. **The Skilled Labourer 1760-1832**, Longmans, Green, and Co., London, 1919.

Harman, Chris. **Halkların Dünya Tarihi- Taş Devri'nden Yeni Binyıla**, 6. Basım, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, Eylül 2017.

Hayek, Friedrich A. **Hukuk, Yasama ve Özgürlük II. Kitap: Sosyal Adalet Serabı**, çev. Mustafa Erdoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Eylül 2012.

Hayek, F. A. **The Road to Serfdom**, Text and Documents, The Definitive Edition, Ed. Bruce Caldwell, The University of Chicago Press, USA, 2007.

Hirst, John. **Kısa Avrupa Tarihi**, 2. Baskı, Çev. Mihriban Doğan, Say Yay., İstanbul, 2013.

Hobbes, Thomas. **Leviathan**, 6. Baskı, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yay., İstanbul, Ocak 2007.

Hobsbawm, E. J. **Labouring Men- Studies in the History of Labour**, Anchor Books, USA, 1967.

Hobsbawm, Eric. **Sanayi ve İmparatorluk**, 2. Baskı, çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yay., Ankara, Haziran 2003.

Hobsbawm, Eric. **Devrim Çağı- 1789-1848**, 8. Baskı, çev.Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yay., Ankara, Kasım 2016.

Hopkins, Eric. **Industrialisation and Society- A social history, 1830-1951**, Routledge, London, 2000.

Huberman, Leo. **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, 13. Baskı, Çev.Murat Belge, İletişim Yay., İstanbul, 2013.

Humphries, Jane. "Childhood and child labour in the British industrial revolution", **The Economic History Review**, Cilt: 66, Sayı: 2, 2013, ss.395–418.

Hunt, Lynn. **Inventing Human Rights- A History**, W. W. Norton & Company, USA, 2007.

Kaboğlu, İbrahim Ö. “İnsan Haklarının Gelişmecî Özelliği ve Anayasa Yargısı (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinden Günümüze)”, <https://anayasa.gov-tr/media/4778/kaboglu.pdf>, (12.09.2019).

Kant, Immanuel. “Aydınlanma Nedir (?) Sorusuna Yanıt”, **Seçilmiş Yazılar**, Çev. Nejat Bozkurt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.

Kapani, Münici. **Kamu Hürriyetleri**, Yedinci Baskı (Tıpkı Basım), Yetkin Yay., Ankara, 2013.

Kararmaz, Furkan. **Hayek'te Özgürlük, Zorlama ve Özgür Bir Toplumun Güvenceleri**, Adalet Yayınevi, Ankara, Nisan 2017.

Kay, James Phillips. **The Moral and Physical Conditions of the Working Classes Employed in The Cotton Manufacture in Manchester**, Harrison and Crosfield, London, 1832.

Kozak, İbrahim Erol. “İşçi Sendikalarının Tarihi Gelişimi (İngiltere Örneği)”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Sayı: 37-38, 1992, ss.63-81.

Kirby, Peter. **Child Labour in Britain, 1750-1870**, Palgrave Macmillan, New York, 2003.

Kovancı, Onur. **Kapitalizm, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelede Tarihsel Bir Deneyim: İngiliz Yoksul Yasaları**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, Temmuz 2003.

Kuçuradi, İonna. “Adalet Kavramı”, **İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları**, 4. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2018.

Mann, Michael. **İktidarın Tarihi, Sınıfların ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914**, Cilt: II, çev. Ali Rıza Güngen, Gülben Şaş, Elçin Deniz Ela, Hüseyin Ali Sözen, Soner Torlak, Bilgesu Savcı ve Mehmet Sait Türk, Phoenix Yay., Ankara, Aralık 2012.

Marshall, Thomas Humphrey. “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, çev. Ayhan Kaya, Gündoğan Yay., İstanbul, Mayıs 2000.

Marx, Karl. **Kapital**, Cilt: I, 8. Baskı, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul, Ocak 2014.

Marx, Karl. **Yahudi Sorunu**, Çev. Niyazi Berkes, Sol Yay., Ankara, 1997.

Mason, Paul. **Çalışarak Yaşamak ya da Savaşarak Ölmek – Küresel İşçi Sınıfı Nasıl Oluşturdu?**, 2. Basım, Çev. Gözde Orhan ve Mehmet Ertan, Yordam Kitap, İstanbul, Aralık 2014.

Metin, Sevtap. **Magna Carta ve Sened-i İttifak’tan Bugüne**, On İki Levha Yay., İstanbul, Mayıs 2018.

Minge-Kalman, Wanda. "The Industrial Revolution and the European Family: The Institutionalization of 'Childhood' as a Market for Family Labor", **Comparative Studies in Society and History**, Cilt: 20, Sayı: 3, Temmuz 1978, ss. 454-468.

Nicholas, Stephen and Richard H. Steckel. "Heights and Living Standards of English Workers During the Early Years of Industrialization, 1770-1815", **The Journal of Economic History**, Cilt: 51, Sayı: 4, December 1991, ss. 937-957.

Omay, Umut. **Sosyal Haklar – Kısa ve Eleştirel Bir Bakış**, Beta Yay., İstanbul, Nisan 2011.

Özdek, Yasemin. "Marksizm ve Haklar", **Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri**, C.I, NotaBene Yay., Ankara, Ocak 2011, ss.51-107.

Pelz, William A. **Modern Avrupa Hakları Tarihi**, Kolektif Kitap, İstanbul, Kasım 2017.

Polanyi, Karl. **Büyük Dönüşüm- Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, 11. Baskı, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yay., İstanbul, 2013.

Pollard, Sidney. "Factory discipline in the Industrial Revolution", **The Economic History Review**, Cilt: 16, Sayı: 2, 1963, ss. 254-271.

Rand, Ayn. "İnsan Hakları", **Bencilliğin Erdemi**, 4. Baskı, çev. Nejdet Kandemir, Plato Film Yayınları, İstanbul, Ocak 2013.

Rand, Ayn. "Faith and Force: The Destroyers of the Modern World", **Philosophy: Who Needs It**, Penguin Books, ABD, Kasım 1984, ss.13-25.

Rodger, Richard. **Housing in Urban Britain 1780-1914: Class, Capitalism and Construction**, Macmillan Education, London, 1989.

Rousseau, Jean- Jacques. **Toplum Sözleşmesi**, X. Basım, çev. Vedat Günyol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Şubat 2013.

Royle, Edward. **Modern Britain - A Social History 1750-2011**, Third Edition, Bloomsbury Academic, London, 2012.

Shue, Henry. “Temel Hakların Evrenselliği”, **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, 4. Baskı, Haz. İonna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2016, ss.39-66.

Sharpe, Pamela. "Explaining the short stature of the poor: chronic childhood disease and growth innineteenth-century England", **The Economic History Review**, Cilt: 65, Sayı: 4, November 2012, ss.1475-1494.

Silver, Beverly, **Emeğin Gücü- 1870’ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme**, İkinci Basım, çev. Aslı Önal, Yordam Kitap, İstanbul, Ekim 2015.

Siskind, Janet. "An Axe to Grind: Class Relations and Silicosis in a 19th-Century Factory", **Medical Anthropology Quarterly**, Cilt: 2, Sayı: 3, 1998, ss.199–214.

Stammers, Neil. “Social Movements and the Social Construction of Human Rights”, **Human Rights Quarterly**, Cilt: 21, Sayı: 4, The Johns Hopkins University Press, 1999, ss. 980-1008.

Tanör, Bülent. **Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar**, May Yay., İstanbul, 1978.

Thompson, E. P. “Time, Work Discipline and Industrial Capitalism”, **Past & Present**, Sayı: 38, Aralık 1967, ss. 56-97.

Thompson, E. P. **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, 4. Baskı, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Kitapları, İstanbul, 2015.

Tierney, Brian. "Origins Of Natural Rights Language: Texts And Contexts", **History of Political Thought**, Cilt: 10, Sayı: 4, 1989, ss. 615-646.

Topuzkanamış, Engin. **Hukuk ve Disiplin – Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları**, 3. Basım, Zoe Kitap, İstanbul, Ekim 2019.

Uslu, Ateş. "Sosyalist Düşüncenin Kaynakları: Büyük Britanya ve Fransa'da İşçi Hareketlerinin Başlangıcı ve Ütopya Düşüncesi (1800-1830)", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:70, No:1, 2015, ss.35-63.

Uslu, Ateş. "Avrupa'da Erken Dönem Sosyalist Teori ve İşçi Hareketleri (1830-1840)", **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt:9, Sayı:1, Nisan 2014, ss.1-24.

Uslu, Cennet. **Doğal Hukuk ve Doğal Haklar: İnsan Haklarının Felsefi Temelleri**, 2. Baskı, Liberte Yay., Ankara, 2011.

Uslu, Cennet. "Objektif ve Subjektif Doğal Hak Arasında", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 1, 2011, ss. 87-105.

Uygun, Oktay. **Devlet Teorisi**, 2. Baskı, On İki Levha Yay., İstanbul, Kasım 2015.

Wacks, Raymond. **Hukuk Kuramını Anlamak- Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramına Giriş**, çev. Fatma Süzgün Şahin Ünver ve Serdar Ünver, Astana Yay., Ankara, 2017.

Weber, Max. **Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu**, 2. Baskı, çev. Milay Köktürk, Bilgesu Yay., Ankara, 2013.

Wood, Ellen Meiksins. **Özgürlük ve Mülkiyet – Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, 2. Basım, Çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul, Nisan 2016.

Yayla, Atilla. **Özgürlük Yolu – Hayek’in Sosyal Teorisi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1993.

Zelyüt, Solmaz. **Dört Adalı (Bir Kıtalı), Hobbes – Locke – Berkeley – Hume – (Descartes)**, Öteki Yayınevi, İstanbul, Kasım 2017.

İnternet Kaynakları

“Crompton’s Spinning Mule”, <https://ageofrevolution.org/200-object/cromptons-spinning-mule/>, (12.05.2020).

“Newcomen Beam Engine”, <https://ageofrevolution.org/200-object/newcomen-beam-engine/>, (12.05.2020).

<https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> (23.02.2020).

<https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf> (23.02.2020).

<https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/83-93.pdf> (23.02.2020).

<https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CESCR.aspx> (23.02.2020).

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf> (23.02.2020).

<https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/1833-factory-act/source-1/>, (02.06.2020).